2023 / 3

REGIO

KISEBBSÉG◆ KULTÚRA◆ POLITIKA◆ TÁRSADALOM

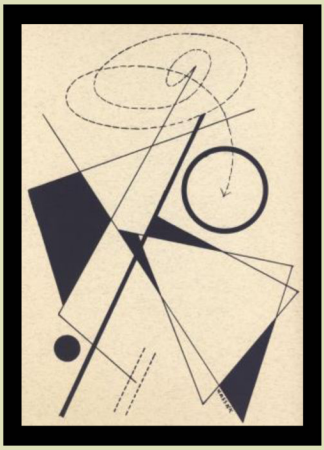

Kötődésviszonyok egy online vizsgálat tükrében

A Covid-járvány hatása: ahogyan a magyar kivándorlók látták

Miért is maradnak? Az angliai magyar munkavállalók siker megélései

Tóth Károly el nem küldött levele Dobos Lászlónak, 1986

Az Ellenpontok fogadtatása a romániai magyar elit körében

Utcanévhasználat az utódállamokban

Főszerkesztő:

Papp Z. Attila

Szerkesztők:

Bányai Viktória
Bárdi Nándor
Dobos Balázs
Filep Tamás Gusztáv
Kovács Eszter
Szerbhorváth György

Szerkesztő bizottság
Csernicskó István
Fedinec Csilla
Kállai Ernő
Tátrai Patrik
Váradi Mónika
Zahorán Csaba

A lapszám megjelenését támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap

Magyar Tudományos Akadémia

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓ:

TK Kisebbségkutató Intézet
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.
E-mail: regio@tk.hu

Web: regio.tk.hu

A REGIO Open Access peer-reviewed elektronikus folyóirat, a megjelent tartalmak pontos hivatkozás mellett ingyenesen letölthetők.
A hivatkozáskor tüntesse fel a cikk DOI azonosítóját is.

A borítóhoz felhasznált kép Kassák Lajos:
DUR mappa, Bécs, 1924 (Petőfi Irodalmi Múzeum, Kassák Múzeum)

HU ISSN 2415-959X

REGIO
Kisebbség ◆ Kultúra ◆ Politika ◆ Társadalom

regio.tk.hu
31. évf. (2023) 3. szám

ÚJ MAGYAR DIASZPÓRA

Kovács Eszter – Zsigmond CsillA
A transznacionalizmus és integráció néhány jellemzője kivándorolt magyarok körében 3

Papp Z. Attila – Kovács Eszter
A COVID-19 hatásai és a járványkezelés megítélése a magyar kivándorlók körében 23

Kovály Katalin – Erőss Ágnes
Miért maradtak? A siker szubjektív megélése az Egyesült Királyságban élő magyarok körében 44

NEMZEDÉKI BESZÉDMÓDVÁLTÁS A KISEBBSÉGPOLITIKÁBAN

Tóth Károly levele Dobos Lászlóhoz 1986. szeptember, közzéteszi és bevezető: Filep Tamás Gusztáv 67

Kiss Ágnes
Romániai magyar szamizdat folyóirat a nyolcvanas években. Feltételek, megvalósítások, fogadtatás 82

MŰHELY

László Andor
„A legnagyobb irredenta: a magyar helység- és utcanevek használata” Utcanevek az utódállamokban 1918–1938 között 116

KRITIKA

Marchut Réka
Küzdelem a peremen – az ó-romániai magyarság 149

Makkai Béla: *Magyarok temetője, Ó-Románia. A regáti magyarság a dualizmus kori nemzetpolitikában.*
Budapest: Magyarságkutató Intézet, 2021.

Horváth Csaba Péter
Politikai földrajzi határok történeti megközelítésben
Jegyzet Bencsik Péter monográfiájához 159

Bencsik Péter: *Demarkációs vonaltól államhatárig. A határ menti társadalom és konfliktusai az 1920-as években.* Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2022.

Kovács Szabolcs
„Ezekről a dolgokról semmit nem tudok, és nem is akarok tudni”.
Egymásra épülő kollektív traumák 166

Boros Anikó: *Pusztavám 1944 – Tanú(ság) – vallomás – emlékezet.*
Pécs: Kronosz, 2022.

Zombory Máté
Aktuálpolitika és historiográfia között: Kasztner Rezső mentőakciójának utóéletei 172

Olosz Levente: *Narratívák fogságában. A Kasztner-ügyről szóló tudományos és közéleti diskurzusok története.*
Budapest: Clio Intézet, 2022.

Filep Tamás Gusztáv
Létstilisztikai obligó 180

Cseke Péter: *Beckett Erdélybe jön. Páskándi Géza második alkotói korszaka* (1963–1973). Kolozsvár: Polis Könyvkiadó, 2021.

L. Balogh Béni
Ceaușescu, a zsarnok 192

Betea, Lavinia: *Ceauşescu şi epoca sa* [Ceauşescu és kora]. Cuvânt către cititor de Ioan-Aurel Pop. Bucureşti: Corint Istorie autori români, 2021.

Contents 202

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v31i3.3

Kovács Eszter* – Zsigmond Csilla**

A transznacionalizmus és az integráció néhány jellemzője kivándorolt magyarok körében

Characteristics of transnationalism and integration among Hungarian emigrants

Abstract: Our paper aims to describe some characteristics of integration and transnationalism on the example of Hungarian emigrants. The complexity of the relationship between integration and transnationalism has been discussed in several studies before. In our analysis, we created a transnationalism-integration matrix following Carling and Pettersen (2014), and interpreted return migration plans within this matrix. We found that integration and transnationalism „neutralise" each other: strong integration and strong transnationalism, just like weak integration and weak transnationalism, show similar rates of return migration planning. At the same time, strong integration and weak transnationalism show the lowest, while weak integration and strong transnationalism show the highest probability of return migration plans.

Keywords: transnationalism, integration, return migration, Hungarian migrants

Bevezető

Tanulmányunkban egy online kérdőíves vizsgálat eredményei alapján a kivándorolt magyarok körében szeretnénk megnézni – a kérdőív nyújtotta lehetőségekhez mérten – a migráns személyek transznacionális kötődéseinek és befogadó országbeli integrációjának szociokulturális vonatkozásait, illetve a transznacionalizmus és az integráció mátrixában vizsgálni a visszaköltözési terveket.

* A szerző a HUN-REN TK Kisebbségkutató Intézet tudományos munkatársa. e-mail: kovacs.eszter@tk.hu

** A szerző a HUN-REN TK Kisebbségkutató Intézet tudományos munkatársa és a DE BTK Szociológia és Szociálpolitika Tanszékének munkatársa. e-mail: zsigmond.csilla@tk.hu

Elméleti keret

A migráns személyek integrációja és transznacionalizmusa között fennálló viszony hosszú ideje foglalkoztatja a migrációkutatókat. Az integráció meglehetősen tág fogalma a migráns személyek befogadó országbeli adaptálódásának folyamatára vonatkozik. Az elmúlt évtizedekben az integráció mainstream megközelítése sokat változott. Eredetileg a kutatók – vélhetően követve a politika normatív elvárásait – az integrációra a migrációs történet végpontjaként tekintettek: a migráns egyén az integrációs folyamat részeként a befogadó társadalom tagjává válik mind strukturális (állampolgárság, nyelvtudás, oktatás, munkaerőpiaci helyzet), mind szociokulturális (társadalmi kapcsolatok, kulturális és identifikációs) szempontból. Az integrációra tehát olyan egyirányú folyamatként tekintettek, amelyben a korábban a származási ország irányába táplált lojalitások és kötődések megszűnnek, és helyükbe az új országgal való kapcsolódások lépnek. Ez a megközelítés inspirálta azt a sokáig uralkodó feltételezést, hogy a származási országgal való kapcsolattartás hátráltatja a migráns befogadó országbeli integrációját, mivel lojalitáskonfliktusokat eredményez.[1]

A transznacionalizmus paradigmájának kilencvenes években való megjelenése eredményeként mára bevettnek számít az a megközelítés, hogy a migráns egyének befogadó országbeli integrációja egyidejűleg létezhet a származási országhoz való kötődések fenntartásával. A migráció fluid és rugalmas értelmezése lehetővé teszi annak belátását, hogy a migráns személyek olyan társadalmi mezőket teremtenek, amelyekben egyszerre van jelen a származási és befogadó országuk, valamint képesek határokon átnyúló társadalmi, kulturális, politikai és gazdasági kapcsolatokat fenntartani.[2]

A transznacionalizmus az 1990-es években vált a migrációkutatás meghatározó keretrendszerévé.[3] A transznacionalizmus abban jelentett új megközelítést a migrációkutatásban, hogy rámutatott: a vándorló egyének és közösségek mobilitásuk eredményeként nem számolják fel teljesen korábbi életüket a származási országukban, az új befogadó ország pedig nem az egyetlen és kizárólagos vonatkoztatási pontjuk, hanem a közlekedés és telekommunikáció fejlődésével egyre inkább képesek egyszerre kapcsolódni, „jelen lenni" mind a származási, mind a befogadó országban. Ezek a szimultán kapcsolódások az élet számos területére

[1] Faist, Thomas: Transnationalization in International Migration: Implications for the Study of Citizenship and Culture. *Ethnic and Racial Studies*, 2000. 23(2):189–222.

[2] Glick Schiller, Nina – Basch, Linda – Blanc-Szanton, Cristina: Transnationalism: A New Analytic Framework for Understanding Migration. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1992. 645(1):1–24.

[3] Glick Schiller et al. 1992; Portes, Alejandro – Guarnizo, Luis E. – Landolt, Patricia: The Study of Transnationalism: Pitfalls and Promise of an Emergent Research Field. *Ethnic and Racial Studies*, 1999. 22(2):217–37.; Vertovec, Steven: Transnationalism and Identity. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2001. 27(4):573–82.

vonatkozhatnak, a rokonokkal való kapcsolattartástól a civil és politikai szerveződésekben való részvételen át a gazdasági tevékenységekig.

A transznacionális megközelítésben ugyanakkor a hangsúly az egyidejűségen van, azaz akkor nevezhetünk egy migrációt transznacionálisnak, ha a migráns egyén kapcsolódásai egyszerre kötik őt a befogadó és a származási országhoz. Tsuda,[4] magyar viszonylatban pedig Durst[5] mutatott arra rá, hogy attól még, hogy egy migráns intenzív kapcsolatokat ápol a származási országával, nem feltétlen lesz transznacionális, hiszen ahhoz szükséges valamilyen szintű integráció a befogadó társadalomban is. E nélkül azonban gyakorlatilag távolsági nacionalizmusról[6] beszélünk, ami a transznacionális megközelítést megelőzően valóban dominálta a diaszpóra- és migrációkutatást.

A transznacionalizmus szerteágazó szakirodalmában sokféle értelmezését találjuk a fogalomnak. A definíciók egy része szűken értelmezi a jelenséget, és csak olyan személyekre, politikai aktivistákra vagy gazdasági vállalkozókra korlátozták, akik rendszeresen határokon átnyúló (szakmai) tevékenységet folytatnak.[7] Mások tágabb meghatározásokat részesítettek előnyben, és a transznacionalizmus fogalmába olyan (nem szakmai jellegű) tevékenységeket is beleértettek, mint a családi vagy baráti kapcsolatok ápolása.[8] De olyan értelmezések is léteznek, amelyek szerint a transznacionalizmushoz nem szükséges a földrajzi mobilitás vagy feltétlenül valamilyen tevékenység, hiszen a transznacionalizmus „pusztán" az identitásban, az egyén pszichológiai folyamataiban is megnyilvánulhat.[9]

Az integráció és transznacionalizmus között fennálló kapcsolatról szóló szakirodalom, ahogy fentebb jeleztük, mára egyértelműen meghaladta azt az elképzelést, hogy a két jelenség kölcsönösen kizárja egymást. Az „alarmista" (és ezáltal meglehetősen normatív) álláspont háttérbe szorulása ugyanakkor nem jelenti azt, hogy az utóbbi évtizedekben kizárólagosan optimista megközelítésekkel írják le a migráns integráció és transznacionalizmus kapcsolatát, sokkal inkább azt, hogy

4 Tsuda, Takeyuki: Whatever Happened to Simultaneity? Transnational Migration Theory and Dual Engagement in Sending and Receiving Countries. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2012. 38(4):631–49.

5 Durst Judit: Transzmigránsok vagy vándormunkások? Az alacsony iskolázottságú észak-magyarországi szegények egzisztenciális mobilitása és transznacionalitás korlátai. *Regio*, 2019/ 3.

6 Anderson, Benedict – O'Gorman, Richard – Gail Kligman: *Long-Distance Nationalism: World Capitalism and the Rise of Identity Politics*. Amsterdam: Centre for Asian Studies 1992.

7 Guarnizo, Luis Eduardo – Portes, Alejandro – Haller, William: Assimilation and Transnationalism: Determinants of Transnational Political Action among Contemporary Migrants. *American Journal of Sociology*, 2003. 108(6):1211–48.; Portes, Alejandro – Haller, William J. – Guarnizo, Luis Eduardo: Transnational Entrepreneurs: An Alternative Form of Immigrant Economic Adaptation. *American Sociological Review*, 2002. 67(2):278–98.

8 Bryceson, Deborah – Vuorela, Ulla (eds.): *The Transnational Family*. 1st edition. Oxford – New York: Routledge, 2003.

9 Falicov, Celia J.: Emotional Transnationalism and Family Identities. *Family Process*, 2005. 44(4):399–406.

a kutatási irányok differenciáltabbá váltak, és a két fogalom egymásra gyakorolt hatásának sokrétűségét egyfajta pragmatizmussal igyekeznek feltárni a migrációval foglalkozó kutatók.[10]

Snel és szerzőtársai Hollandiában élő, különböző bevándorló csoportok példáján vizsgálta a transznacionális gyakorlatok és kötődések integrációval való összefüggéseit.[11] Eredményeik igen komplexek, hiszen migráns csoportonként más és más következtetésekre jutottak az integráció és transznacionalizmus közötti kapcsolat vizsgálatában. Általános konklúziójuk, hogy a transznacionalizmus bizonyos formái gyengülnek az integráció előrehaladtával, bizonyos formái azonban tartósak maradnak: a transznacionális szimbolikus, érzelmi oldala idővel gyengül, de a transznacionális gyakorlatok (például a hazalátogatások, a gazdasági tevékenységek) nem erodálódnak. Érdekes eredménye a kutatásnak, hogy nem talált összefüggést a migránsok társadalmi helyzete és transznacionális tevékenységei között: a magasabban képzett és munkával rendelkező válaszadók ugyanolyan mértékben folytatnak (bár más jellegű) transznacionális tevékenységeket, mint az alacsonyan képzett, munkanélküli válaszadók. Összességében a szerzők arra jutottak, hogy a transznacionalizmus a migránsok társadalmi és kulturális integrációja közötti összefüggés továbbra sem egyértelmű. Ugyanakkor arra is felhívták a figyelmet, hogy a befogadó ország társadalmától kulturálisan nagymértékben különböző csoportok (például a marokkóiak) esetében az erős transznacionalizmus együtt jár a gyenge strukturális és szociokulturális integrációval, de esetükben viszont nem egyértelmű, hogy a csoport nagyfokú sérülékenysége (például hátrányos munkaerőpiaci helyzete) ok vagy okozat ebben a relációban.

Cela és szerzőtársai Olaszországban élő kelet-európai migránsok példáján vizsgálták az integráció és transznacionalizmus közötti kapcsolatot.[12] Eredményeik pozitív kapcsolatot mutattak a migránsok gazdasági integrációja és a transznacionalizmus között, amit a szerzők úgy értelmeztek, hogy a gazdasági erőforrások megkönnyítik a határokon átnyúló kapcsolatok fenntartását és fejlesztését. A szociokulturális integráció azonban gyengébb transznacionális gyakorlatokkal jár együtt a kutatás szerint, valamint a transznacionalizmus szintje annál inkább csökken, minél több időt töltenek a befogadó országban a migránsok. A kutatás konklúziója tehát az volt, hogy a transznacionalizmus és integráció között fennálló kapcsolat komplex: egyrészről a gazdasági integráció erősíti a transznacionalizmust,

[10] Gropas, Ruby – Triandafyllidou, Anna – Bartolini, Laura: *Conceptualising the Integration-Transnationalism Nexus*. ITHACA Report, hdl.handle.net/1814/33654 (Letöltés ideje: 2023 december 1.) 2014.

[11] Snel, Erik – Engbersen, Godfried – Leerkes, Arjen: Transnational Involvement and Social Integration. *Global Networks*, 2006. 6(3): 285–308.

[12] Cela, Eralba – Fokkema, Tineke – Ambrosetti, Elena: Variation in Transnationalism among Eastern European Migrants in Italy: The Role of Duration of Residence and Integration. *Southeast European and Black Sea Studies*, 2013. 13(2):195–209.

másrészről a szociokulturális integráció és a befogadó országban eltöltött minél hosszabb idő gyengíti azt.

Itzigson és Saucedo[13] kvantitatív módszerrel vizsgálta Amerikában élő dominikai, kolumbiai és salvadori bevándorlók példáján az integráció és transznacionalizmus között fennálló kapcsolatot. Konklúziójuk az, hogy a két jelenség közötti kapcsolat ugyan meglehetősen komplex, de az integráció folyamata általánosságban nem gyengíti a transznacionális jellegű tevékenységekben való részvételt. A konkrétumokat tekintve, sem az állampolgárság, sem az Egyesült Államokban bevándorlóként töltött idő nem befolyásolja negatívan a transznacionális kapcsolatokat, sőt, eredményeik szerint bizonyos esetekben minél hosszabb időt töltött valaki az Egyesült Államokban, annál valószínűbb, hogy részt vesz valamilyen transznacionális tevékenységben. Emellett kutatásuk szerint a transznacionális közösségi terekben a férfi jelenlét dominál.

Itzigson és Saucedo három magyarázatot állított fel arra vonatkozóan, hogy mi segítheti elő a transznacionális kötődéseket, amelyek a három különböző migráns csoport esetében egyenként működnek, univerzális megfejtéseknek viszont nem tekinthetők. Az első ilyen magyarázat a lineáris transznacionalizmus, amely a bevándorlók és származási országuk aktoraival (család, intézmények, gazdasági szereplők stb.) között fennálló kapcsolatokat egyszerűen a migráció előtti életforma kontinuitásának tekinti. A bevándorlók megpróbálják fenntartani társadalmi kapcsolataikat a hátrahagyott családdal, barátokkal, pénzbeli segítséget (hazautalásokat) küldenek, hazalátogatnak, valamint a befogadó országban élő nemzettársaikkal kapcsolatokat és intézményeket építenek, hogy újjászervezzék a származási országban hagyott társadalmi kapcsolataikat és életmódjukat.

A második magyarázat az erőforrásfüggő transznacionalizmus, amely szerint a migránsok csak bizonyos idő elteltével és a hiányzó erőforrások megteremtését követően képesek helyreállítani kapcsolataikat a származási országgal. Az új országba érkező bevándorlóknak nincs idejük és anyagi lehetőségeik arra, hogy transznacionális gyakorlatokat folytassanak. Ide kapcsolódik Portes és szerzőtársai felvetése is, miszerint a transznacionalizmus – legalábbis annak egy szűkebb értelmezése, mely a transznacionalizmus üzleti tevékenységekben való megnyilvánulásait állítja a középpontba – a vállalkozó szellemű és gazdaságilag sikeres bevándorlók sajátos útja.[14] A transznacionalizmus megnyilvánulási formái azonban jóval túlmutatnak a határokon átívelő gazdasági és üzleti kapcsolatokon, ezért szűknek tűnik az az értelmezés, hogy ez az életforma csak a gazdaságilag sikeres bevándorlók számára elérhető. Az a felvetés, hogy a transznacionalizmus függ az erőforrások meglététől ugyanakkor fontos szempont, hiszen ha anyagit nem is feltétlenül, de idő- és energiaráfordítást általában igényelnek a transznacionális gyakorlatok.

[13] Itzigsohn, José – Saucedo, Silvia Giorguli: Immigrant Incorporation and Sociocultural Transnationalism. *International Migration Review*, 2002. 36(3):766–98.

[14] Portes et al. 1999.

A harmadik magyarázatot Itzigson és Saucedo reaktív transznacionalizmusnak nevezi, amely abban az esetben áll elő, ha a bevándorlót negatív migrációs tapasztalatok érik, amiknek hatására intenzív transznacionális életformát kezd el folytatni. Vagyis a magyarázat szerint a migránsok azért élnek transznacionális létformát, mert nem elégedettek az életükkel a befogadó országban. Az elégedetlenség fakadhat a szakmai karrier állapotából, az elért társadalmi státusszal kapcsolatos csalódottságból, negatív társadalmi tapasztalatokból (például diszkrimináció, be-nem fogadottság érzet). A befogadó országbeli negatív tapasztalatokat kompenzálhatja az a presztízs, amit a migráns a származási országban élő családjának történő anyagi segítségnyújtás miatt megél, másrészt az anyaországi nyelv, kultúra- és szokások ápolása, illetve az ezeken a transznacionális gyakorlatokon keresztül megélt otthonosság és érzelmi jóllét. A reaktív transznacionalizmus magyarázatához nagyon hasonló konklúzió született egy, az Egyesült Királyságban élő magyar kivándoroltakat vizsgáló kutatás kapcsán a transznacionalizmushoz és intenzív diaszpóra élethez vezető egyéni utak elemzésekor: ez a kutatás kényszerű diaszporizálódásnak nevezi azt, amikor a kiszolgáltatott és az integrációhoz szükséges erőforrásokat nélkülöző migránsok a befogadó országban élő saját etnikai közegükre kénytelenek támaszkodni.[15]

Az integráció és transznacionalizmus között fennálló kapcsolat vizsgálatához egy másik megközelítést ad Carling és Pettersen kutatása, amely a Norvégiában élő bevándorlók mintáján készült.[16] Elméleti keretüket integráció-transznacionalizmus mátrixnak nevezik, amelynek fő célja az, hogy a migráns személyek többes kötődéseit rugalmasan, a gyenge és erős kötődéseket is figyelembe véve tudja leírni és elemezni. Ők is abból indulnak ki, hogy az integráció és a transznacionalizmus megfér egymás mellett, vagyis egymást nem kölcsönösen kizáró fogalmak. Elemzésükben azt vizsgálják, hogy az egyén integráció-transznacionalizmus mátrixban való elhelyezkedése milyen kapcsolatban áll a hazatérési szándékkal. Másként fogalmazva azt a kérdést próbálják megválaszolni, hogy milyen fokú integráltság és transznacionalizmus jellemzi azokat a migránsokat, akik haza kívánnak térni származási országukba.

Mátrixukhoz az integráció szintjét részben strukturális (nyelvtudás), de főleg szociokulturális integrációs[17] indikátorok alapján határozták meg (diszkriminációs tapasztalat, befogadottságérzés), míg a transznacionalizmust a hazalátogatások gyakorisága, a pénzügyi hazautalások és a származási országban való tulajdon alapján. Mindkét dimenzió esetén azt számították erős kötésnek, ha a három

[15] Kovács Eszter: A Diaszporizálódás Mintázatai az Egyesült Királyság-beli új magyar kivándorlók körében. *Regio*, 2020./1. 72–93.

[16] Carling, Jørgen – Pettersen, Silje Vatne: Return Migration Intentions in the Integration–Transnationalism Matrix. *International Migration*, 2014. 52(6):13–30.

[17] Engbersen, Godfried: Spheres of Integration: Towards a Differentiated and Reflexive Ethnic Minority Policy. In: Sackmann, R. – Peters, B. – Faist, T.: *Identity and Integration: Migrants in Western Europe*. Aldershot/Burlington: Ashgate, 2003. 59–76.

közül legalább két indikátor pozitív volt, ellenkező esetben gyenge integráció/transznacionalizmus-szintet állapítottak meg.

Eredményeik alapján a visszatérési szándékok eltérnek nemenként, életkoronként és migrációs előzmények szerint: a nők, a fiatalok, az idősek, valamint azok körében, akik életük nagy részét vagy nagyon kevés időt töltöttek Norvégiában, alacsonyabb a visszatérési szándék esélye. A legvalószínűbb visszatérési szándékkal a negyvenes éveiben járó férfi rendelkezik, aki életének körülbelül a felét Norvégiában töltötte. Emellett az iskolai végzettségnek is szignifikáns szerepe van a visszatérési szándékban: a hazatelepülés valószínűsége a középfokú iskolai végzettségűek körében a legnagyobb.

Az integrációnak és a transznacionalizmusnak a hazatérési szándékban való szerepéről azt állapította meg Carlingék kutatása, hogy azt a két dimenzió *relatív* erőssége alakítja. A visszatérési szándék legnagyobb valószínűségét a gyengén integrált, de erősen transznacionális személyek esetében figyelték meg. Ugyanakkor azt is kimutatták, hogy az integráció és a transznacionalizmus „semlegesítheti" egymást, és közepes valószínűségű hazatérési szándékot eredményezhetnek: erre az eredményre jutottak az erősen integrált és erősen transznacionális, valamint a gyengén integrált és gyengén transznacionális emberek esetében. Mivel utóbbi két csoport visszatérési szándékainak valószínűsége igen hasonló, ezért a szerzők arra a következtetésre jutottak, hogy az integráció és a transznacionalizmus relatív erőssége az, ami meghatározó.

Dekker és Siegel a fentiekhez hasonlóan az integráció és a transznacionalizmus közötti összetett viszonyrendszert találtak.[18] Eredményeik szerint a migránsok erőforráshiánya szignifikánsan összefügg az erős transznacionalizmussal, de nem gyengíti az integráció és a transznacionalizmus közötti kapcsolatot. Az általuk vizsgált migráns csoportok esetében a többdimenziós (gazdasági, politikai, szociokulturális) transznacionalitás mélyebb strukturális és szociokulturális integrációval járt együtt, vagyis összességében ők is amellett érvelnek, hogy az integráció és transznacionalizmus nem kioltja, hanem kiegészíti egymást.

Végezetül meg kell említenünk két olyan tanulmányt, amelyek szintetizáló megközelítést alkalmazva járultak hozzá a transznacionalizmus versus integráció vitához a szakirodalomban. Tsuda egy négyes tipológiát javasol az integráció és a transznacionalizmus között fennálló dinamikus kapcsolat leírására.[19] Az integráció és a transznacionalizmus zéróösszegű kapcsolatának nevezi azt, ha az egyik országban való fokozott szerepvállalás a másik országban való szerepvállalás csökkenéséhez vezet. Ha a származási és a befogadó országban való jelenlét közvetlenül nem befolyásolja a másikat, azt egymás mellett való létezésnek

[18] Dekker, Bram – Siegel, Melissa: *Transnationalism and Integration: Complements or Substitutes?* MERIT Working Papers: econpapers.repec.org/paper/unmunumer/2013071.htm. (letöltés ideje: 2023. december 1.)

[19] Tsuda, 2012.

nevezi. A harmadik típus az egymást pozitívan erősítő kapcsolat, amikor az egyik országban való fokozott elkötelezettség a másik országban való fokozott elkötelezettséget eredményez. Végül negyedik típusként az integráció és a transznacionalizmus között létezhez egymást negatívan erősítő kapcsolat is. Hasonló tipológiát dolgozott ki Erdal és Oeppen is.[20] Hármas felosztásukban az integráció és a transznacionalizmus kapcsolata lehet additív, szinergikus vagy antagonisztikus. Additív a kapcsolat, ha a két folyamat kölcsönhatásának eredménye a két folyamat összege; szinergikus, ha a kapcsolat eredménye nagyobb, mint a két folyamat összege; és antagonisztikus, ha az interakció eredménye kisebb, mint a két rész összege. Ezen kategóriák nagyjából megfeleltethetőek a Tsuda-féle tipológiában az egymás mellett létező, az egymást pozitívan erősítő és a zéróösszegű kategóriáknak.

Az online adatfelvétel jellemzői

Az online kérdőív 2022. augusztus 1. és szeptember 30. között volt kitölthető. Terjesztésére két fő útvonalat használtunk. Egyrészről a korábbi évek kérdőívei esetén mindig fejajánlottuk a válaszadóknak, hogy amennyiben a jövőben is szeretnének alanyként részt venni a Kisebbségkutató Intézet kivándorlókat érintő kutatásaiban, úgy e-mail címük megadása esetén értesíteni fogjuk őket az újabb felméréseinkről, így ezáltal már rendelkeztünk egy potenciális válaszadói körrel, akiknek elküldtük a kérdőívet.[21] Másrészt pedig a korábbi évek gyakorlatának megfelelően a kérdőívet elküldtük több nagy olvasottságú hírportálnak is, valamint saját online csatornáinkon (Kisebbségkutató Intézet honlapja, Facebook oldala) is terjesztettük. A kérdőívvel kapcsolatos módszertani megfontolásainkat lásd az ugyanebben a folyóiratszámban megjelent, Papp Z. Attila – Kovács Eszter: *A COVID-19 hatásai és a járványkezelés megítélése a magyar kivándorlók körében* c. tanulmányban.

A kérdőívet legtöbben az Egyesült Királyságból (1116 fő), Németországból (1054) és Ausztriából (679) töltötték ki. A három legtöbb kitöltést adó ország egybevág azoknak a statisztikai forrásoknak az eredményeivel, amelyek szintén az Egyesült Királyságot, Németországot és Ausztriát jelölik ki a legtöbb magyart vonzó kivándorlási célországként.[22] Jelentős számban töltötték még ki a felmérést

[20] Erdal, Marta Bivand – Oeppen, Ceri: Migrant Balancing Acts: Understanding the Interactions Between Integration and Transnationalism. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2013. 39(6):867–84.

[21] Az e-mail címek minden esetben külön kerülnek tárolásra a kérdőív kérdéseire adott válaszoktól, így a válaszadók anonimitása garantált.

[22] Kovács Eszter – Papp Z. Attila – Zsigmond Csilla: Migrációs szándék a koronavírus-járvány 4. hullámában. In: Csurgó, Bernadett; Kovách, Imre (szerk.) *A Covid-19 járvány társadalmi hatásai*. Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2023, 84-97.;; Blaskó Zsuzsa – Sík Endre – Ligeti Anna Sára: Magyarok külföldön – Mennyien? Kik? Hol? *Társadalmi Riport*

Hollandiában, Svájcban, az USA-ban, Írországban, Spanyolországban, Belgiumban, valamint a skandináv országokban élő magyarok (1. táblázat).

1. táblázat. A válaszadók megoszlása országok szerint

Kivándorlás országa	*N*	*%*
Egyesült Királyság	1116	20,9
Németország	1054	19,7
Ausztria	679	12,7
Hollandia	305	5,7
Svájc	252	4,7
Amerikai Egyesült Államok	232	4,3
Írország	185	3,5
Spanyolország	169	3,2
Belgium	168	3,1
Norvégia	154	2,9
Svédország	148	2,8
Franciaország	106	2,0
Dánia	97	1,8
Kanada	83	1,6
Ausztrália	80	1,5
Finnország	68	1,3
Olaszország	52	1,0
a többi említett ország összesen	394	7,3
Összesen	*5342*	*100*

Transznacionalizmus és integráció az adatok tükrében

Az elemzés első részében a kérdőívet kitöltő magyar kivándorlók transznacionalizmusának és befogadó országbeli integrációjának a kérdőívben szerepelő kérdésekkel tetten érhető jellemzőit mutatjuk be. Ezek elsősorban a transznacionalizmusnak és az integrációnak a szociokulturális vetületeit tükrözik. Az elemzés második részében a transznacionalizmus és az integráció mátrixát rajzoljuk meg, majd ebben a mátrixban vizsgáljuk a visszaköltözési terveket, Carling és Pettersen koncepciójára reflektálva. A kötődések hálójának rugalmas kezelésével, az integráció-transznacionalizmus mátrixával kapcsolódunk az elméleti keretezésben

2014. Budapest: Tárki, 2014.; Blaskó Zsuzsa – Gödri Irén: Kivándorlás Magyarországról: szelekció és célország-választás az „új migránsok” körében. *Demográfia,* 2014/4. 271–307.

ismertetett megközelítéshez, mely az integrációnak és a transznacionalizmusnak az összetett viszonyrendszerét feltételezi.

Transznacionalizmus

A transznacionalizmus jellemzőit a hazalátogatás, a magyarországi intézményes és személyes kötődés és bizalom, valamint a közéleti érdeklődés mentén tudjuk leírni.

A transznacionalizmus egyik legegyértelműbb mutatója, hogy a kivándorolt milyen gyakran látogat haza. A kérdőívet kitöltők 13,6%-a mondta azt, hogy az elmúlt egy év során egyszer sem utazott Magyarországra. A legtöbben (46,6%-uk) 1-2 alkalommal, 30,6%-uk pedig 3-6 alkalommal járt Magyarországon az elmúlt 12 hónap során. Nem meglepő módon célországonként jelentősen eltérnek a hazalátogatások számának megoszlásai. Míg az ausztriai magyarok közel fele (47,1%) 7-nél többször látogatott Magyarországra az elmúlt egy év folyamán, addig az egyszer sem utazók aránya az egyesült királyság-beli magyarok körében volt a legmagasabb. Bár nem a legszigorúbb szakasza, de a COVID-19 járvánnyal járó korlátozások egy része életben volt abban a 12 hónapos időszakban, amelyre a kérdőív rákérdezett, ennek fényében nem meglepő az az eredmény, hogy a 2019-ben felvett kérdőívhez képest mind az angliai, mind a németországi magyarok körében 2022-re megnőtt azok aránya, akik egyáltalán nem látogattak Magyarországra az elmúlt egy év során, de az Ausztriában élők esetében nem látható változás.

Ami az intézményes kötődést illeti, a válaszadók 89,7%-a nem rendelkezik Magyarországon társadalombiztosítással. De jóval magasabb azoknak az aránya, akik nem jelentkeztek ki magyarországi lakcímükről (61,6%).

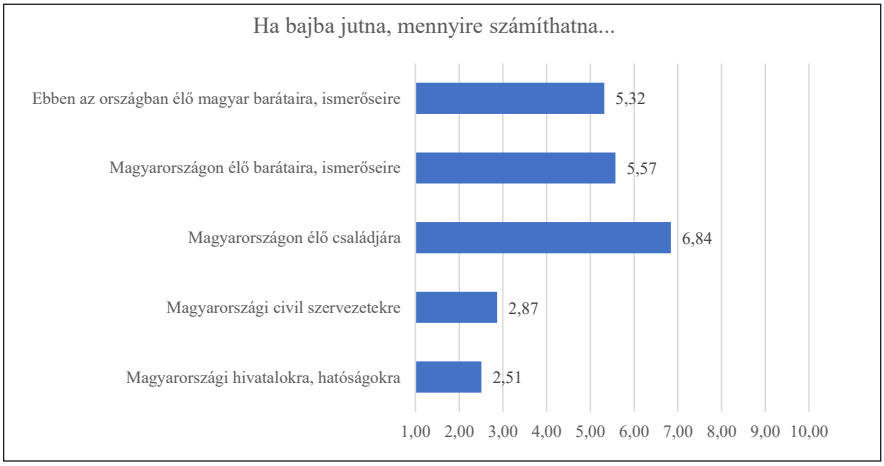

1. ábra. Magyarországi támasz (átlagértékek, skála 1-10, 1: *egyáltalán nem,* 10: *nagyon nagymértékben*)

A megkérdezettek magyarországi kapcsolódásainak a bizalmi vonatkozását vizsgálva az körvonalazódott, hogy az erős kötések támaszt jelentenek nehézségek esetén (elsősorban Magyarországon élő családja, de barátai, ismerősei is), az intézményi bizalom azonban meglehetősen alacsony (lásd 1. ábra). [23]

A magyarországi közéleti érdeklődést a politikai, gazdasági és kulturális hírek iránti érdeklődéssel mértük. A politikai és gazdasági érdeklődés erősebb, mint a kulturális (lásd 2. ábra).

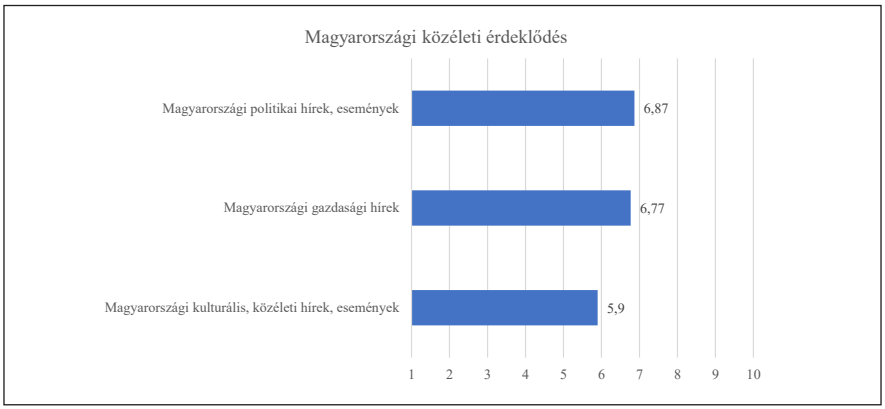

2. ábra. Közéleti érdeklődés (átlagértékek, skála 1-10, 1: *egyáltalán nem,* 10: *nagyon nagymértékben*)

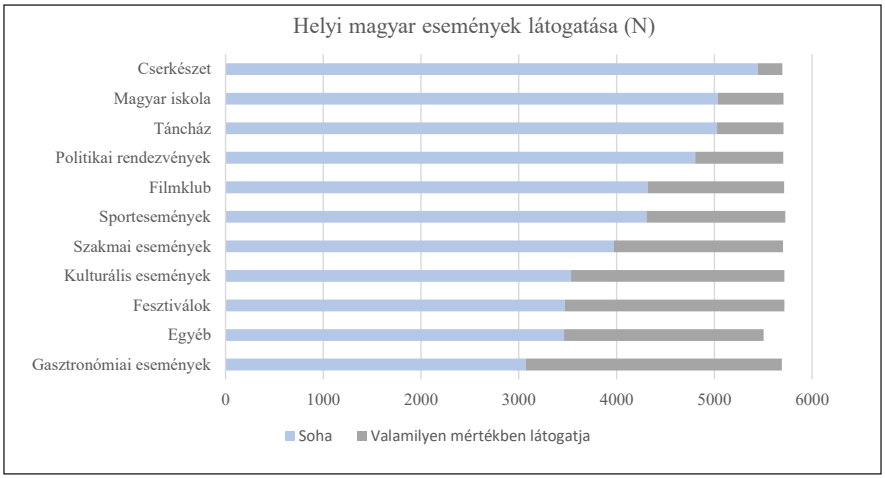

3. ábra. Diaszpóra események (N)

[23] Ez a problémák jellegéből is adódhat, a kivándorolt másik országban felmerülő nehézségei elképzelhető, hogy nem igényelnek magyarországi intézményes segítséget.

A helyi magyar események látogatása kifejezetten ritka a válaszadók körében, a többség egyáltalán nem jár a diaszpóra szervezett találkozóira. Ez az alacsony fokú diaszporizálódás a korábbi, 2019-es adatfelvétel során is megmutatkozott.[24] A leginkább a gasztronómiai jellegű eseményeket látogatják a válaszadók, a legkevésbé pedig az olyan eseményeket, amelyek az identitásápolás elkötelezettebb, rendszeresebb és tudatosabb fenntartását feltételezik (például cserkészet, hétvégi magyar iskola, táncház – 3. ábra).

Integráció

Az integráció esetében is az intézményes kötődést és a szociokulturális jellemzőket tudjuk elsősorban megragadni.

A megkérdezettek egyötöde rendelkezik a kivándorlási ország állampolgárságával (20,8%), és ennél jelentősen magasabb az állampolgárságot tervezők aránya (lásd 2. táblázat).

2. táblázat. Tervezi-e, hogy felveszi annak az országnak az állampolgárságát, amelyben jelenleg él?

	%	N
Igen, már el is indítottam az igénylést	11,1	506
Igen, valószínűleg el fogom indítani az igénylést pár éven belül	50,9	2330
Jelenleg nem gondolkozom rajta, de nem zárom ki a lehetőséget, hogy elindítsam az igénylést	30,5	1398
Biztosan nem fogom igényelni	7,5	344
Összesen	*100*	*4578*

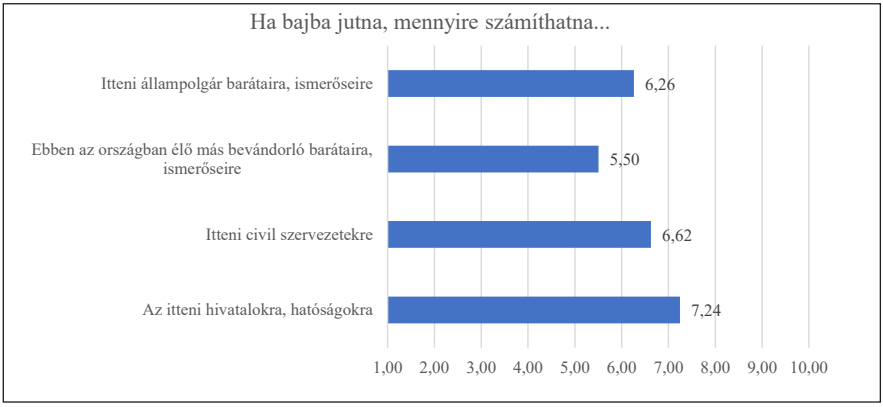

4. ábra. A jelenlegi lakóhelye szerinti országban levő támasz (átlagértékek, skála 1-10, 1: *egyáltalán nem*, 10: *nagyon nagymértékben*)

[24] Papp Z. et al. 2020.

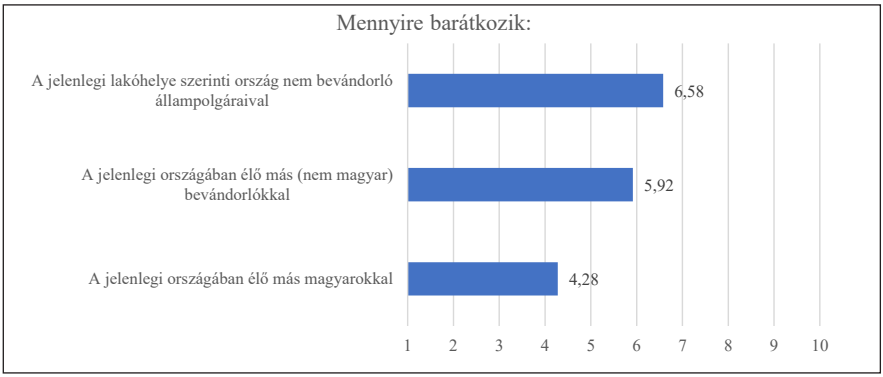

5. ábra. A jelenlegi lakóhelye szerinti országban élő barátai (átlagértékek, skála 1-10, 1: *egyáltalán nem*, 10: *nagyon nagymértékben*)

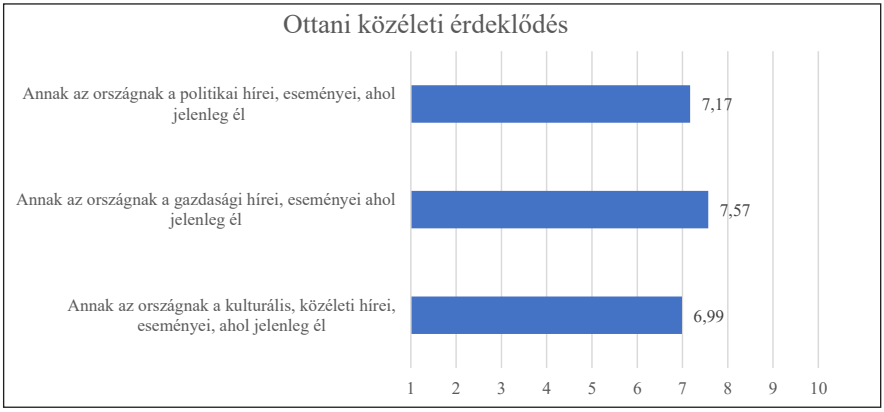

6. ábra. A jelenlegi lakóhelye szerinti ország közélete iránti érdeklődés (átlagértékek, skála 1-10, 1: *egyáltalán nem*, 10: *nagyon nagymértékben*)

A kivándorlási ország esetében is kíváncsiak voltunk a bizalom alakulására. A mintázat ez esetben eltér a magyarországi bizalom-mintázattól: nehézségek esetén az állami intézmények/hatóságok segítségében bíznak leginkább a megkérdezettek, ezt követi a civil szervezetek, illetve a helyi állampolgár barátok, ismerősök támogatásában való bizalom.

Az integráció szociokulturális mutatójaként tekintünk arra, hogy mennyire vannak célországbeli állampolgár barátai, esetleg ott élő más bevándorló barátai. Az ott élő magyarokkal való barátkozás nem nagyon jellemző, ez az alacsony fokú diaszporizálódással kapcsolatos megállapításunkat erősíti

A közéleti érdeklődést a kivándorlási ország esetében is a politikai, gazdasági és kulturális érdeklődés vonatkozásában mértük, az érdeklődés ezen dimenziók

mentén erősebb, mint a Magyarországra irányuló figyelem. A gazdasági hírek követése a legerősebb, ezt követi a politikai érdeklődés, majd a kulturális (6. ábra).

A visszaköltözési tervek a transznacionalizmus és az integráció mátrixában

A válaszadók közel kétharmada egyáltalán nem tervezi a magyarországi visszaköltözést, 30%-uk a következő öt évben biztosan nem költözik vissza, és mindössze 10% azok aránya, akik néhány éven belül visszaköltöznének.

3. táblázat. Visszaköltözési tervek

Tervezi-e, hogy a jövőben visszaköltözik Magyarországra?	%	N
Igen, egy éven belül szeretnék visszaköltözni	1,1	62
Igen, néhány év múlva visszaköltöznék	7,8	442
A következő öt évben biztosan nem költözök vissza	30,3	1710
Egyáltalán nem tervezem a visszaköltözést	60,7	3425
Összesen	*100*	*5639*

A visszaköltözési szándékot dichotóm változóként vontuk be a további elemzésbe (0-egyáltalán nem tervezi, 1-tervezi vagy nem zárja ki).

A továbbiakban a transznacionalizmus és integráció indikátorait alakítottuk ki, amelyek követik a Carling és Pettersen által használt logikát,[25] de az indexek kialakításába bevont változók eltérnek, mivel adatfelvételünkben a szociokulturális vonatkozások szerepelnek hangsúlyosabban, és hiányoznak a gazdasági vetületek.

A transznacionalizmus-indexet a hazalátogatás, az állandó lakcím, a magyarországi közéleti érdeklődés és a magyarországi családi és baráti kötődések változóiból alakítottuk ki. Minden változót előbb dummy-változóvá alakítottunk: a hazalátogatást (az elmúlt évben hányszor járt Magyarországon? − 0-*nem járt vagy maximum egyszer*, 1-*minimum kétszer vagy többször*), az állandó lakcímet (0-nincs, 1-van), a közéleti érdeklődést (első lépésben összevontuk a politikai, gazdasági és kulturális érdeklődést, majd a 3-tól 30-ig terjedő skálán a 24-től 30-ig jelöli az erős közéleti érdeklődést [1], és 3-tól 23-ig a gyenge érdeklődést [0], végül pedig a magyarországi támaszt jelző változót (első lépésként összevontuk a családi és baráti támaszt, majd a 2-től 20-ig terjedő skálán 16-tól 20-ig jelöli az erős magyarországi támaszt [1], és 2-től 15-ig a gyengét [0]).

A változók alapmegoszlásait a 4. táblázat foglalja össze.

[25] Carling – Pettersen, 2014.

4. táblázat. A transznacionalizmus jellemzői (dummy változók)

Transznacionalizmus		%	N
Hányszor járt az elmúlt évben Magyarországon	nem járt, vagy maximum egyszer	37,4	2099
	minimum kétszer vagy többször	62,6	3514
	Összesen	*100*	*5613*
Állandó magyarországi lakcím	nincs	38,4	2168
	van	61,6	3475
	Összesen	*100*	*5643*
Mennyire érdekli a magyarországi közélet	kevésbé	64,9	3511
	nagyon	35,1	1896
	Összesen	*100*	*5407*
Nehézségek esetén magyarországi támasz (család, barátok)	gyengébb	62,9	3298
	erős	37,1	1942
	Összesen	*100*	*5240*

5. táblázat. Az integráció jellemzői (dummy változók)

Integráció		*%*	*N*
Tervezi-e az állampolgárságot	egyelőre nem tervezi vagy biztos nem	38,1	1742
	igen, tervezi vagy már elindította/van	61,9	2836
	Összesen	*100*	*4578*
Mennyire barátkozik a jelenlegi lakóhelye szerinti ország nem bevándorló állampolgáraival	kevésbé	61,2	3681
	gyakran	38,8	2330
	Összesen	*100*	*6011*
Mennyire érdekli a jelenlegi lakóhelye szerinti ország közélete	kevésbé	53,4	2983
	nagyon	46,6	2608
	Összesen	*100*	*5591*
Nehézségek esetén ottani támasz (ottani állampolgár barátok és más – nem magyar - bevándorló barátok, ismerősök)	gyengébb	72,1	3704
	erős	27,9	1431
	Összesen	*100*	*5135*

Hasonlóan jártunk el az integráció indikátorával, melyet a jelenlegi lakóhelye szerinti ország állampolgárságát mérő változóból, az ottani állampolgárokkal való baráti kapcsolatok, az ottani közéleti érdeklődés és nehézségek esetén az ottani támasz változóiból vontuk össze. Az első lépés ez esetben is a dichotóm változók kialakítása volt: az állampolgárság (0-egyelőre nem tervezi vagy biztos nem, 1-igen, tervezi vagy már elindította), a jelenlegi lakóhelye szerinti ország nem bevándorló állampolgáraival való barátkozás (0-kevésbé (az 1-től 10-ig skála 1-7 értékei), 1-gyakran (a skála 8-10 értékei)), illetve a közéleti érdeklődés (akárcsak

a transznacionalizmus esetében, először összevontuk a politikai, gazdasági és kulturális érdeklődést, majd a 3-tól 30-ig terjedő skálán a 24-től 30-ig jelöli az erős közéleti érdeklődést (1), és 3-tól 23-ig a gyenge érdeklődést (0)), végül pedig az ottani támasz változót (először összevontuk a családi és baráti támaszt, majd a 2-től 20-ig terjedő skálán 16-tól 20-ig jelöli az erős ottani támaszt (1), és 2-től 15-ig a gyengét (0)). Ezek összefoglalását az 5. táblázat mutatja.

A következőkben a transznacionalizmus és integráció mátrixát készítettük el. Azt tekintettük erős transznacionalizmusnak, illetve erős integrációnak, ha a 4-ből minimum 2 jellemző jelen volt, gyengébb transznacionalizmusnak és gyengébb integrációnak, ha ennél kevesebb jellemző volt jelen (1-0 dummy változó).

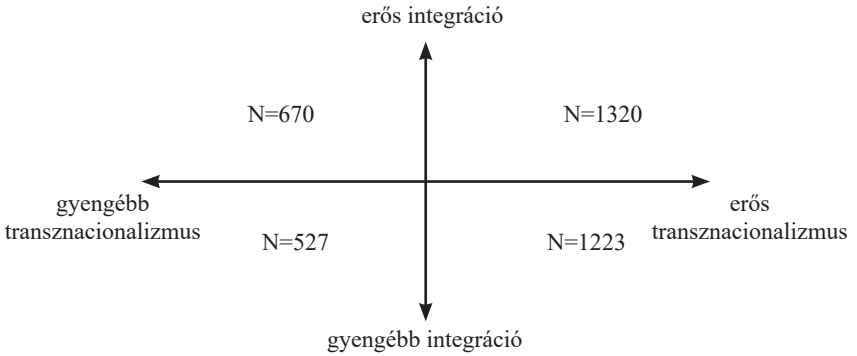

7. ábra. Transznacionalizmus-integráció mátrix

Mátrixunk alapján közel egyforma nagyságrendű az erősen integrált és erősen transznacionális csoport, valamint az erősen transznacionális és gyengébben integrált csoport. Az erős integráció és gyenge transznacionalitás, illetve a gyenge integráció és gyenge transznacionalizmus kisebb arányban jellemző.

Amikor a visszaköltözési terveket ezen mátrix alapján vizsgáltuk, azt találtuk, hogy az erősen transznacionális és gyengébben integráltak körében a legnagyobb az esetleges visszaköltözést tervezők aránya, közel kétharmaduk nem zárkózik el ettől (64,3%). Az erősen transznacionális és erősen integráltak csoportjában ez az arány 40%-hoz közelit, és hasonló nagyságrendű a kevésbé transznacionális és kevésbé integráltak csoportjában is (34,5%). Az erősen integrált és kevésbé transznacionális csoportban pedig elenyésző a visszatelepedést fontolgatók aránya (14,8%).

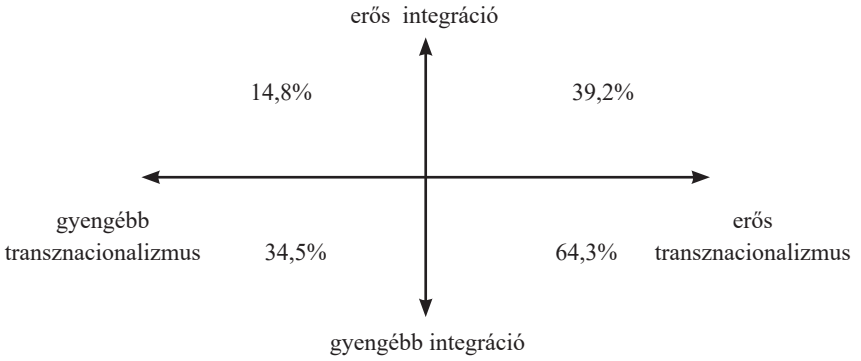

8. ábra. A visszaköltözési szándék a transznacionalizmus-integráció mátrix szerint (%)

Az adatokból ugyanaz a tendencia rajzolódott ki, mint Carling és Pettersen elemzéséből:[26] a kevésbé transznacionális és erősen integráltak esetében a legalacsonyabb a visszatérési szándék, a gyengén integrált és gyengén transznacionális, illetve az erősen integrált és erősen transznacionális csoport esetében ez hasonló erősségű, és az erősen transznacionális és gyengén integráltak körében a legerősebb – azaz ilyen értelemben megmutatkozott a transznacionalizmus és integráció *relatív* erőssége.

Ugyanakkor, ha a visszaköltözési tervekre vonatkozó logisztikus regressziós modellbe a transznacionalizmus-indexet és az integráció-indexet emeltük be, akkor a modell magyarázóereje 21%-os, és azt mutatja, hogy a transznacionalizmus növeli a visszaköltözési tervek valószínűségét, míg az integráció csökkenti azt (lásd 6. táblázat). Az adatbázisban rendelkezésünkre álló szociodemográfiai változóknak – nem, életkor, iskolai végzettség – nincs szignifikáns hatása.

6. táblázat. A visszaköltözési terv logisztikus regressziós modellje (Stepwise)

	Exp(B)	95% C.I.	
Transznacionalizmus index	1,888 **	1,761	2,024
Integrációs index	0,59 **	0,552	0,63
Constant	0,447		
Nagelkerke R^2	0,214		
N	3629		

**p<0,01

[26] Carling – Pettersen, 2014.

Összefoglalás

Tanulmányunkban az integráció és transznacionalizmus néhány szociokulturális jellemzőjét próbáltuk megragadni kivándorolt magyarok körében. A két jelenség összetettségéről több vonatkozásban olvashattunk a szakirodalmi áttekintőben,[27] megközelítésünkben elsősorban a migráns személyek többes kötődéseinek rugalmas kezelését céloztuk meg. Az elemzés egyik limitációja, hogy a vizsgált jelenségek gazdasági vonatkozásait nem tudtuk beemelni az elemzésbe, mivel a kérdőív nem adott erre lehetőséget.

Az erős kötések mind a transznacionalizmus, mind az integráció esetében fontos támaszt jelentenek a válaszadók számára, míg az intézményi bizalom az integráció esetében mutatkozott meg. A közéleti érdeklődés a bevándorló ország esetében erősebb, mint Magyarország esetében, és míg az előbbi esetben a gazdasági hírek iránti érdeklődés a legerősebb, és ezt követi a politikai érdeklődés, majd a kulturális, a magyarországi közéleti érdeklődés a politikai hírek iránt ugyanolyan erős, mint a gazdasági hírek iránt, a kulturális érdeklődés pedig alacsonyabb mértékű.

A válaszadók többsége egyáltalán nem tervez magyarországi visszaköltözést (60,7%), és mindössze 10%-uk válaszolta azt, hogy néhány éven belül tervezné ezt.

Az elemzés következő lépéseként az intézményes kötődések, a közéleti érdeklődés, valamint a bizalmi kapcsolatok változóiból megalkottuk a transznacionalizmus és az integráció indexeit, majd ezek segítségével a transznacionalizmus és az integráció mátrixát. Az esetleges visszaköltözési terveket ebben a mátrixban értelmeztük, és azt találtuk, hogy – Carling és Pettersen eredményeihez hasonlóan – az integráció és a transznacionalizmus „semlegesíti" egymást: az erős integráció és az erős transznacionalizmus, illetve a gyenge integráció és a gyenge transznacionalizmus hasonló arányú visszaköltözési tervezést mutat, míg az erősen integráltak és gyengén transznacionálisak körében a legalacsonyabb, a gyengén integráltak és erősen transznacionálisak körében pedig a legmagasabb előfordulású a visszaköltözés gondolata.[28] A logisztikus regressziós modellünk pedig azt jelezte, hogy a transznacionalizmus növeli, az integráció csökkenti a visszaköltözés tervezését.

Eredményeink a két jelenség összetett és bonyolult voltára hívják fel a figyelmet, hiszen nem szabad elfelednünk válaszadóink nagyfokú heterogenitását (sok országból töltötték ki a kérdőívet). Az integráció és a transznacionalizmus mechanizmusai az egyes országokban eltérhetnek, ezek kiolthatják, elfedhetik egymást. A kutatás folytatásaként terveink között szerepel az integráció és a transznacionalizmus kapcsolatát egy kisebb, homogénebb mintán (pl. a három fő kivándorlási célpont válaszadóin) megvizsgálni, és ezáltal pontosítani a két jelenség közötti viszony leírását.

[27] Pl. Dekker – Siegel, 2013.; Tsuda, 2012.

[28] Hasonló tendenciákat fogalmazott meg Carling – Pettersen, 2014.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Anderson, Benedict − O'Gorman, Richard − Gail Kligman. 1992. *Long-Distance Nationalism: World Capitalism and the Rise of Identity Politics*. Centre for Asian Studies Amsterdam.

Blaskó Zsuzsa − Gödri Irén: Kivándorlás Magyarországról: szelekció és célország-választás az „új migránsok" körében. *Demográfia*, 2014/4. 271–307.

Blaskó Zsuzsa − Sík Endre − Ligeti Anna Sára: Magyarok külföldön − Mennyien? Kik? Hol?" *Társadalmi Riport 2014*. Budapest: Tárki, 2014.

Bryceson, Deborah − Vuorela, Ulla (eds.): *The Transnational Family*. 1st edition. Oxford − New York: Routledge, 2003.

Carling, Jørgen − Pettersen, Silje Vatne: Return Migration Intentions in the Integration–Transnationalism Matrix. *International Migration*, 2014. 52(6):13–30. doi: 10.1111/imig.12161.

Cela, Eralba − Fokkema, Tineke − Ambrosetti, Elena: Variation in Transnationalism among Eastern European Migrants in Italy: The Role of Duration of Residence and Integration. *Southeast European and Black Sea Studies,* 2013. 13(2):195–209. doi: 10.1080/14683857.2013.789671.

Dekker, Bram − Siegel. Melissa: *Transnationalism and Integration: Complements or Substitutes?* 2013–071. United Nations University – Maastricht Economic and Social Research Institute on Innovation and Technology (MERIT).

Durst Judit: Transzmigránsok vagy vándormunkások? Az alacsony iskolázottságú észak-magyarországi szegények egzisztenciális mobilitása és transznacionalitás korlátai. *Regio*, 2019/ 3. doi: 10.17355/rkkpt.v27i3.275.

Engbersen, Godfried: Spheres of Integration: Towards a Differentiated and Reflexive Ethnic Minority Policy. In: Sackmann, R. − Peters, B. − Faist, T.: *Identity and Integration: Migrants in Western Europe*. Aldershot/Burlington: Ashgate, 2003. 59–76.

Erdal, Marta Bivand − Oeppen, Ceri: Migrant Balancing Acts: Understanding the Interactions Between Integration and Transnationalism. *Journal of Ethnic and Migration Studies,* 2013. 39(6):867–84. doi: 10.1080/1369183X.2013.765647.

Faist, Thomas: Transnationalization in International Migration: Implications for the Study of Citizenship and Culture. *Ethnic and Racial Studies*, 2000. 23(2):189–222. doi: 10.1080/014198700329024.

Falicov, Celia J.: Emotional Transnationalism and Family Identities. *Family Process*, 2005. 44(4):399–406.

Glick Schiller, Nina − Basch, Linda − Blanc-Szanton, Cristina: Transnationalism: A New Analytic Framework for Understanding Migration. *Annals of the New York Academy of Sciences,* 1992. 645(1):1–24. doi: 10.1111/j.1749-6632.1992.tb33484.x.

Gropas, Ruby − Triandafyllidou, Anna − Bartolini, Laura: Conceptualising the Integration-Transnationalism Nexus. 2014.

Guarnizo, Luis Eduardo − Portes, Alejandro − Haller, William: Assimilation and Transnationalism: Determinants of Transnational Political Action among Contemporary Migrants. *American Journal of Sociology*, 2003. 108(6):1211–48. doi: 10.1086/375195.

Itzigsohn, José − Saucedo, Silvia Giorguli: Immigrant Incorporation and Sociocultural Transnationalism." *International Migration Review*, 2002. 36(3):766–98. doi: 10.1111/j.1747-7379.2002.tb00104.x.

Kovács Eszter: A diaszporizálódás mintázatai aAz Egyesült Királyság-beli új magyar kivándorlók körében. *Regio*, 2020/1. 72–93. doi: 10.17355/rkkpt.v30i1.72.

Kovács Eszter − Papp Z. Attila − Zsigmond Csilla: Migrációs szándék a koronavírus-járvány 4. hullámában. In: Csurgó, Bernadett; Kovách, Imre (szerk.) *A Covid-19 járvány társadalmi hatásai*. Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2023, 84–97.

Papp Z., Attila − Kovács Eszter − Kováts András: 2020. Magyar diaszpóra és az anyaország. Diaszporizáció és diaszpórapolitika." In: Kovács Imre (szerk.): *Mobilitás és integráció a magyar társadalomban*. Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont − Argumentum, 2020.

Portes, Alejandro − Guarnizo, Luis E. − Landolt, Patricia: The Study of Transnationalism: Pitfalls and Promise of an Emergent Research Field. *Ethnic and Racial Studies*, 1999. 22(2):217–37. doi: 10.1080/014198799329468.

Portes, Alejandro − Haller, William J. − Guarnizo, Luis Eduardo: Transnational Entrepreneurs: An Alternative Form of Immigrant Economic Adaptation. *American Sociological Review,* 2002. 67(2):278–98. doi: 10.2307/3088896.

Snel, Erik − Engbersen, Godfried − Leerkes, Arjen: Transnational Involvement and Social Integration. *Global Networks,* 2006. 6(3):285–308. doi: 10.1111/j.1471-0374.2006.00145.x.

Tsuda, Takeyuki: Whatever Happened to Simultaneity? Transnational Migration Theory and Dual Engagement in Sending and Receiving Countries. *Journal of Ethnic and Migration Studies,* 2012. 38(4):631–49. doi: 10.1080/1369183X.2012.659126.

Vertovec, Steven: Transnationalism and Identity. *Journal of Ethnic and Migration Studies,* 2001. 27(4):573–82. doi: 10.1080/13691830120090386.

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v31i3.23

Papp Z. Attila* – Kovács Eszter**

A COVID-19 hatásai és a járványkezelés megítélése a magyar kivándorlók körében

The impact of COVID-19 and the perception of pandemic management among Hungarian emigrants

Abstract: Our paper aims to explore the impact of COVID-19 on Hungarian migrants, their perception of the pandemic management in the home and host countries, and their vaccination willingness. We found that integration in the host country and the migrant person's trust in the home and host country institutions are crucial factors in how migrants evaluate the impact of the pandemic and how they perceive pandemic managment. The pandemic management of the home country was rated the least successful by migrants who are more integrated in their respective host countries and who have greater trust in the institutions of their new countries, while those who have greater trust in the home country's institutions saw their host countries' pandemic management negatively.

Keywords: COVID-19, pandemic management, migration, integration, Hungarian migrants

Bevezetés

A Kisebbségkutató Intézet 2015 óta rendszeresen készít online felméréseket magyar kivándorlók körében. A kivándorlókat célzó kérdőíves vizsgálatsorozatunkat abból a kutatói igényből indítottuk el, hogy statisztikai szempontból releváns információkat, csoportokat és attitűdöket tudjunk beazonosítani egy olyan népesség körében, akikről reprezentatív kutatás az alapsokaság ismeretlen mivolta miatt nem készülhet. Az eddig három alkalommal felvett kérdőív a kivándorlók szociodemográfiai jellemzőin túl a kivándorlás okait és céljait, az egyén munkaerőpiaci helyzetét,

* A szerző a HUN-REN TK Kisebbségkutató Intézet kutatóprofesszora, a Miskolci Egyetem BTK ATTI egyetemi tanára. E-mail: pappz.attila@tk.hu

** A szerző a HUN-REN TK Kisebbségkutató Intézet tudományos munkatársa. E-mail: kovacs.eszter@tk.hu

integrációját és transznacionális kötődéseit méri fel. A 2022-ben alkalmazott kérdőív ezen témák mellett kitért a COVID-19 hatásaira, illetve az orosz-ukrán háború percepciójára is.

Tanulmányunk célja, hogy bemutassa a koronavírusjárvány időszakának magyar kivándorlókra gyakorolt hatásait, a pandémia anyaországi és befogadó országbeli kezelésének megítélését a migráns személyek körében, valamint az oltakozási hajlandóságot. Kutatásunk azt mutatta meg, hogy a COVID-19 a kivándoroltak csoportján belül a nők és a fiatalok körében éreztette leginkább a hatását. A járvány hatásai és azok érzékelése ugyanakkor érdekes összefüggésekre mutattak rá a migrációs kontextusban. Eredményeink szerint ugyanis a kivándoroltak közül azok voltak hajlamosabbak a járvány negatív hatásait érzékelni, akik a magyarországi intézmények irányába bizalmat mutattak, míg azok, akik már a befogadó ország intézményeiben jobban bíznak, mint a magyarországiakban, azok kevésbé értékelték negatívan a járvány hatásait az élet különböző területein. A befogadó ország járványkezelésének megítélése összefüggést mutatott azzal, hogy a migráns egyén mennyire bízik az adott ország intézményeiben, továbbá azzal is, hogy milyen mértékű az integrációja az adott országban. Ezzel összefüggésben a magyar járványkezelést azon kivándorlók ítélték leginkább sikertelennek, akik a befogadó országukban előrehaladottabb integrációval rendelkeznek és jobban bíznak az adott ország intézményeiben.

A tanulmányban elsőként rövid szakirodalmi áttekintést adunk a Magyarországról való kivándorlási trendekről és a COVID-19 nemzetközi migrációs folyamatokra gyakorolt hatásáról. Ezt követően röviden bemutatjuk a magyar kivándorlók 2022-es adatfelvételének mintáját, reflektálva a kutatás korlátjaira is. Végül a harmadik részben először kétváltozós, majd regressziós elemzésekkel felvázoljuk, hogy milyen hatásai voltak a koronavírus járványnak a külföldön élő magyarok körében, és hogyan értékelték válaszadóink a járványkezelés magyarországi és befogadó országbeli stratégiáit.

Migráció Magyarországról és a COVID-19 nemzetközi vándorlásra gyakorolt hatásai

A magyar társadalom az elmúlt kb. 150 év során folyamatosan, de változó intenzitással vett részt a nemzetközi migrációs folyamatokban. A 19. és 20. század fordulóján az újvilági iparosodás fellendülése vonzott több százezer munkavállalót az Osztrák-Magyar Monarchiából főleg az Egyesült Államokba, a két világháború között pedig az amerikai bevándorláspolitika szigorodása miatt csökkent intenzitású

kivándorlás folyt főleg a latin-amerikai országokba és Nyugat-Európába.[1] A II. világháborút és 1956-ot követően a két nagy politikai emigrációs hullám eredményeként ismét tömegek hagyták el az országot és telepedtek le Észak- és Dél-Amerika, valamint Nyugat-Európa országaiban és Ausztráliában, majd a hatvanas évektől a rendszerváltásig ismét mérsékelt volt az elvándorlás (1–2. táblázat).[2]

1. táblázat. Magyarországról kivándoroltak 1871–1913 között

	USA Bevándorlási Hivatal adatai	*Tengeri kikötők adatai*	*Magyarországi statisztikai hivatal adatai*
1871–1879 között	5 597	7 682	–
1880–1889 között	115 252	164 119	–
1890–1899 között	235 895	261 444	–
1900–1909 között	1 094 116	1 171 758	854 584
1910–1913 között	410 480	433 230	315 498
Összesen 1871–1913	*1 861 340*	*2 038 233*	*1 170 082*

(Forrás: Papp Z., 2010.)

2. táblázat. Magyarországról legálisan és illegálisan kivándoroltak 1947–1955 között

	Legális kivándorlók	*Illegális kivándorlók*	*Összesen*
1947–1955	2 553	n.a.	2 553
1956–1962	20 703	193 835	214 538
1963–1979	36 713	40 725	77 438
1980–1989	14 931	30 266	45 197
Összesen	*74 900*	*264 826*	*339 726*

(Forrás: Papp Z., 2010.)

A rendszerváltással az országhatárok átlépése és a külföldi munkavállalás jelentősen egyszerűsödött, ennek ellenére 1990 nem vált egy újabb jelentős kivándorlási hullám kezdőpontjává. A magyarországi lakosság rövid- és hosszútávú migrációs hajlandósága 1990 és 2000 között 3-4 százalék körül mozgott, és csak

[1] Puskás Julianna: Migráció Kelet-Közép-Európában a 19. és 20. században. *Regio*, 1991/2. 22−48.; Rajabaly, Helena − Hermia, Jean-Pierre: A Belgiumban élő magyar népesség rövid története a XX. században." *Demográfia*, 2005/2–3. 280–290.; Torbágyi Péter: *Magyar vándormozgalmak és szórványközösségek Latin-Amerikában a második világháború kitöréséig.* Szegedi Tudományegyetem, Doktori értekezés. 2007.

[2] Papp Z. Attila: A nyugati magyar diaszpóra és szervezeti élete néhány demográfiai, társadalmi jellemzője. *Kisebbségkutatás*, 2010/4. 621−638.

ezt követően kezdett emelkedni. A magyar uniós csatlakozás 2004-ben még nem járt a migráció felfutásával, az csak később, részben a 2008-as világgazdasági válság hatásaként, részben az uniós munkaerőpiacok teljes megnyitásakor következett be. A legmagasabb migrációs hajlandóságot 2012-ben mérték: ekkor 13-16 százalék volt azok aránya, akik rövid- vagy hosszú távú külföldi munkavállalást terveztek. 2014 után a migrációs szándék kisebb ingadozások mellett 9-11 százalék körül stabilizálódott.[3] A kivándorlás ütemének felfutása óta a három legvonzóbb célország a Magyarországról emigrálók számára Németország, Nagy-Britannia és Ausztria voltak.[4]

A 2012-ben kulminálódott kivándorlási trend nem nemzeti sajátosság volt, hanem a globális gazdasági konjunktúra, valamint az EU-csatlakozást követő szabad mozgás eredményeként a nemzetközi munkaerőpiaci keresletre való rugalmas reakció. Bár a magyar közbeszédben a 2010-es évek elején-közepén jelentkeztek a kivándorlás mértékét drámainak látó és láttató reakciók, a Magyarországot érintő emigráció valójában jóval alulmaradt a régió olyan országaihoz képest, mint Lengyelország vagy Románia.[5]

A COVID-19 megjelenése 2020 elején új helyzetet teremtett a nemzetközi migrációban, hiszen a világjárvány kitörését követően pár héten belül utazási korlátozások és határlezárások lehetetlenítették el a szabad munkavállalói mozgást. Az IOM becslése szerint a COVID-19 hatására a nemzetközi migráció volumene 2 millió fővel, 27 százalékkal csökkent a várthoz képest.[6] Bár a jelentés azt is megállapítja, hogy a koronavírus nemzetközi migrációs trendekre gyakorolt hosszú távú hatásait még nem lehet előre jelezni, a járvány megkérdőjelezett néhány olyan feltételt, amelyeket a korábban migrációt tervező egyének adottnak vehettek: például a saját ország tetszés szerinti időpontban való elhagyását, az oda való bármikori és feltétel nélküli visszatérést, vagy az EU-n belüli szabad mozgást és más EU-s ország munkaerőpiacára való belépést. O'Brien és Eger (2021) arra is felhívják a figyelmet, hogy a COVID-19 hatására olyan demográfiai és társadalmi folyamatok indultak el, amelyek eredményeként megerősödhetnek a bevándorlásellenes politikai erők és attitűdök és következésképp így még tovább lassulhat a nemzetközi vándorlás üteme.[7] A világjárvány következményei kapcsán McAuliffe és társai (2021) is azt prognosztizálják, hogy lassulni fog a nemzetközi migráció, de

[3] Sík Endre − Szeitl Blanak: Migráció a Mai Magyarországról. *Educatio*, 2016/4. 546–57.

[4] Blaskó Zsuzsa − Gödri Irén: Kivándorlás Magyarországról: szelekció és célország-választás az „új migránsok" körében. *Demográfia*, 2014/4. 271–307.

[5] Ionescu, Luiza: Emigration from Eastern Europe with a focus on brain drain. *Journal of Social and Economic Statistics*, 2015/2. 54−74.

[6] McAuliffe, M. – A. Triandafyllidou (eds.): *World Migration Report 2022*. International Organization for Migration (IOM), Geneva. 2021

[7] O'Brien, Michelle L. − Eger, Maureen A.: Suppression, Spikes, and Stigma: How COVID-19 Will Shape International Migration and Hostilities toward It. *International Migration Review,* 2021. 55(3):640–59. doi: 10.1177/0197918320968754.

ők a COVID-19-nek a digitalizáció fejlesztésére gyakorolt hatásából indulnak ki, azaz abból, hogy a korábban szükséges fizikai mozgás egyre inkább helyettesíthető lesz információ-technológiai megoldásokkal.[8] Bár ezek a feltételezések valóban meggyőzőek és logikusak, a 2021 és 2022-es elemzések inkább azt mutatják, hogy a nemzetközi migráció volumene visszaállt a válság előtti szintre.[9]

A felmérésről

Az online kérdőív 2022. augusztus 1. és szeptember 30. között volt kitölthető. Terjesztésére két fő útvonalat használtunk. Egyrészről a korábbi évek kérdőívei esetén mindig felajánlottuk a válaszadóknak, hogy amennyiben a jövőben is szeretnének alanyként részt venni a Kisebbségkutató Intézet kivándorlókat érintő kutatásaiban, úgy e-mail címük megadása esetén értesíteni fogjuk őket az újabb felméréseinkről, ezáltal így már rendelkeztünk egy potenciális válaszadói körrel, akiknek elküldtük a kérdőívet.[10] Másrészt pedig a korábbi évek gyakorlatának megfelelően a kérdőívet elküldtük több nagy olvasottságú hírportálnak is, valamint saját online csatornáinkon (Kisebbségkutató Intézet honlapja, Facebook oldala) is terjesztettük. A kérdőívet 5342 fő töltötte ki 49 országból.

Módszertani szempontból három dolgot kell hangsúlyoznunk a kivándorlókkal kapcsolatos online felmérések kapcsán. Egyrészről a kivándorlók kutatása, amennyiben a reprezentativitás igényével közelítjük meg a témát, meglehetősen nagy kihívást állít a kutatók elé, hiszen az alapsokaságról nem rendelkezünk teljesen megbízható adatokkal. Magyar vonatkozásban az országot elhagyó népesség számát az elmúlt évtizedben több szervezet vagy intézmény próbálta többféle módszerrel meghatározni (lásd 3. táblázat), de egyikről sem mondható el, hogy azt alapul véve reprezentatív mintavétel lenne lehetséges a kivándorlókról. Annak ellenére, hogy a kivándorlókról készült statisztikák, felmérések és becslések nem tekinthetőek reprezentatívnak, az adatfelvétel eredményeinek bemutatásánál fontosnak tartjuk jelezni, hogy mely adataink állnak közel az ismert statisztikák eredményéhez, és mely területeken kaptunk jelentősen eltérő eredményeket. Emellett arra is reflektálunk, hogy hogyan változtak a mostani adataink a Kisebbségkutató Intézet ezt megelőző, 2019-es adatfelvételéhez képest.[11]

---

8 McAuliffe, M. – A. Triandafyllidou (eds.): World Migration Report 2022. i. m.

9 OECD. 2022. *International Migration Outlook 2022*. OECD.

10 Az e-mail címek minden esetben külön kerülnek tárolásra a kérdőív kérdéseire adott válaszoktól, így a válaszadók anonimitása garantált.

11 Ld. erről Papp Z. Attila – Kovács Eszter – Kováts András: Magyar diaszpóra és az anyaország.: Diaszporizáció és diaszpórapolitika. In: Kovách, Imre (szerk.) *Mobilitás és integráció a magyar társadalomban*. Budapest: Argumentum Kiadó, Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2020. 295–324.

3. táblázat. Külföldön élő magyar állampolgárok száma néhány 2011 és 2017 közötti statisztikai adatgyűjtésekben

	Elért népesség definíciója	*Az adatforrás típusa*	*Dátum*	*Az érintettek száma (ezer fő)*
Mikrocenzus, 2016	Magyarországi (volt) háztartástaggal rendelkező, átmenetileg vagy tartósan külföldön tartózkodó személyek, akiknek Magyarországon van, volt az állandó otthonuk	Adatgyűjtés	2016. október 1.	265
Népszámlálás, 2011	Magyarországi (volt) háztartástaggal rendelkező, átmenetileg vagy tartósan külföldön tartózkodó személyek, akiknek Magyarországon van az állandó otthonuk	Adatgyűjtés	2011. október 1.	213
Nemzeti Egészségbiztosítási Alapkezelő (NEAK)	Külföldön biztosított magyar állampolgárok (önbevallás alapján)	Adminisztratív	2017. január 1.	120
Az Európai Statisztikai Rendszer (ESR) tükörstatisztikái	Európa[a)] egyes országaiban élő magyar állampolgárok, az országok saját jelentései alapján	Adminisztratív	2016. december 31.	416
Munkaerő-felmérés (MEF)	Magyarországi háztartástaggal rendelkező 15–74 éves, külföldi telephelyen dolgozók (ingázókkal együtt)	Adatgyűjtés	2016. IV. negyedév	116
SEEMIG-projekt	1989 után kivándorolt magyar állampolgárok, akik legalább egy éve külföldön élnek	Becslés	2013. I. negyedév	350
Az ENSZ tükörstatisztikái	A világ országaiban élő magyar állampolgárok, illetve Magyarországon születettek, az országok saját jelentéseik alapján, kiegészítve becsült adatokkal	Becslés	2017. július 1.	637
OECD	Az OECD-országok saját jelentései alapján	Vegyes	2017. január 1.	120

a) Az EU-28 tagállamai kivéve Ciprus, Málta és Spanyolország, ezen kívül tartalmazza Svájc, Norvégia, Liechtenstein, Izland, valamint Törökország adatait.

Forrás: Mikrocenzus 2016. 10.[12]

Az alapsokaság ismeretének hiánya mellett a másik módszertani kihívást az jelenti, hogy az online felmérések esetében mindig számolni kell az interneten való

[12] KSH 2018: *Mikrocenzus 2016. 10. Nemzetközi vándorlás.* Budapest, KSH, 2018.

terjedés torzító hatásaival. Közismert, hogy az internetes kérdőívek nehezen érik el az alacsony iskolázottságú alanyokat,[13] és ez a torzító hatás a mi kérdőívünk esetében is vélhetően megmutatkozik (lásd alább). Ugyanakkor arra tudatosan törekedtünk, hogy az online hírportálokon való terjedésből eredő, hálózatokhoz (vagy buborékokhoz) köthető torzító hatást minimalizáljuk. Ezt azzal próbáltuk elérni, hogy mind a kormánykritikus, mind a kormánypárti hírportálok segítségét kértük a kérdőív terjesztésében. A kutatásról szóló felhívást a nagyobb online hírportáloknak eljuttattuk, közülük végül négy, a hvg.hu, a 444.hu, a mandiner.hu és a demokrata.hu osztotta meg a kutatásról szóló hírt és a kitölthető kérdőív linkjét.

Harmadrészt meg kell említenünk azt is, hogy maga a célcsoport is meglehetősen fluid. Ahogy a 3. táblázatból is kiderül többféle értelemzést is használhatunk, amelyek egyaránt épülhetnek a magyar állampolgárságra, a magyarországi születési helyre, vagy a magyarországi háztartástag létére, a munkahely jellegére (például ingázik vagy sem), illetve ezek többféle kombinációjára is. Ezek alapján tehát nem meglepő, hogy az eltérő módszertannal készült felmérések más-más becslést adnak a gyűjtőfogalomként használt „külföldön élő" vagy „kivándorolt magyarokra" vonatkozóan.

A helyzetet továbbá az is bonyolítja, hogy a hivatalos adatok szintjén meg kell különböztetnünk a stock és flow jellegű adatokat. Míg az utóbbira vonatkozóan például 2010 után éves szinten vannak elérhető adatok, ezekből nem következtethetünk a ténylegesen, a huzamosan és jelenleg külföldön élők teljes állományára (a stock adatra). A jelenleg elérhető flow adatokból annyit tudhatunk, hogy 2010–2022 között 290 479 személy hagyta el hivatalosan az országot, ugyanakkor 190 260 vissza is jött, azaz a vándorlási egyenleg 93 219. A 2022. évi részletes népszámlálási adatok még nem elérhetők, de azt lehet tudni, hogy ebben az évben 122 581 személy ingázott külföldi munkahelyre. Ezek alapján azt a hivatalos adatokra épülő becslést adhatjuk, hogy 2022-ben legalább 215 800 magyar állampolgár élt és/vagy dolgozott külföldön (ami nyilván nagyságrendekkel kevesebb, mint a ténylegesen kint élők száma)[14]

Az általunk összeállított kérdőívet 5349 fő töltötte ki 2022 nyarán, a legtöbben az Egyesült Királyságból (1116 fő), Németországból (1054) és Ausztriából (679). A három legtöbb kitöltést adó ország egybevág azoknak a statisztikai forrásoknak az eredményeivel, amelyek szintén az Egyesült Királyságot, Németországot és Ausztriát jelölik ki a legtöbb magyart vonzó kivándorlási célországként.[15] Jelentős számban

[13] Bethlehem, Jelke: Selection Bias in Web Surveys. *International Statistical Review,* 2010. 78(2):161–88. doi: 10.1111/j.1751-5823.2010.00112.x.

[14] A 2020. évi ENSZ tükörstatisztikák szerint például 714 420 Magyarországon született magyar állampolgár élt külföldön. (lásd itt: https://www.un.org/development/desa/pd/content/international-migrant-stock)

[15] Blaskó Zsuzsa–Ligeti Anna Sára–Sik Endre (2014): Magyarok külföldön – Mennyien? Kik? Hol? In: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2014*. Tárki,

töltötték még ki a felmérést Hollandiában, Svájcban, az USA-ban, Írországban, Spanyolországban, Belgiumban, valamint a skandináv országokban élő magyarok.

4. táblázat. A kérdőívet kitöltő, külföldön élő magyar állampolgárok jelenlegi lakhelyük szerint

Kivándorlás országa	*N*	*%*
Egyesült Királyság	1116	20,9
Németország	1054	19,7
Ausztria	679	12,7
Hollandia	305	5,7
Svájc	252	4,7
Amerikai Egyesült Államok	232	4,3
Írország	185	3,5
Spanyolország	169	3,2
Belgium	168	3,1
Norvégia	154	2,9
Svédország	148	2,8
Franciaország	106	2,0
Dánia	97	1,8
Kanada	83	1,6
Ausztrália	80	1,5
Finnország	68	1,3
Olaszország	52	1,0

(Forrás: KI)

A kérdőívünk a kitöltők nemi megoszlását tekintve is a rendelkezésre álló statisztikákkal összhangban lévő eredményt hozott, azaz enyhe férfitöbbletet azonosított: a válaszolók 53,6%-a férfi (a 2016-os Mikrocenzus 55,1%-ra mérte a férfiak arányát a kivándorlókon belül).[16] Az iskolai végzettséget tekintve azonban igen erősen felülreprezentáltak a magasan képzett válaszadók a felmérésünkben. A Mikrocenzus 41%-ra tette az érettségizettek és 30%-ra a felsőfokú végezettségűek arányát a kivándorlókon belül, a mi felmérésünkben ehhez képest jelentős eltérések látszanak: az érettségizettek aránya 18,2%, míg a felsőfokú végezettségűeké 76,7%. Szintén jelentős a két adatbázis közötti különbség a szakmunkás végzettséggel rendelkezők arányában: a Mikrocenzus szerint ennek a csoportnak az aránya 24%, a mi felmérésünkben viszont csak 4%. A magasan képzettek felülreprezentáltsága egyértelműen az online, önkitöltéses mintavételnek tudható

Budapest. 351–372.; Blaskó Zsuzsa − Gödri Irén: Kivándorlás Magyarországról: szelekció és célország-választás az „új migránsok" körében. *Demográfia*, 2014/4. 271–307.

[16] KSH 2018 i. m.

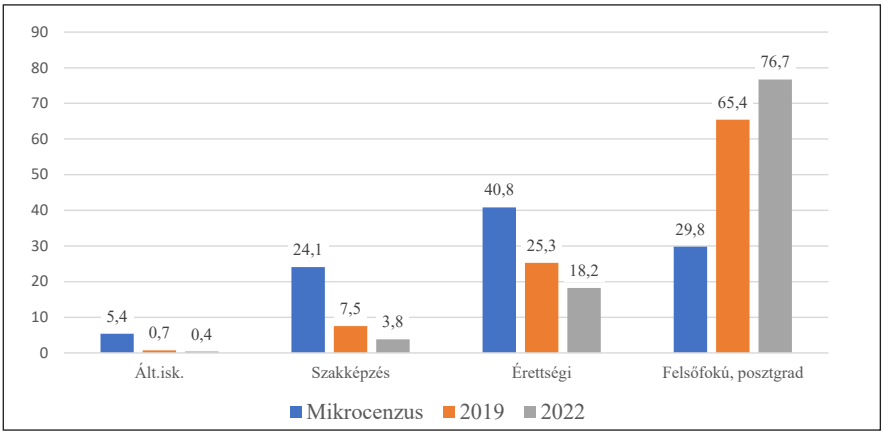

1. ábra. A külföldön élők legmagasabb iskolai végzettsége

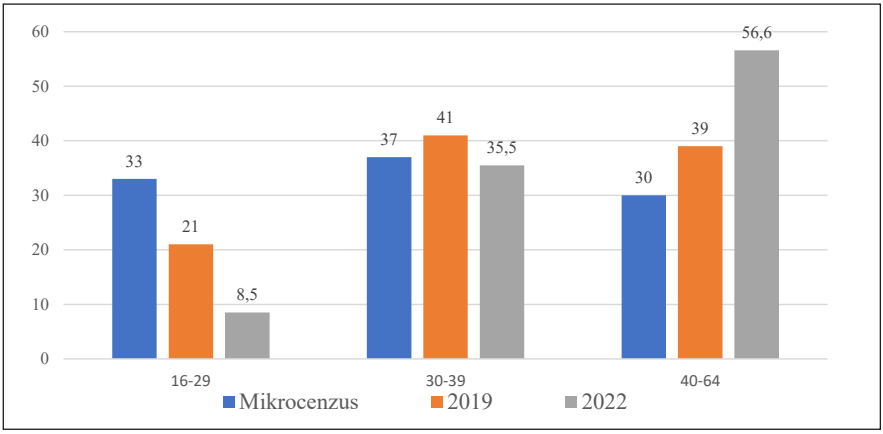

2. ábra. A külföldön élők korcsoportok szerint

be, hiszen leginkább erre a társadalmi csoportra jellemző a napi szintű internethasználat,[17] valamint feltételezzük, hogy a magyarországi online média követése is körükben a leggyakoribb.[18] A magasan képzettek felülreprezentáltsága egyébiránt

[17] KSH 2021: *A háztartások információs- és kommunikációseszköz-használatának főbb jellemzői*. Központi Statisztikai Hivatal, 2021.

[18] Polyák Gábor – Petra Szávai – Ágnes Urbán: A politikai tájékozódás mintázatai. *Médiakutató,* 2019/2. 63–80.

már a 2022-es kérdőívet megelőzően, az ugyanilyen online, önkitöltős módszerrel készült 2019-es felmérésünknél[19] is jellemző volt (lásd 1. ábra).

Ugyanakkor, ha figyelembe vesszük, hogy az online kérdőívvel jobbára a munkaerőpiacon aktív és nagykorú, tanulmányaikat nagyrészt befejező alanyokat érjük el elsősorban, az iskolai végzettségek közötti eltérések tompulnak. A kitöltők átlagéletkora 43 év. Ez magasabb, mint a 2019-es kérdőív átlagéletkora (37,6) volt, és korcsoportonként bontásban a Mikrocenzus adataihoz hasonlítva is azt látjuk, hogy a felmérésünkben felülreprezentált az idősebb korosztály. A kérdőívet kitöltők egyébként átlagosan 8,9 éve élnek külföldön, ez a mutatószám az említett 2019-es felmérésünkkor csak 6,4 év volt.

Elemzés

A nemzetközi szakirodalom egy nagy része egészségszociológiai és humanitárius megközelítésben vizsgálja a COVID-19 migránsokra gyakorolt hatásait: elemzések készültek bizonyos migráns és menekült csoportok egészségügyi ellátáshoz[20] és alapvető élelmiszerekhez való hozzáféréséről,[21] oltakozási hajlandóságáról,[22] a vándorló személyek lezárások alatti mentális egészségének alakulásáról,[23] illetve a járvány alatti időszak migráns csoportokat érintő fokozódó emberi jogi kihívásokról.[24] Emellett készültek kutatások a járvány hatásairól a migráció és gazdaság viszonylatában is, például a migránsok munkaerőpiaci helyzetének,[25] pénzügyi

[19] Ld. e felmérésről Papp – Kovács – Kováts i. m.

[20] Orcutt, Miriam − Patel, Parth − Burns, Rachel − Hiam, Lucinda − Aldridge, Rob − Devakumar, Delan − Kumar, Bernadette − Spiegel, Paul − Abubakar, Ibrahim: Global Call to Action for Inclusion of Migrants and Refugees in the COVID-19 Response. *The Lancet*, 2020. 395(10235):1482–83. doi: 10.1016/S0140-6736(20)30971-5.

[21] Smith, Michael D. − Wesselbaum, Dennis: COVID-19, Food Insecurity, and Migration. *The Journal of Nutrition,* 2020. 150(11):2855–58. doi: 10.1093/jn/nxaa270.

[22] Crawshaw, Alison F. − Farah, Yasmin − Deal, Anna − Rustage, Kieran − Hayward, Sally E. − Carter, Jessica − Knights, Felicity − Goldsmith, Lucy P. − Campos-Matos, Ines − Wurie, Fatima − Majeed, Azeem − Bedford, Helen − Forster, Alice S. − Hargreaves, Sally: Defining the Determinants of Vaccine Uptake and Undervaccination in Migrant Populations in Europe to Improve Routine and COVID-19 Vaccine Uptake: A Systematic Review. *The Lancet Infectious Diseases,* 2022. 22(9):e254–66. doi: 10.1016/S1473-3099(22)00066-4.

[23] Choudhari, Ranjana: COVID 19 Pandemic: Mental Health Challenges of Internal Migrant Workers of India. *Asian Journal of Psychiatry,* 2020. 54:102254. doi: 10.1016/j.ajp.2020.102254.

[24] Allahi, Fahimeh − Fateh , Amirreza − Revetria, Roberto − Cianci, Roberto: The COVID-19 Epidemic and Evaluating the Corresponding Responses to Crisis Management in Refugees: A System Dynamic Approach. *Journal of Humanitarian Logistics and Supply Chain Management*, 2021. 11(2):347–66. doi: 10.1108/JHLSCM-09-2020-0077.

[25] Anderson, Bridget − Poeschel, Friedrich − Ruhs, Martin: Rethinking Labour Migration: Covid-19, Essential Work, and Systemic Resilience." *Comparative Migration Studies,* 2021. 9(1):45. doi: 10.1186/s40878-021-00252-2. Yueping, Song − Hantao, Wu − Xiao-yuan,

hazautalásainak,[26] illetve az országokon belüli népességmozgások alakulásáról.[27] Magyarország vonatkozásában az *Esély* folyóirat publikált több tanulmányt a járvány szociális következményeiről, emellett az *Educatio* folyóirat 2021/1-es és a *Socio.hu* 2022/4-es lapszáma szentelt különszámot a koronavírusjárvány hazai hatásainak. Előbbiben a folyóirat profiljának megfelelően kifejezetten a járvány oktatással kapcsolatos hatásait elemezték, míg a *Socio.hu* tanulmányai többek között a társas kapcsolatok alakulását, a gyermekgondozási tapasztalatokat, a járvány érettségi eredményekre gyakorolt hatásait vizsgálták. Ugyanitt migrációs témában a Magyarországon élő magasan képzett bevándorló fiatalok alkalmazkodási stratégiái is elemzésre kerültek.[28] Készült továbbá egy kutatás Románia és az erdélyi magyarok vonatkozásában a koronavírusjárvánnyal kapcsolatos attitűdükről és az oltásszkepticizmusról, amely néhány ponton kapcsolódik a mi kutatásunkhoz.

Toró és szerzőtársai az oltakozási hajlandósággal kapcsolatban megállapítják, hogy Romániában a teljes nagykorú népesség 28%-a zárkózott el kategorikusan az oltástól, az erdélyi magyarok között ez az arány 24%, a Székelyföldön pedig 40% volt. Székelyföld mellett Moldvában, a falun élők, az alacsonyan képzettek, a rossz anyagi helyzetben lévők között magasabb az oltatlanok és az oltásszkeptikusok aránya.[29] A romániai kutatás a COVID-19-cel kapcsolatos intézkedések megítélésére külön-külön kérdezett rá. Kérdés volt például, hogy a válaszadó mennyire bízik az állam intézkedéseiben, valamint a COVID 19-cel kapcsolatban közölt információkban. Mindkét kérdés esetén az erdélyi magyarok, és főleg a székelyföldiek körében jóval alacsonyabb volt az állami intézkedésekben bízók aránya, mint a román mintában. Míg Románia szintjén 43% gondolta úgy, hogy nem elég szigorúak a koronavírussal kapcsolatos szabályozások, ez az arány az erdélyi magyarok körében 36%, Székelyföldön pedig csak 20% volt. A bevezetett szabályozások szigorúságát firtató kérdés kapcsán életkor szerint a magyar minta jelentős különbségeket mutatott: a 35-54 évesek 35%-a, az 55 feletti korosztály 4%-a, a 18-34 év közöttieknek csak 25%-a vélekedett úgy, hogy lehetnének szigorúbbak a szabályozások. Mind a ro-

Dong − Zhili, Wang: To Return or Stay? The Gendered Impact of the COVID-19 Pandemic on Migrant Workers in China. *Feminist Economics*, 2021. 27(1–2):236–53. doi: 10.1080/13545701.2020.1845391.

[26] Zang, Lei − Chen, Yang − Lyulyov, Oleksii − Pimonenko, Tetyana: Forecasting the Effect of Migrants' Remittances on Household Expenditure: COVID-19 Impact." *Sustainability,* 2022. 14(7):4361. doi: 10.3390/su14074361.

[27] González-Leonardo, Miguel − Rowe, Francisco − Fresolone-Caparrós, Alberto: Rural Revival? The Rise in Internal Migration to Rural Areas during the COVID-19 Pandemic. Who Moved and Where? *Journal of Rural Studies*, 2022. 96:332–42. doi: 10.1016/j.jrurstud.2022.11.006.

[28] Boelens Dóra − Huszti Éva: Nehezített pályán: Akkulturációs stratégiák változásai magasan képzett migráns fiatalok körében a pandémia árnyékában. *socio.hu,* 2022. 104–39. doi: 10.18030/socio.hu.2022.4.104.

[29] Toró Tibor − Kiss Tamás − Geambașu Réka: *Oltásszkepticizmus és a koronavírussal kapcsolatos attitűdök Romániában és az erdélyi magyarok körében 2021. november-december*. *Kutatási jelentés*. Kolozsvár: Bálványos Intézet, 2022.

mán, mind a magyar minta esetében egyértelmű, hogy az oltásellenesek értenek legkevésbé egyet azzal, hogy nem elég szigorúak a szabályok (Románia: 30%, erdélyi magyarok: 21%). Az erdélyi magyarok a románoknál kisebb részben értettek egyet azzal is, hogy bizonyos helyekre csak oltással rendelkező személyek léphettek be.

A COVID-19-nek az elvándorolt magyarokat érintő hatásairól még nem született tudományos elemzés. Tanulmányunkban arra vállalkozunk, hogy bemutassuk, a koronavírusjárvány az élet mely területein éreztette a hatását leginkább a magyar kivándorlók körében, illetve milyennek értékelik a válaszadók a magyar és a saját befogadó országuk járványkezelését. Elemzésünkben a téma deskriptív bemutatásán túl megpróbáljuk feltárni, hogy milyen szociodemográfiai, illetve migrációval kapcsolatos tényezők állnak az eredmények hátterében.

A COVID-19 hatásai

A kérdőívben 9-itemes kérdéssel vizsgáltuk, hogy a COVID-19 az élet mely területein éreztette a leginkább a hatását a kivándorolt magyarok esetében. A válaszadók szerint a járvány leginkább a barátokkal és a családtagokkal való kapcsolattartásban hozott változást, de erőteljesen meghatározta a mentális és lelki állapotukat is, legkevésbé pedig az alapvető élelmiszerek beszerzését érintette. (5. táblázat) A három legnépszerűbb kivándorlási célországban, Németországban, Ausztriában és az Egyesült Királyságban a legtöbb dimenzió tekintetében közel azonos és a kérdőív átlagához közeli eredmény született. Érdekes eredmény ugyanakkor, hogy míg a németországi és ausztriai magyarok esetében a koronavírusjárvány átlagos mértékben érintette az anyagi helyzet alakulását, addig az angliai magyarok esetében a járvány erőteljesebb hatást fejtett ki a migráns személyek anyagi helyzetére, a barátokkal és a rokonsággal való kapcsolattartást viszont az átlagosnál kevésbé befolyásolta a COVID-19 az angliai magyarok esetében (5. táblázat).

Ezeket a különbségeket tovább értelmezendő, a járvány hatásait faktorelemzéssel tovább vizsgáltuk, amely két hatásegyüttest (faktort) különített el (6. táblázat). Az egyik dimenziót társadalmi-kapcsolati faktornak nevezhetjük el (ide sorolhatjuk: a közeli családdal, rokonokkal, barátokkal való kapcsolattartást, illetve a család élet egészére kifejtett hatásokat), a másik pedig a hétköznapi-egyéni hatásokat tömöríti magába (munkahely, bevétel, egészségi állapot, alapvető élelmiszerek beszerzése). Röviden, az alanyok véleménye szerint a járvány egy társadalmi-kapcsolati, illetve egy egyéni-mindennapi dimenzióban fejtette ki a hatását, ám a statisztikai eljárás paraméterei azt is jelzik, az előbbi, a társadalmi hatás jóval markánsabb volt, mint az egyéni életvitelt érintő hatások (az eredeti változók varianciáját az előbbi 33, a második pedig csak 19 százalékban képes megmagyarázni). E hatásokat ország szerint vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a németországi és az ausztriai magyarok esetében a járvány erőteljesebben éreztette a hatásait a kapcsolati

dimenzióban, míg az angliai magyarok esetében fordított hatást találunk: itt a hétköznapi dimenziókat befolyásolta jelentősen a járvány.

5. táblázat. A COVID-járvány hatása a főbb kivándorlási célországok szerint *(átlagok, skála: 1 – egyáltalán nem; ... 5 – nagy mértékben)*

A COVID-járvány milyen mértékben befolyásolta az alábbiakat?	*Németország*	*Ausztria*	*Egyesült Királyság*	*Összesen*
az Ön lelkiállapotát	2,95	2,9	2,95	2,94
az Ön egészségi állapotát	2	1,95	2	1,99
a közeli családtagokkal való kapcsolattartást	2,94	2,98	2,85	2,92
a rokonokkal való kapcsolattartást*	2,88	3	2,75	2,86
barátokkal való kapcsolattartást*	3,1	3,14	2,97	3,06
a családi élet egészét	2,91	2,91	2,79	2,86
az alapvető élelmiszerek beszerzését*	1,74	1,68	1,87	1,78
munkája, foglalkozása gyakorlását	2,28	2,38	2,4	2,35
jövedelmi helyzetét*	1,9	1,91	2,08	1,98

*$p<0.05$ szinten szignifikáns

6. táblázat. A COVID-járvány hatásainak látens dimenzió *(főfaktorelemzés, faktorszkórok)*

	társadalmi-kapcsolati faktor	*egyéni-mindennapi faktor*
magyarázott variancia	*33%*	*19%*
A COVID-járvány milyen mértékben befolyásolta az alábbiakat?		
a rokonokkal való kapcsolattartást	0,87	
a közeli családtagokkal való kapcsolattartást	0,853	
barátokkal való kapcsolattartást	0,773	
a családi élet egészét	0,672	
munkája, foglalkozása gyakorlását		0,753
jövedelmi helyzetét		0,695
az alapvető élelmiszerek beszerzését		0,472
az Ön egészségi állapotát		0,322

Megj: Extraction Method: Principal Axis Factoring. Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization. Rotation converged in 3 iterations.

A COVID-19 hatásait az élet különböző területein nemek szerint is vizsgáltuk. Eredményeink más kutatásokkal összhangban azt mutatják,[30] hogy a nők sokkal inkább megérezték a járvány hatásait, mint a férfiak. A három fő kivándorlási célországot e szempontból összevetve az látható, hogy az Ausztriában élő magyar férfiak esetében volt jelentős a járvány hatása a kapcsolattartási dimenzióban, a nőknél ellenben szinte mindenhol és mindkét dimenziót jelentősen érintette a járvány. Kivétel ez alól a németországi nők hétköznapi és az angliai nők kapcsolattartási dimenziója, amelyeket a járvány csak kis mértékben érintett.

A járványkezelés megítélése

A kérdőívben a magyarországi és a befogadó országbeli járványkezeléssel való elégedettségre is rákérdeztünk. A járványkezelés megítélése ugyanis egyaránt árulkodhat egy ország közpolitikai beavatkozásának sikerességéről, illetve az ebben érintett intézményekkel szembeni bizalomról is. Mivel olyan közpolitikai intézkedésekről van szó, amelyek mondhatni végigsöpörtek az egész világon, érdemes lesz összevetnünk majd a transznacionális mozgásban lévő, migráns személyek befogadóországa, illetve az otthoni/hazai ország intézkedéseinek megítélését.

Az átoltottság a válaszadóink körében kifejezetten magas, 91,5%-os. Főbb célországok szerinti bontásban ismét felfedezhető némi különbség: a németországi magyarok körében az átlagnál is magasabb, 94%-os az átoltottság, míg az Egyesült Királyságban élő magyarok esetén az átlagnál valamivel alacsonyabb, 87,6%-os. Ez az eredmény egyébként egybevág az európai országok 2023. januári átoltottsági sorrendjével, amelyben Portugália az első helyen volt, majd ezen kívül azt láthatjuk, hogy Németország a hetedik, Ausztria a kilencedik és az Egyesült Királyság a tizedik.[31] Életkor alapján a kérdőív eredményei összhangban vannak más kutatásokkal,[32] hiszen a mi felmérésünk is azt mutatja, hogy a fiatalabb korosztály oltakozási hajlandósága alacsonyabb, mint az idősebbeké: a 18-29 éves korosztályban a legmagasabb az oltatlanok aránya, a legalacsonyabb pedig a 40-64 évesek között.

[30] Croda – Grossbard 2021.; Deryugina, Tatyana − Shurchkov, Olga − Stearns, Jenna COVID-19 Disruptions Disproportionately Affect Female Academics. *AEA Papers and Proceedings*, 2021. 111:164–68. doi: 10.1257/pandp.20211017; van der Vegt, Isabelle − Kleinberg, Bennett: Women Worry About Family, Men About the Economy: Gender Differences in Emotional Responses to COVID-19." In: Aref, S. − Bontcheva, K. − Braghieri, M. − Dignum, F. − Giannott, F. − Grisolia, F. − Pedreschi, D. (eds.): *Social Informatics*, *Lecture Notes in Computer Science.* Cham: Springer International Publishing, 2020. 397–409.

[31] Conor, Stewart: Europe: COVID-19 Vaccination Rate by Country 2023. *Statista*. Retrieved June 5, 2023. https://www.statista.com/statistics/1196071/covid-19-vaccination-rate-in-europe-by-country/ (Utolsó letöltés: 2023. november 15.) A statisztika a 100 főre eső beadott COVID-19 vakcinaadagok alapján került összeállításra.

[32] Troiano, Giuseppe − Nardi, Angelo: 2021. Vaccine Hesitancy in the Era of COVID-19." *Public Health*, 2021. 194:245–51. doi: 10.1016/j.puhe.2021.02.025.; Crawshaw et al. 2022.; Khan, Watanapongvanich, and Kadoya 2021.

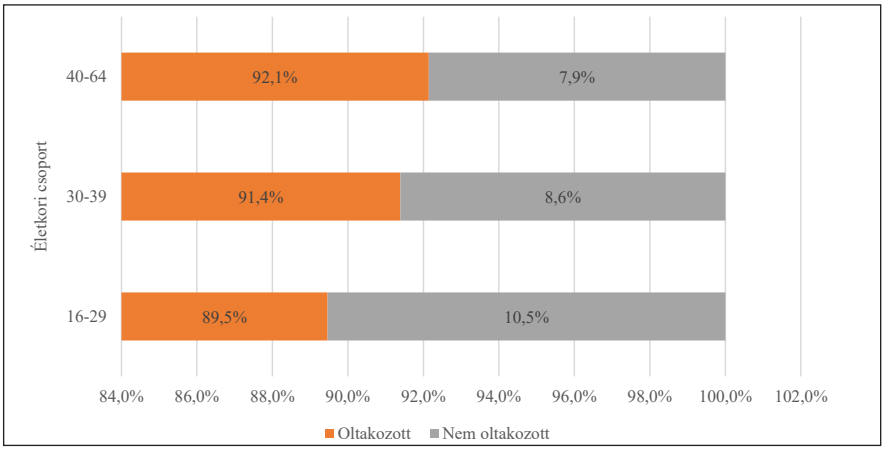

3. ábra. Átoltottság életkor szerint

Adataink alapján egyértelmű mintázatnak látszik, hogy a kivándorolt magyarok a magyarországi járványkezeléssel inkább elégedetlenek, míg a befogadó országuk járványkezelésével inkább elégedettek (előbbi 3,11-es, utóbbi 7,25-ös átlagot mutat az 1-től 10-ig terjedő skálán). Célország szerinti bontásban a három fő befogadó országot összevetve a magyar járványkezeléssel az ausztriai magyarok elégedettek a legkevésbé, az angliaiak pedig a leginkább, saját befogadó országuk járványkezelésével pedig fordítva: legkevésbé az angliai, leginkább az ausztriai magyarok elégedettek. Felvetődik a kérdés, hogy a származási- és a befogadó ország járványkezelésének megítélése összefügg-e az anyaországtól való távolsággal, hiszen eredményeink alapján úgy tűnik, minél messzebb vándorolt ki valaki Magyarországtól, komparatív perspektívában annál sikeresebbnek tűnik számára a magyar járványkezelés.

Ugyanakkor azt is láthatjuk, hogy azok, akik felvették a koronavírus elleni valamelyik védőoltást, általában kedvezőbben ítélik meg a járványkezelési stratégiákat. Igaz, ez az együttjárás (oltottság és járványkezelés) a befogadó ország esetében markánsabb, az anyaország tekintetében nem jelentősek az oltottak és nem oltottak közötti eltérések az alkalmazott járványkezelési módokat illetően (4. ábra).

A továbbiakban (lineáris regressziós elemzéssel) megvizsgáljuk, hogy mely tényezők befolyásolják leginkább a befogadó ország járványkezelésével való elégedettséget. Ennek érdekében létrehoztunk egy-egy (hivatalos, hatósági) intézményi bizalmi és egy (civil) társadalmi-kapcsolati integráltsági indexet a befogadó ország, illetve Magyarország vonatkozásában. Az itt közölt modellekben a szociodemográfiai adatokon kívül a két új index hatását is vizsgáljuk. Megjegyzendő, a bevont változókkal a magyarországi járványkezelés megítélését jóval nagyobb mértékben sikerült megmagyarázni, mint a befogadó ország intézkedéseit, ám így is több tényezőnek szignifikáns hatása van (7. táblázat).

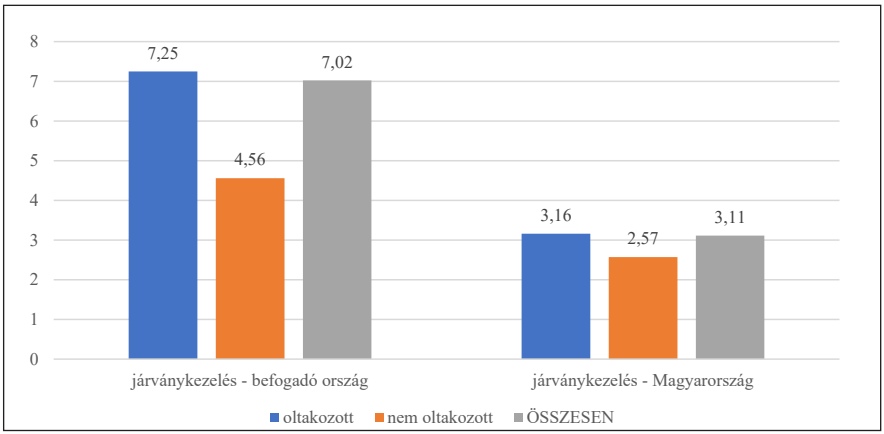

4. ábra. Befogadó ország és Magyarország járványkezelésének megítélése oltakozás szerint

7. táblázat. A járványkezelés megítélést befolyásoló tényezők (lineáris regresszió)

	járványkezelés Magyarországon		*járványkezelés abban a külföldi országban, ahol jelenleg él*	
magyarázó változók	*béta-együttható*	*szig.*	*béta-együttható*	*szig.*
életkor	-0,091	0,000	0,177	0,000
nem (1 – férfi; 2 – nő)	0,064	0,006	0,012	0,564
hány éve él kint?	0,074	0,003	-0,155	0,000
oltakozott? (1 – igen; 2 – nem)	-0,097	0,000	-0,251	0,000
bizalom befogadó ország intézményeiben	-0,116	0,000	0,261	0,000
bizalom hazai intézményekben	0,217	0,000	-0,084	0,001
integráció – otthon	-0,033	0,191	0,060	0,010
integráció – befogadó országban	-0,039	0,117	0,042	0,071
R-négyzet	*0,168*		*0,067*	

A szociodemográfiai adatok szintjén azt látjuk, hogy a fiatalabbak kedvezőtlenebbül ítélik meg a befogadó országban, és kedvezőbbnek gondolják meg Magyarországon a járványkezelést. A nem is szignifikáns hatást gyakorol a magyarországi járványkezelés megítélésére: a nők hajlamosabbak az anyaország járványkezelését pozitívabban értékelni. A külföldön töltött évek száma is szignifikánsan befolyásolta a járványkezelés hazai és befogadó országbeli percepcióját. Minél hosszabb ideje él valaki külföldön, a magyar járványkezelést annál hatékonyabbnak ítélte

meg, és minél rövidebb ideje tartózkodik valaki külföldön, a befogadó országának járványkezelését annál pozitívabbnak érzékelte.

A befogadó ország intézményeiben való magasfokú bizalom összefügg az adott ország járványkezelésének pozitív értékelésével. A magyarországi intézményekbe vetett bizalom is szignifikánsan összefügg a befogadó ország járványkezelésének megítélésével: a magyar migránsok annál inkább értékelik pozitívan a befogadó országuk járványkezelését, minél integráltabbak a magyarországi civil szférába, és minél alacsonyabb a bizalmuk a magyar hatóságokban. Ugyanakkor a befogadó ország civil szervezeteibe vetett integráltság nem mutatott egyértelmű összefüggést az adott ország járványkezelésének megítélésével. Megerősítést nyert az az előfeltételezésünk is, hogy az oltakozási hajlandóság összefügg a befogadó ország járványkezelésének pozitív megítélésével. Jellemző mintázatnak tűnik tehát, hogy a kivándorlók – szociokulturális értelemben – minél inkább integrálódnak a befogadó országukba, és ezzel összefüggésben minél nagyobb a bizalmuk az adott ország hatóságaiban, annál inkább elégedettek a helyi járványkezeléssel, ezzel párhuzamosan viszont annál kevésbé bíznak már az anyaországi hatóságokban.

A magyarországi járványkezelés megítélését befolyásoló tényezők nem meglepő módon komplementerei a befogadó ország járványkezelését befolyásoló faktoroknak. A magyar járványkezelést annál pozitívabban értékeli a magyar kivándorló, minél alacsonyabb a bizalma a befogadó ország intézményei iránt, és minél magasabb a magyar intézmények iránti. Az oltakozási hajlandóság mind a befogadó, mind a származási ország járványkezelésének pozitív megítélésével összefügg.

Összegzés

Tanulmányunkban azt vizsgáltuk meg, hogy a magyar nyugati diaszpórában élők hogyan ítélték meg a Covid-19 hatásait, illetve a befogadó ország és az anyaország járványügyi intézkedéseit. Természetesen tudatában vagyunk, e kérdések megválaszolásának érvényességének korlátot szab az, hogy magáról a diaszpóráról, a külföldön élő magyar állampolgárok számáról, társadalmi összetételéről, területi-ország szerinti eloszlásáról csak becsléseink lehetnek. Az eltérő módszertannal készült becslésekben azonban közös elem, hogy a legtöbben az Egyesült Királyságban, Ausztriában és Németországban élnek, átlagnál magasabban képzettek, és a férfiak felülreprezentáltak.

A Covid-19 migrációban élő személyek általi megítélése, megélése több szempontból is releváns lehet. Elsősorban azért, mert a járvány globális jellegű volt, és egyértelműen kihatott a nemzetközi migrációs folyamatokra, a külföldi utazások és és munkavállalás lehetőségeire. Ugyanakkor a járványügyi intézkedések megítélése közpolitikai szempontból releváns, és felveti a kérdést, hogy válsághelyzetben milyen szerepe lehet a bizalomnak a beavatkozások elfogadása tekintetében.

A Covid-19 hatásai két nagyobb dimenzióba sűrűsödtek: egyrészt az egyéni mindennapi életre hatottak ki, másrészt – markánsabb módon – a társadalmi-kapcsolati dimenzióban, a családtagokkal, rokonokkal és barátokkal való kapcsolattartás szintjén okozott gondot. Kutatásunk is visszaigazolta azt, hogy a nők nagyobb mértékben érezték a járvány negatív hatásait.

Mivel a járványkezelés közpolitikai beavatkozásnak minősül, ennek megítélése során az intézményekbe vetett bizalmat is bevontuk elemzésünkben. Korábbi elemzések is kimutatták, hogy a COVID-19 járvány során több országban a kormányzati beavatkozások nyomán úgy-ahogy kilaposodó járványgörbéknek köszönhetően növekedett az intézményi bizalom. Igaz, a pandémia idején mért intézményi bizalmat óvatosan kell kezelnünk: mivel ez válságtól sújtott időszak volt, egyfajta vezérelv érvényesülhetett („rallying around the flag" effect), amely szelekcióval is társult: a járványkezelésben érintett intézmények kiemeltebb figyelmet kaptak (OECD 2021). Ilyen szempontból érdekes összehasonlítások adódhatnak a transznacionális mozgásban élő egyének otthoni/hazai, illetve befogadó országbeli járványkezelések megítélésének összehasonlítása során. Az utóbbi ország hatóságaiba/intézményeibe vetett bizalom növeli az ország járványügyi beavatkozásainak pozitív elismerését, illetve az anyaországi intézkedések elutasítását. És mindez fordítva is igaz: azok a migránsok, akik talán még nem szakadtak el az anyaországi intézményes világtól, és pozitívan viseltetnek az otthoni intézményekkel szemben, óhatatlanul is sikeresebbnek gondolják a magyarországi válságkezelést. Informálisan szinten azonban ez a séma nem érvényesül, ugyanis azt tapasztaltuk, hogy a jobbára az otthoni civil szervezeti és informális kapcsolatokra épülő társadalmi integráció nem növeli a hazai járványkezelés pozitív megítélését. Mindezt úgy értelmezhetjük, hogy az anyaországi világhoz való viszony meghasadt: az intézményekbe vetett bizalom lecsapódik a járványügyi elfogadottságra, az otthoni informális és civil szervezeti kapcsolattartás pedig hozzájárul a saját új transznacionális világ igenléséhez, amelynek része a befogadó ország intézkedéseinek az elfogadása is.

Vélhetően a hazai informális világból érkező információk a viszonylag rövidebb ideje kint tartózkodók esetében relevánsak, a hosszabb ideje kint levők más forrásokból is tájékozódhatnak. Ennek eredményeképpen állhat elő az az érdekes helyzet, hogy a kint tartózkodás időszaka fordítottan arányos a befogadó ország járványügyi intézkedéseinek elfogadottságával.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Allahi, Fahimeh − Fateh , Amirreza − Revetria, Roberto − Cianci, Roberto: The COVID-19 Epidemic and Evaluating the Corresponding Responses to Crisis Management in Refugees: A System Dynamic Approach. *Journal of Humanitarian Logistics and Supply Chain Management*, 2021. 11(2):347–66. doi: 10.1108/JHLSCM-09-2020-0077.

Anderson, Bridget − Poeschel, Friedrich − Ruhs, Martin: Rethinking Labour Migration: Covid-19, Essential Work, and Systemic Resilience. *Comparative Migration Studies,* 2021. 9(1):45. doi: 10.1186/s40878-021-00252-2.

Conor, Stewart: Europe: COVID-19 Vaccination Rate by Country 2023. *Statista*. Retrieved June 5, 2023. https://www.statista.com/statistics/1196071/covid-19-vaccination-rate-in-europe-by-country/ (Utolsó letöltés: 2023. november 15.)

Bethlehem, Jelke: Selection Bias in Web Surveys. *International Statistical Review,* 2010. 78(2):161–88. doi: 10.1111/j.1751-5823.2010.00112.x.

Blaskó Zsuzsa − Gödri Irén: Kivándorlás Magyarországról: szelekció és célország-választás az „új migránsok" körében. *Demográfia*, 2014/4. 271–307.

Blaskó Zsuzsa – Ligeti Anna Sára – Sik Endre (2014): Magyarok külföldön – Mennyien? Kik? Hol? In. Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2014*. Budapest: Tárki, 351–372.

Boelens Dóra − Huszti Éva: Nehezített pályán: Akkulturációs stratégiák változásai magasan képzett migráns fiatalok körében a pandémia árnyékában. *socio.hu,* 2022. 104–39. doi: 10.18030/socio.hu.2022.4.104.

Choudhari, Ranjana: COVID 19 Pandemic: Mental Health Challenges of Internal Migrant Workers of India. *Asian Journal of Psychiatry,* 2020. 54:102254. doi: 10.1016/j.ajp.2020.102254.

Conor, Stewart: Europe: COVID-19 Vaccination Rate by Country 2023. *Statista*. Retrieved June 5, 2023. https://www.statista.com/statistics/1196071/covid-19-vaccination-rate-in-europe-by-country/ (Utolsó letöltés: 2023. november 15.)

Crawshaw, Alison F. − Farah, Yasmin − Deal, Anna − Rustage, Kieran − Hayward, Sally E. − Carter, Jessica − Knights, Felicity − Goldsmith, Lucy P. − Campos-Matos, Ines − Wurie, Fatima − Majeed, Azeem − Bedford, Helen − Forster, Alice S. − Hargreaves, Sally: Defining the Determinants of Vaccine Uptake and Undervaccination in Migrant Populations in Europe to Improve Routine and COVID-19 Vaccine Uptake: A Systematic Review. *The Lancet Infectious Diseases,* 2022. 22(9):e254–66. doi: 10.1016/S1473-3099(22)00066-4.

Croda, Enrica − Grossbard, Shoshana: Women Pay the Price of COVID-19 More than Men." *Review of Economics of the Household*, 2021. 19(1):1–9. doi: 10.1007/s11150-021-09549-8.

Deryugina, Tatyana − Shurchkov, Olga − Stearns, JennaCOVID-19 Disruptions Disproportionately Affect Female Academics. *AEA Papers and Proceedings*, 2021. 111:164–68. doi: 10.1257/pandp.20211017.

González-Leonardo, Miguel − Rowe, Francisco − Fresolone-Caparrós, Alberto: Rural Revival? The Rise in Internal Migration to Rural Areas during the COVID-19 Pandemic. Who Moved and Where? *Journal of Rural Studies*, 2022. 96:332–42. doi: 10.1016/j.jrurstud.2022.11.006.

Khan, Mostafa Saidur Rahim − Watanapongvanich, Somtip − Kadoya, Yoshihiko: COVID-19 Vaccine Hesitancy among the Younger Generation in Japan. ”*International Journal of Environmental Research and Public Health*, 2021. 18(21):11702. doi: 10.3390/ijerph182111702.

KSH 2018: *Mikrocenzus 2016. 10. Nemzetközi vándorlás.* Budapest, KSH. 2018.

KSH 2021: *A háztartások információs- és kommunikációseszköz-használatának főbb jellemzői*. Központi Statisztikai Hivatal. 2021.

O'Brien, Michelle L. − Eger, Maureen A. Suppression, Spikes, and Stigma: How COVID-19 Will Shape International Migration and Hostilities toward It. *International Migration Review,* 2021. 55(3):640–59. doi: 10.1177/0197918320968754.

OECD 2021 *Government at a Glance 2021*, OECD Publishing, Paris *Internet: https://doi.org/10.1787/1c258f55-en.* (Letöltés ideje: 2023. február 1.)

OECD 2022. *International Migration Outlook 2022*. OECD.

Orcutt, Miriam − Patel, Parth − Burns, Rachel − Hiam, Lucinda − Aldridge, Rob − Devakumar, Delan − Kumar, Bernadette − Spiegel, Paul − Abubakar, Ibrahim: Global Call to Action for Inclusion of Migrants and Refugees in the COVID-19 Response. *The Lancet*, 2020. 395(10235):1482–83. doi: 10.1016/S0140-6736(20)30971-5.

Papp Z. Attila: A nyugati magyar diaszpóra és szervezeti élete néhány demográfiai, társadalmi jellemzője.” *Kisebbségkutatás*, 2010/4. 621–638.

Papp Z. Attila – Kovács Eszter – Kováts András: Magyar diaszpóra és az anyaország.: Diaszporizáció és diaszpórapolitika. In: Kovách, Imre (szerk.) *Mobilitás és integráció a magyar társadalomban*. Budapest: Argumentum Kiadó, Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2020. 295–324.

Polyák Gábor − Petra Szávai − Ágnes Urbán: A politikai tájékozódás mintázatai. *Médiakutató,* 2019/ 2. 63–80.

Puskás Julianna: Migráció Kelet-Közép-Európában a 19. és 20. században. *Regio*, 1991/2. 22–48.

Rajabaly, Helena − Hermia, Jean-Pierre:A Belgiumban élő magyar népesség rövid története a XX. században.” *Demográfia*, 2005/2–3. 280–290.

Sík Endre − Szeitl Blanak:. Migráció a Mai Magyarországról. *Educatio*, 2016/4. 546–57.

Smith, Michael D. − Wesselbaum, Dennis: COVID-19, Food Insecurity, and Migration. *The Journal of Nutrition,* 2020. 150(11):2855–58. doi: 10.1093/jn/nxaa270.

Torbágyi Péter: *Magyar vándormozgalmak és szórványközösségek Latin-Amerikában a második világháború kitöréséig.* Szegedi Tudományegyetem, Doktori értekezés. 2007.

Toró Tibor − Kiss Tamás − Geambașu Réka: *Oltásszkepticizmus és a koronavírussal kapcsolatos attitűdök Romániában és az erdélyi magyarok körében 2021. november-december*. *Kutatási jelentés*. Kolozsvár: Bálványos Intézet, 2022.

Troiano, Giuseppe – Nardi, Angelo: 2021. Vaccine Hesitancy in the Era of COVID-19." *Public Health*, 2021. 194:245–51. doi: 10.1016/j.puhe.2021.02.025.

van der Vegt, Isabelle − Kleinberg, Bennett: Women Worry About Family, Men About the Economy: Gender Differences in Emotional Responses to COVID-19." In: Aref, S. − Bontcheva, K. − Braghieri, M. − Dignum, F. − Giannott, F. − Grisolia, F. − Pedreschi, D. (eds.): *Social Informatics*, *Lecture Notes in Computer Science.* Cham: Springer International Publishing, 2020. 397–409.

Yueping, Song − Hantao, Wu − Xiao-yuan, Dong − Zhili, Wang: To Return or Stay? The Gendered Impact of the COVID-19 Pandemic on Migrant Workers in China. *Feminist Economics*, 2021. 27(1–2):236–53. doi: 10.1080/13545701.2020.1845391.

Zhang, Lei − Chen, Yang − Lyulyov, Oleksii − Pimonenko, Tetyana: Forecasting the Effect of Migrants' Remittances on Household Expenditure: COVID-19 Impact." *Sustainability,* 2022. 14(7):4361. doi: 10.3390/su14074361.

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v31i3.44

Kovály Katalin* – Erőss Ágnes**

Miért maradtak? A siker szubjektív megélése az Egyesült Királyságban élő magyarok körében

Why did they stay? The subjective experience of success among Hungarians living in the United Kingdom

Abstract: This article focuses on the subjective success of Hungarian migrants, who have been living in the United Kingdom and decided to stay after the Brexit. Based on 30, semi-structured interviews conducted online, we found that Brexit had a limited impact on Hungarian migrants' decisions to leave the UK: for those who wanted to return to Hungary or migrate to a third country, it accelerated that next step in migration. Our study confirmed that success for a migrant is subjective and the satisfaction with private life is a significant part of this success, which might remain invisible or less evident for the family and community residing in the home country.

Keywords: United Kingdom, Hungary, Brexit, migration, subjective success

Bevezetés

Széleskörű szakirodalom áll rendelkezésre arról, miszerint a migrációs folyamatban elért siker vagy a migráció sikeressége sokféleképpen értelmezhető. A szociológiai, antropológiai vagy szociálpszichológiai szakirodalomban ez gyakran a migránsok beilleszkedését, asszimilációját vagy akkulturációját jelenti a befogadó társadalomba.[1] A migrációban résztvevő személy által megélt sikert a szűkebb

* A szerző a HUN-REN Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földrajztudományi Intézetének tudományos munkatársa, a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola oktatója. E-mail: kovaly.katalin@csfk.org

** A szerző a HUN-REN Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földrajztudományi Intézetének tudományos munkatársa. E-mail: eross.agnes@csfk.org

1 Alba, R. – Nee, V.: Rethinking Assimilation Theory in a New Era of Migration. *International Migration Review*, 1997, 31 (4). 826–874.; Berry, J.: Immigration, Acculturation and Adaptation. *Applied Psychology. An International Review*. 1997, 46 (1). 5–34; Kováts A.: A bevándorlók társadalmi integrációja – koncepciók és indikátorok. In: Kováts András (szerk.):

(család, barátok) vagy tágabb (etnikai közösség, befogadó társadalom, stb.) környezete azonban nem feltétlenül értékeli annak.

A migráció révén szerzett szubjektív elégedettség és siker fontos tényezője a „migráció kultúrájaként" ismert folyamatnak.[2] Ebben a folyamatban a mobilitás maga járul hozzá az egyén társadalmi státuszának pozitív megváltozásához, ám ez csak akkor következhet be, ha a migrációs forgatókönyv sikeresnek tekinthető a diaszpóra tagjainak értékelése szerint. Mindez jelentős befolyással bír a küldő közösség attitűdjére is, abban a tekintetben, hogy a külföldre távozást a túlélés hatékony stratégiájának tekintik.[3] A gazdasági és munkaerőpiaci vonatkozások mellett számos társadalmi tényező is meghatározza az egyéni elégedettséget és a sikeresség megítélését.[4] Írásunkban ezekre, azaz az egyéni percepciókra fókuszálunk, vagyis a siker szubjektív megélésére az Egyesült Királyságban élő magyar kivándorlók körében.

A migránsok jelentős része sikerként éli meg a migrációt, és a lakóhelyváltoztatás során felfelé irányuló mobilitást tapasztal.[5] A migrációval végbemenő strukturális változások egyszerre aktiválhatják a rejtett és az addig nem használt erőforrásokat, ami pozitív életmódváltáshoz vezethet, azonban deaktiválhatnak bizonyos, a korábbi élethelyzetben felülértékelt erőforrásokat, rontva ezzel a migrációs folyamatban résztvevők életkörülményeit. Így a migráció pozitív hatással is lehet az egyén életére, ha az új körülmények között növekednek az erőforrások, de visszatartó erővel is hathat, ha az addig hasznos erőforrások használhatatlanná válnak. Ilyen például, ha a migrációs célország munkaerőpiacán nem ismerik el az odahaza megszerzett tudást, vagy ha a migráció a gazdasági tőke felhalmozásával jár ugyan, de minden egyéb tőkefajta (kulturális, társadalmi) degradálódik.[6] Ennek alapján a szakirodalom „jó minőségű" és „rossz minőségű" mobilitásról ír.[7] Az első pozitívan hat az egyén erőforrásaira, hozzájárulva a szubjektív boldogság

Bevándorlás és integráció. Magyarországi adatok, európai indikátorok. Budapest: MTA TK Kisebbségkutató Intézet, 2013.

2 Massey, D. S. – Arango, J. – Hugo, G. – Kouaouci, A. – Pellegrino, A. – Taylor, J. E.: Theories of International Migration: A Review and Appraisal. *Population and Development Review*, 1993, 19 (3). 431–466.

3 L. még: Kováts, A. – Papp Z., A.: Patterns of success amongst Hungarians living in the UK. *Review of Sociology*, 2016, 26 (4). 95–123. 99

4 De Jong, G. F.: Expectations, Gender, and Norms in Migration Decision Making. *Population Studies*, 2000, 54 (3). 307–319. L. még: Kováts – Papp Z., 2016. 111.

5 Kováts – Papp Z., 2016.

6 Hobfoll erőforrásmegőrzés elmélete a potenciálisan stresszes események következtében bekövetkező erőforrásveszteség spirálját írja le. Teóriájában azzal érvel, hogy egy erőforrás elvesztése nagyobb pszichológiai hatást gyakorol az egyénre, mint ugyanannak az erőforrásnak a megszerzése. Hobfoll, S.: Conservation of Resources. A New attempt at conceptualizing stress. *The American Psychologist*, 1989, 44 (3). 513–524.

7 Bedyński, W. – Erőss, Á. – Kovály, K. – Strnádová, P. – Pecníková, J. – Čada, K.: *The impact of Brexit on migration from the V4 countries to the UK: migrant strategies. Report from qualitative research, 2019–2023.* Warsaw: Centre of Migration research, University of Warsaw, 2023.

és elégedettség érzésének kialakulásához. Ezzel szemben a második során az egyén nem használja ki megfelelően a rendelkezésére álló erőforrásokat, ami az elégedetlenség érzetéhez vezethet.

Fontos azonban kiemelni, hogy a migráció önmagában sem nem pozitív, sem nem negatív: az egyéni életeseményektől, a migrációt megelőző és az azt követő társadalmi, kulturális és gazdasági kontextustól, illetve azok hatásaitól függ.[8] A szubjektív siker továbbá nem csupán a pénzügyi-gazdasági tengelyen vagy a karrierranglétra előrehaladásán keresztül mérhető, de az egyén által megélt érzeteken, érzéseken keresztül is interpretálható.[9] Arthur munkatársai[10] szerint ugyanis minden egyénnek más-más törekvései vannak, így mindenki másként fog a sikerre tekinteni. Heslin[11] azzal érvel, hogy a belső karriersiker azzal egyenlő, hogy mennyire elégedett az adott egyén a munkájával, Gu és Su[12] szerint a sikert az elért eredményekkel kapcsolatos érzelmekkel, attitűdökkel érdemes mérni. Gunz és Mayrhofer[13] alapján pedig megemlíthető még az eredményekre való büszkeség, az önértékelés, az elkötelezettség, a kapcsolatok és az erkölcsi elégedettség is.[14]

A migráció erős kontextuális változást jelent az egyének számára, a migránsok célkövetéseivel kapcsolatos folyamatok és azok megélése pedig rendkívül meghatározóak a mobilitás sikerességének szempontjából.[15] A migráció sikerességét nemcsak az jelzi, hogy sikerült-e valakinek a befogadó országban munkát vagy megélhetést szereznie, de az is fontos szempont, hogy hogyan érzi magát az egyén az új környezetében.[16] Ekképpen a migráció sikeressége többféle perspektívából értelmezhető, attól függően, hogy honnan közelítjük a kérdést. Így társadalmi, egyéni, de akár időbeli dimenziókról is beszélhetünk. Míg a társadalmi státusz meghatározható egy-egy objektív változó mentén (például a foglalkozási vagy társadalmi státuszváltozással, a társadalmi-politikai integrációval, a felhalmozott

8 Kováts – Papp Z., 2016.

9 Szabó-Bálint B.: A munkavállalói siker és az elérését támogató szervezeti karriermenedzsment-eszközök. *Management Review*, 2018/10−11. 85–92.

10 Arthur, M. B. – Khapova, S. N. – Wilderom, C.P.M.: Career success in a boundaryless world. *Journal of Organizational Behavior*, 2005, 26. 177–202.

11 Heslin, P. A.: Conceptualizing and evaluating career success. *Journal of Organizational Behavior*, 2005, 26. 113–126.

12 Gu, Q. N. – Su, Y.: How Does Objective Career Success Affect Subjective Career Success? The Moderating Role of Self-Awareness. *Journal of Human Resource and Sustainability Studies*, 2016, 4 (1.) 227–237.

13 Gunz, H. – Mayrhofer, W.: Re-conceptualizing career success: a contextual approach. *Journal for Labour Market Research*, 2011/3. 251–260.

14 L. még: Szabó-Bálint, 2018. 86.

15 Toth-Bos, A. – Wisse, B. – Farago, K.: Goal pursuit during the three stages of the migration process. *International Journal of Intercultural Relations*, 2019 (73). 25–42.

16 Örkény A. – Székelyi M.: Hat migránscsoport összehasonlító elemzése. In: Örkény A. – Székelyi M (szerk.): *Az idegen Magyarország. Bevándorlók társadalmi integrációja.* Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2010. 49–97.

vagyonnal stb.), addig ezen folyamatok szubjektív megélése ilyen formán nem mérhető. Továbbá ezen objektív-szubjektív sikerességészlelések függenek a migrációs stratégiától, a migráció időbeli dinamikájától, a bevándorlók mikrokörnyezetétől, valamint az integráló gazdasági-társadalmi közeg összetételétől is.[17]

A szubjektív siker/sikeresség szakirodalma hazánkban főként a frissdiplomások körében végzett kutatásokra fókuszál,[18] esetleg a munkavállalói siker aspektusát elemzi,[19] ahol általában szubjektív és objektív tényezők mentén vizsgálják a sikerességet. A külföldön élő magyar állampolgárok szubjektív jóllétének vizsgálatáról csak kevés elemzés áll rendelkezésre. Siskáné és szerzőtársai[20] az emigráns magyarok szubjektív jóllétének célországonkénti különbözőségeinek bemutatkozására vállalkoztak. Kutatásukban arra világítanak rá, hogy a munkavállalók 60%-a a végzettségénél alacsonyabb munkát végez, elsősorban azok, akik felsőfokú végzettséggel és gyenge nyelvtudással rendelkeznek. Kováts és Papp Z. pedig azt vizsgálta egy 2014-ben az Egyesült Királyságban élő magyar állampolgárok körében végzett kérdőíves adatgyűjtés során,[21] hogy mely tényezők vetítik előre a migránsok által érzékelt egyéni sikerességet. Kiemelik, hogy bár az egyének szubjektív sikerértékelései nem tökéletes mennyiségi mérőszámok, azok mégis a migráció sikerességének viszonylag megbízható mutatói. Kutatásuk eredményei alapján a válaszadók 85%-a érezte magát sikeresnek vagy a munkájában vagy a magánéletében, és csak 15%-uk mondta azt, hogy mindkettőben sikertelen, 45%-uk pedig a magánéletüket és a karrierútjukat is sikeresnek ítélték meg. A felsőfokú végzettséggel rendelkezők felülreprezentáltak voltak mind a sikeres migránsok, mind a szakmailag sikeres migránsok csoportjában.

Jelen kutatásunk egy, a Nemzetközi Visegrádi Alap által támogatott nemzetközi projekt része. A 2019 nyarán indult projekt célja az volt, hogy feltérképezze a Brexit hatását az Angliában élő V4-es állampolgárok körében. A koronavírusjárvány miatt azonban az eredetileg külföldi terepmunkával egybekötött kutatást teljes mértékben online végeztük el. A módszertani változás mellett az interjúvezetőt is kibővítettük a koronavírusra vonatkozó kérdésekkel. Fontos kiemelnünk, hogy kutatásunk elsődleges fókuszában a Brexit, illetve annak migrációs folyamatokra és döntésekre gyakorolt hatása állt, ám jelen tanulmányban az egyének által megélt sikerekre helyezzük a hangsúlyt. Beszélgetéseink során ugyanis a Brexit folyamatát

[17] Kováts, 2013.

[18] Veroszta Zs.: A munkaerő-piaci sikeresség dimenziói friss diplomások körében. In: Garai O. – Horváth T. – Kiss L. – Szép L. – Veroszta Zs.(szerk.): *Diplomás pályakövetés IV.. Frissdiplomások 2010*. Budapest: Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft. Felsőoktatási Osztály, 2010, 11–36.; Szabó-Bálint, B. – Sipos, N.: A karriersikeresség vizsgálata a gazdálkodási területen frissen végzettek körében. *Közgazdasági Szemle*, 2021/5. 515–539.

[19] Szabó-Bálint, 2018.

[20] Siskáné Sz. B. – Halász L. – Vadnai P.: Az emigráns magyarok életkörülményei és stratégiái a legfontosabb európai migrációs célországokban. *Tér és Társadalom*, 2017/4. 148–163.

[21] Kováts – Papp Z., 2016.

jóval tágabb kontextusban vizsgáltuk, kitérve beszélgetőpartnereink döntési stratégiáinak hátterére, migrációs életútjukban megélt tapasztalataikra, valamint arra, hogy hogyan tekintenek mindezen változásokra.

A brit belügyminisztérium adatai szerint 2022 végéig több mint 170 ezer magyar állampolgár folyamodott letelepedett jogállásért/státuszért, azaz az úgynevezett *settled status*-ért.[22] Ez egyben az Egyesült Királyságban állandó jelleggel élő és dolgozó magyar állampolgárok számának is tekinthető. Mivel a Brexit és a koronavírusjárvány együttesen befolyásolta interjúalanyaink kinti életét és döntési stratégiáit, annak hatásaival – elsősorban a kiválási folyamat okozta bizonytalansággal – tanulmányunkban is részletesebben foglalkozunk. Elemzésünk a siker szubjektív értelmezésének fontossága mellett érvel, és ahhoz szolgáltat adalékot, hogy az objektív mérőszámok mellett a siker szubjektív megélése hogyan árnyalja a migrációhoz kapcsolódó döntéshozatalt. A harminc félig strukturált interjúban megismert életútból kirajzolódó kép mellett tanulmányunkban kiemelünk néhány egyéni történetet, amelyekben a beszélgetőtárs maga értékelte sikeresnek angliai életét, sokszor ellentétbe állítva azt a Magyarországi lehetőségekkel.

A módszertan és az interjúalanyok általános jellemzői

A 2020-ban kitört koronavírusjárvány miatt az empirikus kutatásunkat kizárólag online csatornákon keresztül végeztük el. A járvány, valamint az ezt kísérő korlátozó intézkedések és határzárak nemcsak a külföldi terepmunkánkat hiúsították meg, de a médiában és a közbeszédben is nagymértékben felváltotta a Brexitet. Olyannyira, hogy a vírus legalább akkora, ha nem fontosabb tényezőnek bizonyult a migránsok életstratégiájának alakításában, mint az Európai Unióból való kiválási folyamat. A világjárvány nemcsak a kutatási módszertanunkat változtatta meg, de a vizsgálatba vont egyének attitűdjét, válaszait is érintette. Beszélgetéseink során a járvány okozta hatások (félelem, bizonytalanság) is erőteljesen jelen voltak. Így olyan témák esetén, mint a mobilitási korlátozások, a gazdasági (in)stabilitás vagy a szülőföldre való esetleges visszaköltözés, lehetetlen volt elvonatkoztatni a járvány hatásától, valamint szétszálazni a Brexit és a járvány szerepét a döntésekben.

Empirikus kutatásunk során 25 fővel készítettünk félig strukturált interjút 2020-ban, olyanokkal, akik az interjú időpontjában legalább öt éve az Egyesült Királyságban éltek. Vagyis, beszélgetőtársaink alapvetően túl voltak a migrációt követő kezdeti, általában hektikusabb és (anyagilag, mentálisan) megterhelőbb perióduson, és már kiépítettek egyfajta egzisztenciát. Ilyen értelemben a migráció

[22] EU Settlement Scheme quarterly statistics, December 2022 UK Home Office, EU Settlement Scheme Quarterly Statistics, December 2022. https://www.gov.uk/government/statistics/eu-settlement-scheme-quarterly-statistics-december-2022/eu-settlement-scheme-quarterly-statistics-december-2022, 2023. (Letöltés ideje: 2023. március 27.)

sikerességének időbeli dimenziója is előtérbe kerül, hiszen interjúalanyaink a külföldi létük már stabilizálódott szakaszában meséltek elért eredményeikről és megélt sikereikről. A siker megfogalmazása tehát ebből a nézőpontból történik.

Beszélgetőtársaink kiválasztásánál a hólabda módszert alkalmaztuk. Öt fővel ismétlő beszélgetést folytattunk 2021 során. Utóbbiakat aszerint választottuk, akinek életútja „tipikusnak", vagy épp ellenkezőleg, érdekesnek, egyedinek volt mondható, illetve akik egy-egy adott életkort és szakmát képviseltek.

Noha beszélgetőpartnereinket nem reprezentatív minta alapján választottuk ki, igyekeztünk a nem, kor, iskolai végzettség és foglalkozás szerinti egyensúly megtartására, valamint arra, hogy földrajzilag is diverzifikáltak legyenek a születési hely és a migrációs helyszín szempontjából is (1. Függelék). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy mindezen törekvések ellenére/mellett, az interjúalanyok többsége a szélesebb értelemben vett szolgáltató szektorban tevékenykedett a lekérdezés során. Emellett beszélgetőpartnereink közé külhoni magyarokat is választottunk, mivel ők a transznacionális migránsok egy sajátos csoportját alkotják, és egyes brit statisztikákban külön is rögzítésre kerülnek. Annak érdekében, hogy megőrizzük interjúalanyaink anonimitását, a tanulmányban kriptonimákat használunk a rájuk való hivatkozás során.

Jelen tanulmánynak nem célja az Egyesült Királyságban élő magyar migráns-csoportok vagy azok társadalmi-demográfiai hátterének széleskörű elemzése, ezt a kutatásban használt módszertan nem is tenné lehetővé. Kvalitatív kutatásunkkal sokkal inkább a kivándorló magyarok migrációs döntési mechanizmusairól szóló tudományos diskurzushoz kívánunk hozzájárulni. Interjús kutatásunk segítségével olyan életutakat mutatunk be, amelyek betekintést nyújtanak az angliai magyarok migrációjának motivációjába, a külföldi élettapasztalatokba, valamint a jövőtervekkel kapcsolatos dilemmákba. Az elemzés középpontjába az egyes interjúalanyok szubjektív sikerértékelését állítjuk.

Kováts és Papp Z. elemzésükben[23] a neoklasszikus gazdasági modellt alapul véve azt feltételezték, hogy a migrációs döntés elsősorban az egyes országok bérkülönbségeiből adódik, és a migránsok a magasabb életszínvonal elérésére törekednek.[24] Az élettel, a családdal vagy a munkával való elégedettség a siker szubjektív dimenziókban mérhető mutatójaként értelmezhető. Ugyanakkor a migráció sikerességét objektív, strukturális értelemben is megragadhatjuk az egyén migráció előtti és utáni foglalkozási státuszának összehasonlításával, azonban ezeket az adott interjúalany interpretációjával árnyaljuk. Az alábbiakban az egyéni életutak felvillantásával nemcsak arra világítunk rá, hogy a siker egyéni megélésében egyaránt azonosíthatunk objektív és szubjektív dimenziókat, hanem arra is, hogy a migránsok által sikernek megélt mérföldköveket, elért pozíciókat gyakran

[23] Kováts – Papp Z., 2016.
[24] Massey et al., 1993.

a küldő országban szerintük tapasztalható viszonyokkal oppozícióban fejezik ki. Így az egyéni életút sikerei a két ország társadalmi-gazdasági viszonyai közti különbséget is kifejezik. Tisztában vagyunk azonban azzal is, hogy az elvándorlók, annak érdekében, hogy igazolják migrációs döntésüket, hajlamosak pozitívabban értékelni saját külföldi helyzetüket a valóságban megélteknél.

Kutatási eredmények

A kivándorlás motivációi

Amikor interjúalanyainkat a kivándorlás motivációiról kérdeztük, többnyire azt a választ kaptuk, hogy nem volt konkrét elképzelésük, csupán „szerettek volna szerencsét próbálni" az Egyesült Királyságban. Ahogyan a migrációval foglalkozó kutatásokból kiderül,[25] az elvándorlásnak tipikusan nem egy konkrét motivációja létezik, hanem több tényező együttesen van jelen a háttérben. Kutatásunkban a migráció fő mozgatórugói között szinte minden válaszadó megemlítette a gazdasági motivációt, azaz a jobb pénzkereseti lehetőséget. Mindez összhangban áll azoknak a (viszonylag kevés) kutatásoknak az eredményeivel is, amelyek az Angliában élő magyarokat vizsgálták, online kérdőívek[26] vagy interjúk[27] segítségével.

Interjúalanyaink körében a gazdasági motivációk mellett a kalandkeresés (8) és a személyes motivációk (8) egyformán fontos szerepet játszottak a migrációs döntésben: követte valamelyik családtagját vagy barátját, ismerősét (lád még: 1. Függelék). Hét válaszadó kifejezetten az Egyesült Királyságba szeretett volna költözni azon célból, hogy előmozdítsa karrierjét különböző képzések által, esetleg olyan szakmában dolgozott, ami Magyarországon alulfizetett vagy kevés az otthoni álláslehetőség (például krupié, lakberendező, mérnök stb.).

Egyes esetekben külső (geo)politikai tényezőket is említettek. Ilyen volt például az a Kárpátaljáról származó férfi interjúalanyunk, aki a 2014-ben kirobbant donbaszi harcok után hagyta el Ukrajnát, félve a katonai behívótól. Két magyarországi interjúalanyunk a nők rendszerszintű diszkriminációját vagy a mássággal szembeni gyűlöletkampányok okozta negatív légkört is említette a motivációk között.

[25] Nowotny, K.: Are Overqualified Migrants Self-Selected? Evidence from Central and Eastern European Countries. *Journal of Human Capital*, 2016/3. 303–346.; Racz, I. B.: "Should We exit before Brexit?" Experiences and future plans of Hungarian workers in post-Referendum Britain. In: Weingberg et al. (eds.): *Brexit in the workplace. A Psychology of Survival? New Horizons in Management series*, Cheltenham – Northampton: Edward Elgar Publishing, 2020. 37–57.

[26] Kováts – Papp Z., 2016; Siskáné és tsai. 2017.

[27] Irimiás, A. – Michalkó, G.: Labor Mobility to the Promised Land: Hungarian Migrants' Experiences in the United Kingdom. In: Domínguez-Mujica, J. (ed.): *Global Change and Human Mobility. Advances in Geographical and Environmental Sciences.* Singapore: Springer, 2016. 165–181.; Rácz, 2020.

Az angol nyelv tanulását csupán négy interjúban említették kifejezetten a migráció mozgatórugójaként, miközben többen is nyelvtudás nélkül vágtak neki az útnak. Az Egyesült Királyság olyan célországként is megjelenik az interjúkban, ahol nagyon gyenge angoltudás birtokában is könnyű volt elhelyezkedni. Többször hangzott el az, hogy azért esett az Egyesült Királyságra a választás, mert „*London volt a legközelebbi világváros, ami repülővel könnyen megközelíthető volt."* (Pongrác)

A Brexit hatása

Amint fentebb jeleztük, rendkívül nehéz megállapítani, hogy egy adott változás a Brexit, vagy a világjárvány következménye-e. A Covid-19 különösen érzékenyen érintette a vendéglátó- és szolgáltatóipart általában, ahol beszélgetőpartnereink jelentős része tevékenykedett a lekérdezés idején, így ők közvetlenül is érezték a járvány negatív hatásait.

Amikor interjúalanyainknál rákérdeztünk arra, hogyan befolyásolta a Brexit az életüket, a legtöbb esetben tipikusan azt a választ kaptuk először, hogy a Brexit nem volt hatással a hétköznapjaikra:[28] „*egyáltalán nem befolyásolja az itteni életemet*" (Lili) vagy „*csak azoknak lesz nehéz dolguk, akik a Brexit után jönnek Angliába. Én biztonságban vagyok.*" (Ibolya)[29] Amikor azonban életük egyes konkrét területeiről érdeklődtünk (pénzügyi helyzet, munkahely, utazás stb.), némileg árnyaltabb válaszokat kaptunk. 2020-ban négy válaszadónk is említett olyan változást, amit közvetlenül a Brexithez kapcsoltak, vagy amelyet a népszavazás utáni időszakban tapasztaltak: az angol font gyengülését, az egyes importtermékek hiányát, a roaming díjak emelkedését vagy az utazási nehézségeket. A 2021-ben végzett ismétlő interjúk során pedig a fentieken túl a válaszadók közül többen panaszkodtak a repülőjegyárak drágulására és a gyérebb repülőjáratokra, amelyek a hazalátogatást is megritkították. Több interjúalanyunk említette azt is, hogy a Brexit után bonyolultabbá vált a külföldre való utazás is, így az EU-s állampolgárság és a magyar útlevél szerepe is felértékelődött. Többen említették azt is, hogy brit (vagy más) állampolgár házastársuk is elgondolkodott a magyar állampolgárság felvételén, hiszen így az utazás is könnyebbé válhat az EU országain belül.

[28] Hasonló eredményre jutott Pecníková, J. és Strnádová, P. az Egyesült Királyságban élő szlovák állampolgárok vizsgálata során: The impact of Brexit on Migrant strategies of the Slovaks in the UK. *Individual and Society*, 2022, 25 (4). doi.org/10.31577/cas.2022.04.612

[29] Az interjúk készítésének időpontjában hatályos szabályok szerint azok a magyarok (és más uniós polgárok), akik a Brexit hivatalossá válása előtt (2020. január 31.) vagy az azt követő átmeneti időszakban (2020. január–december között) az Egyesült Királyságban éltek, könnyen kitölthették a szükséges papírokat, amelyek lehetővé tették számukra, hogy korlátozás nélkül ottmaradhassanak. Nevezetesen, 2021. június 30-ig kellett kérelmezniük a letelepedett státuszt. Válaszadóink szerint ez a folyamat nem volt különösebben bonyolult; egyszerűen és gyorsan, online vagy papír alapú kérelemmel is el lehetett végezni. Probléma esetén pedig hatékony és gyors segítséget kaptak az ügyintézőktől.

A fent említett negatív hatásokon kívül az interjúalanyok jellemzően nem szembesültek nehézségekkel a magánéletben vagy a munkahelyükön. Inkább arról számoltak be, hogy a munkaadók támogatták és segítettek őket a bürokráciában is.

A Londonban és más angliai nagyvárosokban élő interjúalanyaink számára a Brexit sokként hatott. Elmondásuk szerint olyan érzésük volt, mintha ők egyfajta buborékban éltek volna, hiszen nem találkoztak olyan személlyel, aki a Brexitre szavazott volna, illetve a közvetlen környezetükben élő angliai barátok, munkáltató, stb. számára is meglepő volt a szavazás végeredménye. Több interjúalanyunk is kifejezte csalódottságát a kozmopolita brit társadalomról kialakult képpel kapcsolatban:

> „Ugye én brit állampolgár is vagyok, és mondjuk, amikor a tananyagot megkapja az ember arra, hogy felkészüljön rá [az állampolgársági vizsgára], ugye a brit imidzs, mindenkiben van egy ilyen kép, hogy egy végtelenül befogadó, nagyon kozmopolita képet sejtettem a dolog mögött, de ugyanúgy az idegengyűlölet meg a nem tudom micsoda, ugyanúgy mozgolódik a britekben. Én tudtam, hogy nyilván van ilyen, csak azt nem gondoltam volna, hogy ilyen arányban. Úgyhogy nekem mindenképpen csalódás volt ez a Brexit. Meg szerintem minden európai számára. Kicsit amúgy cserben hagytak minket." (Erik)

Rácz 2020-ban készített interjús kutatást Manchesterben élő magyarországi munkavállalók körében,[30] ahol hasonló érzésekről számoltak be beszélgetőpartnerei. A legtöbbjüket váratlanul érte a népszavazás eredménye, míg mások megpróbálták „racionalizálni" az eredményeket. Egyesek csalódottságot is éreztek, és többükben kérdésként merült fel, hogy érdemes-e olyan országban maradniuk, ahol nem látják őket szívesen.

Kutatásunk során néhányan azt is említették, hogy éreztek némi bizonytalanságot a Brexit előtt, de interjúalanyaink többsége abban bízott, hogy nem fogják őket egyik pillanatról a másikra kitoloncolni, vagy, ahogy egyikük fogalmazott:

> „Volt bennem egy kétség, meg egy kicsi félelem is igazából, hogy akkor most mi lesz. Mi lesz ebből, ha tényleg most kilépnek, akkor nekünk haza kell menni, mi fog itt történni ebből kifolyólag? Aztán utána egyre több információ érkezett ezzel kapcsolatosan, hogy aki már itt van, aki dolgozik rendesen, aki csinálja a dolgát, őket nem fogja semmilyen veszély érinteni, azokat talán, akik most döntenek úgy, hogy szeretnének kijönni Angliába. Tehát innentől kezdve én igazából meg is nyugodtam." (Gábor)

A kiválás folyamatának elhúzódása miatt a bizonytalanságtól való félelem meghatározó jelensége volt a népszavazás utáni időszaknak. Interjúalanyaink

[30] Rácz, 2020.

szerettek volna jogi garanciát kapni angliai tartózkodásukhoz, ezért mindegyikük kérvényezte a letelepedési státuszt. Közülük hatan említették, hogy már igényelték a brit állampolgárságot is, egy további interjúalanyunk pedig már brit állampolgár volt a beszélgetés idején. Mint utóbbi megjegyezte: *„Úgymond megvettem kicsikét a szabadságomat."* (Erik)

Ugyanakkor többen említették, hogy az is motiválta őket az állampolgárság felvételére, hogy a brit útlevél birtokában könnyebben utazhassanak Ausztráliába, Új-Zélandra vagy az Egyesült Államokba. Ezen válaszadóink tervezik megtartani a magyar állampolgárságukat, és így uniós útlevelüket is.

A biztonság iránti vágy mint motiváció az állampolgárság felvételére Kovács[31] kutatásában is megjelenik, ahol a legtöbb interjúalany – amennyiben az ott töltött évek száma alapján jogosult volt rá – az interjúk készítésekor (2018−2019) már kérvényezte a brit állampolgárságot. Azonban rendre hangsúlyozták, hogy a Brexit-szavazás előtt soha nem is gondolkodtak azon, hogy elindítsák a brit állampolgársági eljárást. Kutatásunk során hasonló eredményre jutottunk, a legtöbb interjúalanyunk ugyanis úgy nyilatkozott, hogy a Brexit előtt EU-s állampolgárként biztonságban érezte magát, a kiválási folyamat megszavazása után azonban ez a biztonságérzet némileg csökkent. Azért szerették volna felvenni a brit állampolgárságot, hogy biztosan maradhassanak az országban a Brexitet követően is.

Azon interjúalanyaink, akik (még) nem igényelték a brit állampolgárságot, a legfőbb hátráltató tényezőként az eljárás jelentős költségét nevezték meg. Az eljárási díj pontos összegét nem tudták megmondani, de minden megkérdezett több mint ezer fontra becsülte azt.[32] Néhányan azt is megemlítették, hogy az állampolgárság megszerzéséhez szükséges kultúra és történelem vizsga (Élet az Egyesült Királyságban – Life in the UK) letétele és/vagy a nyelvtudás igazolása[33] hátráltatja őket.

Jövőbeli tervek

Megkérdeztük interjúalanyainkat a jövőbeli terveikről is. Közülük heten szándékoztak a közeljövőben (1-3 év múlva) visszatérni Magyarországra. A visszatérés motivációi között leginkább azt említették, hogy már sikerült összegyűjteniük annyi megtakarítást, amennyit szerettek volna, és amiből Magyarországon szeretnének lakást venni, vagy beindítani egy saját vállalkozást. Többen említették azt is, hogy elegük van az angliai búskomor időjárásból vagy a brit emberekből, mert „*azok olyan hülye meg bunkó egy nép, hogy hihetetlen*." (Alma) Mások családot szerettek volna alapítani, és ezt szülőföldjükön, a rokonokhoz közel tudják elképzelni. Egyik női interjúalanyunk pedig attól tartott, hogy az Egyesült Királyságban

[31] Kovács E. (a): Identitásváltozatok az új magyar kivándorlók körében. *Regio*, 2022/4. 118–144.

[32] 2023-ban az eljárás díja 1580 GBP volt (https://www.gov.uk/apply-citizenship-indefinite-leave- to-remain) (Utolsó letöltés: 2023 december 5.)

[33] https://www.gov.uk/apply-citizenship-indefinite-leave-to-remain

soha nem tudna előrébb lépni a karrierjében, és ha maradna, akkor soha nem vinné többre, mint a pincérkedés.

Három másik megkérdezett úgy nyilatkozott, hogy talán a nyugdíjas éveire visszatér majd Magyarországra. Az összes többi interjúalanyunk az Egyesült Királyságban szeretne maradni, vagy (brit-magyar állampolgárként) más országba költözni. Fontos megemlíteni, hogy a vizsgálat időpontjában interjúalanyaink közül senki sem jelölte meg a Brexitet a visszatérés okaként. Kilkey és szerzőtársai kutatása[34] alapján is az igazolódott be, hogy a Brexit hatására inkább azok tértek haza vagy mentek tovább egy harmadik országba, akik amúgy is ezt tervezték, s a maradókat helyzetük feladásának anyagi és szociális költsége inkább visszatartotta ettől a lépéstől.

A Magyarországra való visszatérés ellen szóló okok között az anyagiak mellett néhányan megemlítették, hogy odahaza diploma nélkül nem találnának könnyen munkát, és általában nehezebben tudnának előbbre jutni a karrierjükben is.

> „Jó, hogy otthon vannak a szüleink, de ez most csúnyán fog hangzani, nincs otthon semmi és senki, aki miatt úgy haza kellene menni. Mert én úgy érzem, hogyha innen haza kellene menni, akkor vissza kellene mennem az iskolapadba, mert az érettségimmel nyilván nem tudnék, vagy olyan jó munkát, vagy egyáltalán semmilyen munkát szerezni. Vagy alig lenne fizetésem, mert ugye csak érettségim van. ” (Ibolya)

Mindez összhangban áll Kovács[35] kutatásának eredményével is, ahol az Egyesült Királyságban pár év alatt megteremtett egzisztenciát és kényelmes életet sokan hasonlították össze a korábban Magyarországon megtapasztalt napi szintű anyagi küzdelmekkel és az előrelépés perspektívájának hiányával. Az interjúalanyok részletesen meséltek arról, hogy noha a befogadó ország átlagkeresetéhez képest nem keresnek kifejezetten jól, mégis lehetőségük van a megtakarításra, továbbá magasabb életszínvonalon is élnek, mint amit Magyarországon biztosítani tudtak maguknak.

Végezetül több olyan interjúalanyunk is volt, aki a jelenlegi politikai helyzet vagy „*az emberek frusztrációja, a régimódi gondolkodásmódja*” (Lili) miatt nem akart visszatérni Magyarországra.

[34] Kilkey, M. – Piekut, A. – Ryan, L.: Brexit and beyond: Transforming mobility and immobility. *Central and Eastern European Migration Review*, 2020/9. 5–12.

[35] Kovács E. (b): A diaszporizálódás mintázatai az egyesült királyságbeli új magyar kivándorlók körében. *Regio*, 2022/1. 72–93.

A siker szubjektív megélése a kivándorolt magyarok körében

A World Happiness Report szerint a magyarok elégedettsége, boldogságérzete a V4 országok között a legalacsonyabb. 2021-ben 10-es skálán 6.086-os pontszámmal a listázott 146 országból az 51. helyet foglalta el,[36] míg Csehország a 18., Szlovákia a 35., Lengyelország pedig a 48. helyen szerepelt. A magyar elégedettség (vagy inkább elégedetlenség) szintje az 1989-es politikai fordulat óta tartósan alacsony és különösebb ingadozások nélkül lassan tovább romlott. Siskáné és társai 2017-es kutatásában[37] a megkérdezett külföldön élő magyarok átlagos szubjektív jóllétszintje még az otthoniak pesszimista attitűdjét is alulmúlta. A külföldön élő magyarok elégedetlenségét magyarázó okok Siskáné és társai kutatása szerint elsősorban gazdasági-pénzügyi jellegűek, ezen kívül pedig a méltó munkakörülményeket, az előrelépés lehetőségét hiányolták. A bizonytalanság, a depriváció, a reménytelenség szintén taszító faktor, amely a növekvő mértékben polarizálódó társadalom terméke. A kutatók szerint az évtizedek alatt egyre szélesebb társadalmi törésvonalakat mélyítő politika, a súlyosbodó korrupció, a panasztársadalom, valamint a polgári öntudat hiánya mind-mind indoka a kivándorlásnak, így nem meglepő, hogy sokan az ország elhagyása mellett döntöttek, és mind objektív (gazdasági), mind szubjektív (egyéni megelégedettségi) szempontból kedvezőbb országokban telepedtek le, mint például az Egyesült Királyságban.

A következőekben egyéni életutak bemutatásával szemléltetjük a siker szubjektív megélését interjúalanyaink körében.

Nórával WhatsApp videóhíváson beszélgettünk először 2020-ban. Az akkor 49 éves Nóra 2008-ban költözött Londonba. Budapesten üzletvezetőként dolgozott, biztos állása volt. Ha nem jön a szerelem Nóra életében, valószínűleg soha nem hagyja el Magyarországot. Így azonban feladta állását, kiadta budapesti lakását és követte szerelmét Londonba. Nóra nem beszélt angolul, ezért csak olyan állásokra pályázhatott, ahol a nyelvtudás nem volt feltétel: csomagoló, raktáros, éttermi kisegítő pozíciókban helyezkedett el. A kezdeti lépésekben párja segítette, mindenben rá támaszkodott. Ezzel is magyarázza, hogy még 12 év elteltével sem beszél elég jól angolul. Ugyan a párjával már külön élnek, továbbra is mindenben számíthat rá. Sem a szakítás, sem a Brexit nem bizonytalanította el abban, hogy szeretne az Egyesült Királyságban maradni. A maradás mellett szól, hogy szereti Londont, ahol szabadon élhet, nem szólják meg azért, ha egy nővel jár kézen fogva az utcán. A Magyarországra való visszatérést pedig épp a melegeket érő diszkrimináció miatt nem tudja már elképzelni: *„Tulajdonképpen házasodhatok is nővel (…) tehát, itt több a jogom még így is, mintha Magyarországra mennék haza."* Nóra története

[36] World Happiness Report, 2022. https://worldhappiness.report/ed/2022/happiness-benevolence-and-trust-during-covid-19-and-beyond/ (Letöltés ideje: 2023. március 31.)

[37] Siskáné és tsai., 2017.

azért is különleges, mert 2020-as beszélgetésünk idején, amikor több tízezren vesztették el állásukat, és valóban szinte mindegyik beszélgetőtársunk említette, hogy bizonytalanabbnak érzi a megélhetését, ő épp új pozícióba került. Egy nemzetközi szállítmányozási cégnél helyezkedett el mint áruszállító. Munkáját nagyon szereti, mert a lezárások idején is utazhatott, élvezhette az angol táj szépségét, amire korábban alig volt lehetősége. Arra pedig nagyon büszke, hogy a brit kormány a hozzá hasonló áruszállítókat is „kulcsemberek"-nek nevezte, az orvosokhoz és nővérekhez hasonlóan, akik munkája stratégiai jelentőségű az ország számára. Ugyan nem személy szerint kapta ezt az elismerést, de olyannyira magáénak érezte, hogy amikor 2021-ben újra beszélgettünk, akkor is büszkén emlegette, mint egy olyan kitüntetést, amit, ha otthon marad, meglehet, soha nem kap meg, hiszen soha nem gondolta volna, hogy lehet belőle teherautósofőr. Az ismétlő interjúból kiderült, hogy Nórának annyira megtetszett a teherautóvezetés, hogy épp a C-típusú jogosítványszerzés hajrájában volt. Ugyan talán tudna lakást venni északabbra, de életét Londonban képzeli el, ahogy mondja: *„ennél rosszabb éghajlatot már nem nagyon szeretnék magamnak."* Mindkét beszélgetésünk alkalmával Nóra nagy szeretettel és részletekbe menően mesélt a különféle munkáiról. Ezzel szemben a magánéletéről sokkal kevesebb történetet osztott meg. A szociális hálója elég gyér, magányos. Angliai életével ettől függetlenül elégedett: „És nekem ez volt a legfontosabb dolog, hogy jobb körülmények között élhessek, mint Magyarországon. És ez abszolút adott." Akkor is így értékeli, ha két férfival osztozik a házon, amin szeretne változtatni. Ezek a jobb körülmények három tényezőt takarnak: az anyagi boldogulás, az izgalmas munka és a folyamatos fejlődés lehetősége, illetve a diszkriminációtól mentes, szabadabb magánélet melegként.

Interjúalanyaink szinte mindegyikénél megjelent az anyagi megfontolás, mint a migráció indítéka, míg a kalandvágyat és a szakmai fejlődést szinte azonos arányban említették. Enikő *történetében mindhárom jelen van, és egymást segítő áramlásként mozgatja munkahelyválasztásait és pályamódosításait.*

Enikő mérnöki diplomát szerzett, de különösebben soha nem lelkesedett a szakmáért. Így rögtön pályaelhagyó lett, és egy luxustermékeket áruló boltban helyezkedett el eladóként. Nórához hasonlóan akkori párját követte Londonba 2010-ben. Itt au-pairként dolgozott nappal, éjjel pedig szállodákban. Az au-pair munkát pár év múlva elhagyta, és több részmunkaidős állást vállalt. Egy ideig négy részmunkaidős állás között lavírozott (bolti eladó, raktáros, recepciós, könyvelő-bojtár). Az interjút épp a szigorú lezárások idején készítettük, amikor Enikő már hónapok óta otthon volt, munkanélküli segélyen. Azonban ezt is ő választotta: a kényszerű szünet hónapjait arra használta fel, hogy befejezze a könyvelő iskolát, felkészüljön a vizsgáira, és a korábbi cégénél immár magasabb pozícióban tudjon visszatérni könyvelőként. Enikő elbeszélésében London az a hely, ahol lehet boldogulni, haladni, a teljesítményt értékelik, és a kor sem jelent problémát:

„Szeretek itt élni, rengeteg lehetősége van az embernek szerintem, akár tanulni, még akkor is, ha nem 20 éves vagy. Te kitalálod, hogy vízvezetékszerelő szeretnél lenni, 40 évesen is elkezdheted, és lesz munkád. Itt nincs az, hogy friss, pályakezdő 20 éveseket keresünk mindenhova, hanem... tényleg teljesen mindegy, hány éves vagy. Én ezt nagyon szeretem, hogy nincs semmiféle diszkriminálás."

Enikő elégedett a londoni életével, és ebben nagy szerepet játszik a szakmai előmenetele és a tanulmányai, amiben a főnökei is támogatják:

„Ha ezt mondja nekem valaki 10 éve, hogy te könyvelő sulit fogsz csinálni, kiröhögöm. És igen, csinálom. Én elégedett vagyok. A párommal lakunk ketten, egy két szoba-nappalis kertes házban, tehát (…) ahonnan kezdtük, hogy többen laktunk, négyen-öten, csak egy szobánk volt az akkori párommal (a házban). Most van egy egész házam. Igen, elégedett vagyok."

Enikő 2021-re befejezte a könyvelő iskolát, és a terveinek megfelelően elhelyezkedett könyvelőként korábbi cégénél. De tervezi, hogy gyakorlatszerzés után vállalkozást indít. Hosszútávú tervei között szerepel, hogy visszaköltözik Magyarországra.

Kitti egy magyarországi középvárosból származik, ahol telefonos ügyfélszolgálatosként stabil munkája volt. Azonban úgy érezte, hogy közalkalmazottként és egyedülálló anyaként nem tudja megteremteni maguknak az anyagi biztonságot, még úgy sem, hogy munka mellett magánórákat vállal. Utóbbi miatt kislányával alig tudtak közösen időt eltölteni, *„szinte a nagymamája nevelte."* Kittinek lelkileg nehéz volt feldolgoznia azt, hogy el kell hagynia Magyarországot, leginkább azért, mert így megszakadt a nagyon szoros nagymama-unoka kapcsolat. Az anyagi nehézségek miatt azonban felmondott a munkahelyén, visszaadta önkormányzati bérlakását és belevágott a költözésbe.

A beszélgetésünk idején, tíz évvel az Egyesült Királyságba való költözése után, úgy gondolja, hogy élete egyik legjobb döntése volt, hiszen itt anyagilag stabil körülmények között élhet. Időközben megismerkedett kolumbiai férjével, így hárman élnek londoni bérlakásukban.

Kitti végigjárta a szamárlétrát: kezdetben chipset csomagolt egy gyárban éjszakai műszakban, amikor gyakran kételkedett döntésében: *„Tényleg kellett ez nekem? Otthon nehéz volt anyagilag, de azért mégiscsak egy megbecsült, normális munkám volt, és miért is cseréltem én le azt erre?"* Pár hónappal később azonban már adminisztratív munkát végzett, miközben az angol nyelvtudása is egyre stabilabb lett. Bő fél év után már látta a fényt az alagút végén: takarítóként helyezkedett el, később már ő irányította a takarítókat. Első beszélgetésünk idején, 2020-ban, egy lakáskiadással foglalkozó cégnél az ügyfélszolgálaton látott el titkárnői feladatokat.

Amikor 2021-ben ismét skypeoltunk Kittivel, immár előléptették irodavezetőnek, amit

> „nagy örömmel fogadtam el, mert így normális munkaidőben, péntektől-péntekig dolgozok, és ha akarom, akkor hazaviszem a laptopom, és otthonról is dolgozhatok. Előrelépés volt anyagilag, egzisztenciálisan, mindenhogy."

Mindezt Kitti nagyon pozitívan éli meg, hiszen saját magának is bebizonyította, hogy kellő kitartással és türelemmel képes a fejlődésre és a szakmai előrehaladásra.

Magánéletével is elégedett. Londont, amit egy pulzáló, lüktető nagyvárosnak tart, és a londoniak mentalitását egyaránt kedveli. Elmondása szerint számára a költözés lelki megnyugvást is magával hozott, hiszen: *„én láthatóan túlsúlyos vagyok, és Magyarországon nem tudtam úgy végigmenni az utcán, hogy valaki ne tett volna megjegyzést rám, vagy nézett volna megvetően."* Londonban soha nem érezte magát rosszul a külseje miatt, senki nem tett rosszalló megjegyzést az alkatára. A korábbi magyarországi traumákkal összehasonlítva mindez számára annyira meghatározó élmény, hogy nem is gondolkodik a Magyarországra való visszatérésben, vagy akár más országba való továbbállásban.

Magyarországra azért sem tervez visszatelepedni, mert nem tud azonosulni a mostani politikai berendezkedéssel, a jelenleg hatalmon lévő kormány diszkriminatív narratívájával az LMBTQ közösséggel szemben. Néha még szokott hazalátogatni ugyan, de „*nem szereti a frusztrált magyar embereket.*" Külön tanulságos, amikor megemlíti, hogy *„[A] szülővárosomban a főtéren nem tudtam végigmenni úgy, hogy valaki ne szólt volna be a férjemnek, hogy migráns."* A középtávú jövőjét Angliában látja, magyar-angol kettős állampolgárként. Pár éven belül szeretnének lakást venni a férjével, de nem Londonban, inkább valahová a tenger mellé költöznének. A nyugdíjas éveiket pedig Kolumbiában képzelik el.

Kamilla egyből az érettségi után költözött az Egyesült Királyságba, 18 évesen. Döntésében főként az a tényező játszott szerepet, hogy vonzotta a divatszakma, ezért ezen a vonalon akart továbbtanulni. Elmondása szerint a londoni divatot nem lehet összehasonlítani a magyarországival, így számára nem volt kérdés, hogy hová jelentkezik egyetemre.

Mivel még nem volt magabiztos az angol nyelvtudásában, au pair-ként kezdett dolgozni. Közben jelentkezett egy előkelő férfiruházatot árusító londoni butikba eladónak, ahol viszonylag rövid időn belül előléptették menedzserré. Mindez inspiráló volt számára, illetve nőtt a fizetése is, viszont úgy érezte, hogy még túl fiatal ahhoz, hogy megelégedjen ezzel a pozícióval, hogy ne képezze magát tovább. Úgy döntött, hogy valóra váltja eredeti tervét, és sikeresen felvételizett a Londoni Művészeti Egyetemre, ahol divatanyag-beszerzést és kereskedelmet tanult. Az egyetem mellett továbbra is a butikban dolgozott, immáron egyéni tanácsadással is foglalkozott. Kamilla számára nagy segítség volt, hogy a cég a beosztásnál

alkalmazkodott az órarendjéhez, és gyakornoki munkát is biztosított számára az egyetemi tanulmányaihoz.

A londoni egyetemi képzésről nagyon jó tapasztalatai vannak, hálás azért, amiért itt tanulhat: *„A londoni egyetemen világmárkákkal van lehetőség együtt dolgozni. Mi például egy világmárkának csináltunk egy kollekciót, amit a csapatunkkal megnyertünk. Ez versenyelőnyt is jelent, amikor elindulsz a szakmádban."*

Szeretne Londonban maradni és állampolgárságot szerezni. Elsősorban azért, mert:

> „én nagyon-nagyon szeretem Londont. London egy nagyon jó hely arra, hogy elkezd a divatkarriered. Itt van az összes divatcég irodája… Nagyon sok minden történik Londonban, nagyon sok divatesemény van. ...Otthon nem lenne lehetőségem erre."

Magyarországra ritkán jár, inkább a családtagjai szokták meglátogatni őt. A koronavírusjárvány kitörése után a butikot bezárták, és áttértek az online kereskedelemre. Akkor úgy döntött, hogy hazautazik a szülővárosába:

> „142 napig voltam otthon. Volt bennem egy kíváncsiság, hogy milyen lenne hazamenni, milyen lenne otthon élni. Mer' ugye csak nekem is otthon van a családom. Viszont ez a hat hónap rávilágított arra, hogy én nem szeretnék hazaköltözni. Az életszínvonal és a kereset az, ami elriaszt.... Én egyetem mellett is három napot dolgoztam. Ennek ellenére mindig volt lehetőségem utazni, elmenni szórakozni. És úgy, hogy csak egy eladó voltam. Ez otthon nem lehetséges….. Itt [az Egyesült Királyságban] van lehetőségem arra, hogy költsek magamra, és hogy 25 évesen tudjak magamnak venni egy lakást. Én nagyon nagy különbségeket látok…. Én úgy érzem, hogy nekem itt sokkal egyszerűbb lesz az életem, ahhoz képest, hogy az emberek otthon hogy élnek."

Amikor 2021-ben újra beszélgettünk Kamillával, már sikeresen lediplomázott, a fentebb említett cégnél anyagbeszerzőként dolgozik, ami nagy elégedettséggel tölti el, hiszen azt csinálhatja, amihez ért és amit szeret: *„És ez is a másik ok, amiért nem mennék haza, mert otthon nincs lehetőségem divatanyag-beszerzőként dolgozni."* Ennek ellenére a most 23 éves Kamilla nem zárkózik el teljesen attól, hogy egyszer visszaköltözzön, viszont ezt csak 30 éves kora után tenné. Ami a hazaköltözés mellett szól, az az, hogy munkaerő, bérleti díjak szempontjából olcsóbb lenne beindítani és működtetni egy saját márkát Magyarországon, másrészt szerette a kisvárosi életet is.

Márk egy kéttannyelvű gimnáziumban letett érettségi után nem akart továbbtanulni, rögtön kávézókban kezdett el dolgozni Budapesten, ahol egyre elegánsabb hotelek és éttermek bárjaiban leste el a szakma fortélyait. 21 évesen költözött ki Londonba, amire így emlékezik: *„Véget ért a szezon ugye október végén, akkor már nincsenek turisták, meg hidegebb van, és kitaláltam, hogy akkor veszek egy*

egyirányú jegyet Londonba." Mint oly sok beszélgetőtársunknak, neki is jó tapasztalata volt a munkakeresés, illetve a munkaadók rugalmassága terén:

> „Én azt hittem, hogy heteket kell szenvedni. Kinyomtattam előre csomó önéletrajzot, amit be tudok adni kávézókba, aztán a végén mindegyik ment a kukába, mert nem volt rá szükség." *Ehhez képest* „még aznap, amikor megérkeztem, már mentem interjúra, és másnap már kezdtem dolgozni, mert beszéltem angolul, lecsapoltam egy pár sört, kiszolgáltam egy pár embert, mondták, hogy teljesen jó, és másnap már volt bejelentett munkahelyem."

Márk ezután számos kávézóban dolgozott mint vezető barista, majd műszakvezető, végül üzletvezetőhelyettes. A helyeket mindig úgy válogatta, hogy újat tudjon tanulni, végül már kimondottan vele szerettek volna dolgozni a tulajdonosok. Úgy emlékszik, hogy az érkezés utáni két és fél év volt a legnehezebb: heti 60 órát dolgozni kevés pénzért. Kittihez hasonlóan akkoriban gyakran gondolt arra, hogy megéri-e ez neki ennyiért? De:

> „két és fél év után így kezdtek lenyugodni a dolgok, picivel jobb fizetés, átköltöztem egy jobb környékre, kialakult egy fix baráti kör, akikkel folyamatosan lehetett munka után leülni, elmenni parkba, kirándulni. Elkezdtem kevesebbet dolgozni, mert mondtam, hogy én nem bírom, és akkor rájöttem, hogy még két és fél évet maradok, és megvan az útlevelem, az állampolgárságom, úgyhogy (…) az adta a végén a lelkierőt, hogy most már félúton vagyok. Az életben egyszer tudok új útlevelet szerezni egy országban, hogy csak ott vagyok, és dolgozom, semmi mást nem kellett csinálnom érte úgymond, csak időt beáldozni, úgyhogy, két és fél év után már csak az útlevélért küzdöttem. Utána meg minden jó lett, tehát utána kialakult az élet, és most már az az otthon."

2020-ban a Covid miatt bezárt a kávézó, ezért visszaköltözött Budapestre, de hangsúlyozta, hogy csak ideiglenesen, pihenni. Márk épp a járvány előtt adta be brit állampolgársági kérelmét, ami számára ahhoz kell, hogy megvalósíthassa az álmát és szabadon utazhasson: *„Ez inkább a globális élethez segít. Nyilván megtartom a magyar útlevelemet az EU-n belül való utazásért. Az angol útlevél az azon kívüli utazásra lesz. Nyilván nevet változtatok, angolosra, angolra cserélem."* Tervei között az szerepel, hogy a brit útlevéllel eltölt pár évet Ausztráliában és Dél-Kelet-Ázsiában, majjd Koppenhágában szeretne letelepedni. Magyarországra egyáltalán nem tervez visszatérni: *„akárhányszor visszajövök mindig egy ilyen depressziós országba, egy negatív országba érkezem"*, és attól tart, hogy évek múltán még *„bezárkózottabbnak fogom látni az országot, (…) magyar nem fogja elhagyni az országot, mert félni fognak a külföldiektől."* Márpedig amit talán a leginkább szeretett az angliai életében, az az, hogy alkalma volt a világ minden tájáról ismerősöket szerezni.

Álmosnak Magyarországon stabil anyagi háttere, jól működő fogorvosi rendelője volt. Esete azért sem tipikus, mert a legtöbb interjúalanyunktól eltérően nem pénzügyi okok miatt, sokkal inkább kalandvágyból döntött a migráció mellett, amikor 2006-ban *„véletlenül szembe jött vele egy hirdetés arról, hogy Angliában fogorvosokat keresnek."* Noha az angol nyelvtudása akkor még nem volt stabil, egy többkörös állásinterjú után megkapta az állást, így családjával együtt az Egyesült Királyságba költözött. Úgy emlékszik, hogy akkor, 33 évesen ezt abszolút sikerként élte meg, hiszen *„meghívták Angliába dolgozni."* Noha felesége és két gyereke is vele tartott, nem tervezett hosszú távon maradni:

> „Megmondom őszintén, én nem úgy jöttem, hogy én mindent feladok, mert megvolt a házam, megvolt a rendelőm... De érdekes módon pont azért gondoltam, hogy én ezt megpróbálnám, mert otthon tulajdonképpen minden klappolt. Tehát nekem otthon anyagi gondjaim nem voltak, szakmai gondjaim nem voltak, én mindenhova jártam nyaralni, búvárkodni, tehát igazából nem mondhatom azt, hogy én az anyagiak miatt jöttem el Magyarországról. Hanem egész egyszerűen volt egy helyzet, hogy itt van egy lehetőség, akkor próbáljuk meg."

Kezdetben az állást meghirdető cég alkalmazottjaként dolgozott mint fogorvos, miközben posztgraduális képzésben szájsebész diplomát szerzett. 2013-ban saját rendelőt nyitott, ahol beszélgetésünk idején (2020-ban) már öt alkalmazottja volt. Közülük négyen britek, akik mind a Brexitre szavaztak. Álmos elmondása szerint ebből azonban nem volt közöttük különösebb probléma.

Időközben elvált, de a feleségével és a két gyerekével is szoros maradt a viszony, akik szintén az Egyesült Királyságban élnek. Álmos már teljesen otthon érzi magát, sikerült beilleszkednie, sok brit barátja van. Magyarországon élnek még közeli családtagjai, évente többször látogat haza. A magyarországi híreket, eseményeket napi szinten követi, elmondása szerint *„a szíve ott van."* Mivel rengeteg energiát fektetett abba, hogy felépítse külföldi karrierjét, az aktív éveit az Egyesült Királyságban tervezi, azonban nem tartja kizártnak, hogy nyugdíjasként visszatér szülővárosába.

Következtetések

Tanulmányunkban néhány szempont alapján bemutattuk, hogy a koronavírusjárvány idején, akkor már legalább öt éve az Egyesült Királyságban élő magyarok életét, stratégiáit és jövőbeni terveit hogyan befolyásolta a Brexit. Kvalitatív kutatásunk eredményei alapján elmondható, hogy noha a Brexit nem volt jelentős tényező az Angliában élő magyarok életében, továbbá nem befolyásolta interjúalanyainkat abban a döntésükben, hogy maradjanak-e az Egyesült Királyságban, vagy inkább a Magyarországra való visszatérés mellett tegyék le voksukat, mégis

stratégiáik átgondolására sarkallta őket. Ilyen volt például a jogi státuszuk megerősítése: a letelepedési engedély vagy az állampolgárság megszerzésére való törekvés. Ugyan a Brexit-népszavazás óta volt egy visszavándorlási hullám Magyarországra az Egyesült Királyságból,[38] azonban ez a mi beszélgetőpartnereink véleménye és tapasztalata szerint inkább az egyéni élethelyzettől függött (például a családalapítást Magyarországon képzelték el).

Néhány egyéni életút felvillantásával azt is szerettük volna bemutatni, hogy kik és miért maradtak az Egyesült Királyságban, és milyen életesemény, karrierlépcső, vagy teljesítmény játszott szerepet abban, hogy sikeresnek ítélik meg kinti életüket.

A fentebb bemutatott egyéni életutakban három tényezőt tudtunk azonosítani, ami alapján a migránsok sikeresnek értékelik életüket az Egyesült Királyságban, és ami a küldő társadalom, a család és barátok oldaláról nem feltétlenül látszik sikernek vagy értékelhető előrelépésnek. Az egyik ilyen az új karrierutak feltárása, és itt hangsúlyosan a nőkre gondolunk. Ilyen volt például Nóra és Enikő, akik soha nem gondolták volna, hogy teherautósofőrnek vagy könyvelőnek fognak tanulni. A másik szempont a szakmai fejlődés, a professzionális képzéshez és munkakörülményekhez való hozzájutás. Erre példa Kamilla és Márk, akik a Londonban elérhető magas színvonalú képzés és gyakorlat miatt hoztak tudatos döntést arról, hogy ott indítják el a karrierjüket.

Harmadik tényezőként azt emeljük ki, hogy akik maradtak, azok elégedettek az életükkel az Egyesült Királyságban. Az elégedettség több tényező mentén is megragadható. Interjúink során volt olyan eset, ahol bár a karrierútban státuszvesztés történt, az egyén mégis sikeresebbnek, kiegyensúlyozottabbnak érezte magát, tehát sikerként élte meg a migrációt és a migráns létet, még akkor is, ha ez szakmailag „lefokozással" járt. Erre volt példa Kitti esete. De Álmos, aki puszta kalandvágyból költözött, szintén elégedett jelenlegi helyzetével. Másik tényezőként kiemeljük Londont és a londoni életet: londoni beszélgetőtársaink kérdés nélkül is elragadtatással beszéltek a városról. Többen értékelik, hogy kozmopolita világváros, ahol a sokféle náció, nyelv és szokás harmonikusan megfér egymás mellett. A vidéken vagy más városokban élő beszélgetőtársaink ugyanígy elégedettek voltak a kinti életükkel, a munkájukkal vagy éppen a brit tájjal. Külön tényezőként említjük meg, hogy a valamilyen kisebbséghez vagy a heteronormatív mintától eltérően kinéző, gondolkodó interjúpartnereink számára az Egyesült Királyság sokkal jobb életfeltételeket kínál: elismerik a melegek jogait, egy sötétebb bőrszínű társ, gyerek vagy egy molettebb testalkat sem kelt feltűnést (lásd Nóra vagy Kitti esetét).

Hangsúlyozzuk, hogy eredményeink semmiképpen nem reprezentatívak, illetve olyanokkal is készítettünk interjúkat, akik a Magyarországra való hazatérés mellett döntöttek. Jelen tanulmánnyal a célunk annak bemutatása volt, hogy milyen

[38] Ligeti A. S.: Magyarok az Egyesült Királyságban: egy korszak vége? *Tér és Társadalom*, 2023/1. 132–156.

döntési stratégiák rajzolódnak ki a maradók életútjából, illetve azt is meg kell említenünk, hogy ezen interjúalanyaink alapvetően már túlestek a migráció kezdeti szakaszán, és egy anyagilag stabilabb helyzetben voltak. Az interjúk elemzése alapján úgy véljük, hogy a maradás mellett döntők sikeresnek élték meg migrációs döntésüket, a mostani életüket. Sikerük azonban a fenti esetek alapján objektív mérőszámokkal nehezen lehetne megragadható, ezért amellett érvelünk, hogy a migrációkutatásban is nagyobb hangsúlyt fektessünk a siker szubjektív megélésének feltárására, ami közelebb vihet minket a migrációs döntések megértéséhez is.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Alba, R. – Nee, V.: Rethinking Assimilation Theory in a New Era of Migration. *International Migration Review*, 1997, 31 (4). 826–874.

Apply for citizenship if you have indefinite leave to remain or ‚settled status'. https://www.gov.uk/apply-citizenship-indefinite-leave-to-remain (Letöltés ideje: 2022. október 17.)

Arthur, M. B. – Khapova, S. N. – Wilderom, C.P.M.: Career success in a boundaryless world. *Journal of Organizational Behavior*, 2005, 26. 177–202.

Bedyński, W. – Erőss, Á. – Kovály, K. – Strnádová, P. – Pecníková, J. – Čada, K.: *The impact of Brexit on migration from the V4 countries to the UK: migrant strategies. Report from qualitative research, 2019–2023*. Warsaw: Centre of Migration Research, University of Warsaw, 2023.

Berry, J.: Immigration, Acculturation and Adaptation. *Applied Psychology. An International Review*, 1997, 46 (1). 5–34.

De Jong, G. F.: Expectations, Gender, and Norms in Migration Decision Making. *Population Studies*, 2000, 54 (3). 307–319.

EU Settlement Scheme quarterly statistics, December 2022 (2023): UK Home Office, EU Settlement Scheme Quarterly Statistics, December 2022. https://www.gov.uk/government/statistics/eu-settlement-scheme-quarterly-statistics-december-2022/eu-settlement-scheme-quarterly-statistics-december-2022. (Letöltés ideje: 2023. március 27.)

Gu, Q. N. – Su, Y.: How Does Objective Career Success Affect Subjective Career Success? The Moderating Role of Self-Awareness. *Journal of Human Resource and Sustainability Studies*, 2016, 4 (1). 227–237.

Gunz, H. – Mayrhofer, W.: Re-conceptualizing career success: a contextual approach. *Journal for Labour Market Research*, 2011, 43 (3). 251–260.

Heslin, P. A.: Conceptualizing and evaluating career success. *Journal of Organizational Behavior*, 2005, 26. 113–126.

Hobfoll, S.: Conservation of Resources. A New attempt at conceptualizing stress. *The American Psychologist*, 1989/3. 513–524.

Irimiás, A. – Michalkó, G.: Labor Mobility to the Promised Land: Hungarian Migrants' Experiences in the United Kingdom. In: Domínguez-Mujica, J. (ed.): *Global Change and Human Mobility. Advances in Geographical and Environmental Sciences*. Singapore: Springer, 2016. 165–181.

Kilkey, M. – Piekut, A. – Ryan, L.: Brexit and beyond: Transforming mobility and immobility. *Central and Eastern European Migration Review*, 2020/9. 5–12.

Kovács E. (a): Identitásváltozatok az új magyar kivándorlók körében. *Regio*, 2022/4. 118–144.

Kovács E. (b): A diaszporizálódás mintázatai az egyesült királyságbeli új magyar kivándorlók körében. *Regio*, 2022/3. 72–93.

Kováts A.: A bevándorlók társadalmi integrációja – koncepciók és indikátorok. In: Kováts A. (szerk.): *Bevándorlás és integráció. Magyarországi adatok, európai indikátorok*. Budapest: MTA TK Kisebbségkutató Intézet, 2013.

Kováts, A. – Papp, Z.: Patterns of success amongst Hungarians living in the UK. *Review of Sociology*, 2016/4. 95–123.

Ligeti A. S.: Magyarok az Egyesült Királyságban: egy korszak vége? *Tér és Társadalom*, 2023/1. 132–156.

Massey, D. S. – Arango, J. – Hugo, G. – Kouaouci, A. – Pellegrino, A. – Taylor, J. E.: Theories of International Migration: A Review and Appraisal. *Population and Development Review*, 1993/3. 431–466.

Nowotny, K.: Are Overqualified Migrants Self-Selected? Evidence from Central and Eastern European Countries. *Journal of Human Capital*, 2016/3. 303–346.

Örkény A. – Székelyi M.: Hat migránscsoport összehasonlító elemzése. In: Örkény A. – Székelyi M. (szerk.): *Az idegen Magyarország. Bevándorlók társadalmi integrációja.* Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2010. 49–97.

Pecníková, J. – Strnádová, P.: The impact of Brexit on Migrant strategies of the Slovaks in the UK. *Individual and Society*, 2022/4.

Racz, I. B.: "Should We exit before Brexit?" Experiences and future plans of Hungarian workers in post-Referendum Britain. In: Weingberg et al. (eds.): *Brexit in the workplace*. *A Psychology of Survival? New Horizons in Management series*, Cheltenham – Northampton: Edward Elgar Publishing, 2020. 37–57.

Siskáné Sz. B. – Halász L. – Vadnai P.: Az emigráns magyarok életkörülményei és stratégiái a legfontosabb európai migrációs célországokban. *Tér és Társadalom*, 2017/4. 148–163.

Szabó-Bálint B.: A munkavállalói siker és az elérését támogató szervezeti karriermenedzsment-eszközök. *Management Review*, 2018/10−11. 85–92.

Szabó-Bálint, B. – Sipos, N.: A karriersikeresség vizsgálata a gazdálkodási területen frissen végzettek körében. *Közgazdasági Szemle*, 2021/5. 515–539.

Toth-Bos, A. – Wisse, B. – Farago, K.: Goal pursuit during the three stages of the migration process. *International Journal of Intercultural Relations*, 2019 (73). 25–42.

Veroszta Zs.: A munkaerő-piaci sikeresség dimenziói friss diplomások körében. In: Garai O. – Horváth T. – Kiss L. – Szép L. – Veroszta Zs.(szerk.): *Diplomás pályakövetés IV.- Frissdiplomások 2010*, Budapest: Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft. Felsőoktatási Osztály, 2010. 11–36.

World Happiness Report, 2022. https://worldhappiness.report/ed/2022/happiness-benevolence-and-trust-during-covid-19-and-beyond/ (Letöltés ideje: 2023. március 31.)

1. Függelék: Az interjúalanyok alapadatai

№	*Kriptonima*	*Születés helye*	*Angliai lakóhely*	*Kiköltözés éve*	*Kiköltözés előtti foglalkozás*	*Angliai foglalkozás*	*Kiköltözés motivációja*	*Interjú-készítés éve*
1	Kitti (42)	Vas	London	2013	telefonos ügyfélszolgálat	recepciós (2020) irodavezető (2021)	jobb pénzkereseti lehetőségek	2020 2021
2	Ibolya (24)	Somogy	Berkshire	2015	egyetemi hallgató	pincérnő	párját követte, pénzkereset	2020
3	Alma (33)	Kárpátalja	West Yorkshire	2015	főiskolai hallgató	éttermi üzletvezető	tapasztalatszerzés, nyelvtanulás, pénzkereset	2020
4	Pálma (63)	Bács-Kiskun	West Yorkshire	2011	magánvállalkozó	konyhai kisegítő	jobb pénzkereseti lehetőségek	2020
5	Álmos (50)	Zala	East Riding of Yorkshire	2006	fogorvos	fogorvos	kíváncsiság, kalandvágy	2020
6	Rita (24)	Kárpátalja	London	2014	személyi asszisztens	pincérnő	pénzkereset	2020
7	Natália (32)	Kárpátalja	London	2014	angol tanár nyelviskolában	projektmenedzser/ fordítóiroda	követte a párját	2020
8	Pongrác (36)	Komárom-Esztergom	London	2010	céges HR munkatárs	gyógymasszőr	kalandvágy	2020
9	Kamilla (23)	Csongrád-Csanád	London	2015	tanuló	egyetemi hallgató/divatkereskedelem szak és ruhaüzletben eladó (2020), anyagbeszerző (2021)	Magyarországinál színvonalasabb képzésen való részvétel	2020 2021
10	Lili (37)	Borsod-Abaúj-Zemlén	Oxfordshire	2010	munkanélküli	szülési szabadság (előtte: bolti eladó)	pénzkereset	2020

№	Kriptonima	Születés helye	Angliai lakóhely	Kiköltözés éve	Kiköltözés előtti foglalkozás	Angliai foglalkozás	Kiköltözés motivációja	Interjú-készítés éve
11	Botond (40)	Budapest	London	2006	krupié	krupié	pénzkereset, szakmai fejlődés	2020
12	Gábor (36)	Szabolcs-Szatmár-Bereg	London	2010	krupié	lakóparki gondnok	pénzkereset	2020
13	Gergely (28)	Kárpátalja	London	2015	középiskolai tanár	recepciós	pénzkereset	2020
14	Eleonóra (55)	Heves	Buckinghamshire	2010	gyógypedagógus	részmunkaidős óvodai alkalmazott	családtagjait követte	2020
15	Andor (52)	Bács-Kiskun	Cheshire	2012	építőipari munkás	magánvállalkozó/ szolgáltatóipar	pénzkereset, családtagját követte	2020
16	Veronika (32)	Zala	Norfolk	2010	főiskolai hallgató	céges csoportvezető	családtagját követte	2020
17	Samu (30)	Kárpátalja	Manchester	2015	önkormányzati alkalmazott	gyorséttermi alkalmazott	pénzkereset, katonai behívástól való félelem	2020
18	Amanda (33)	Kárpátalja	London	2013	egyetemi hallgató	szülési szabadság (előtte: au-pair)	egészségügyi okok, pénzkereset	2020
19	Tünde (34)	Riga	Buckinghamshire	2011	egyetemi hallgató	magánvállalkozó, műkörmös	párját követte	2020
20	Nóra (49)	Budapest	London	2008	üzletvezető	teherautós futár	párját követte	2020 2021
21	Imre (45)	Fejér	Lanarkshire	2014	épületvillamossági tervező	mérnök	pénzkereset	2020
22	Erik (34)	Fejér	London	2008	szakközépiskolai tanuló	szakács	szakmai fejlődés	2020
23	Márk (28)	Budapest	London	2013	pultos, bártender	barista, bártender	pénzkereset, szakmai fejlődés	2020
24	Rebeka (43)	Somogy	London	2010	gimnáziumi tanár	nyelvtanár	svájci hitel visszafizetése	2020 2021
25	Enikő (38)	Fejér	London	2010	bolti eladó	könyvelő	párját követte	2020 2021

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v31i3.67

Nemzedéki beszédmódváltás a kisebbségpolitikában

Tóth Károly levele Dobos Lászlóhoz, 1986

Filep Tamás Gusztáv*

Bevezető Tóth Károly leveléhez

Az alább kéziratból közölt, Tóth Károly hagyatékában fönnmaradt, családja által őrzött levél, amelyet nem küldött el a címzettnek, a csehszlovákiai magyar szellemi elit az 1980-as évek második felében bekövetkezett ideológiai-politikai szemléletés irodalmi nyelvi kódváltásának dokumentuma.[1]

A közlés indokaként, a szöveg kontextusba helyezéséhez és értelmezéséhez az alábbiakat tartjuk nélkülözhetetlennek elmondani; elsőként a címzettről és a levél írójáról:

Dobos László (1930–2014) író, politikus, szerkesztő, az 1960-as években, az 1970-es évek elején a csehszlovákiai magyarság egyik „hivatalos", de a prágai tavasz reformszelleme által pozícióba emelt vezetője, 1958-tól tíz éven át az az évben indult, jórészt általa kiharcolt, az 1989-es politikai fordulatig *egyetlen*

* A szerző történész, a HUN-REN TK Kisebbségkutató Intézetének munkatársa. E-mail: filep.tamasgusztav@tk.hun-ren.hu

1 Tóth Károly egy vele készült, hagyatékában kéziratban fönnmaradt interjúban (melyről kiderülhet még, hogy esetleg egy nyelvileg pontosított és rövidített formában megjelent beszélgetés közöletlen részlete) kitér a most közreadott levélre: „Volt egy levél is, mondjuk ez nem fogalmazott ilyen élesen, mert ez egy nyilvános fórumon zajlott, emlékszem, hogy én ezt megfogalmaztam levélben is, amit a Dobosnak akartam intézni, végül is nem küldtem el, ami énszerintem, mondjuk az én nézetem és a Dobosékhoz fűződő viszonyomban egy alapvető dolog volt, mert ebben leíródott az, hogy az egyes tételek sorba véve, mik a különbözőségek. Tehát itt valamiképpen rögzült az, írásban is rögzítettem azt, hogy hol vannak a határok, a fölfogásbeli határok, az ő álláspontjuk, a mi, az én álláspontom között. És ez már azt jelezte, már az a vita is azt jelezte, hogy itt igény jelentkezik arra, hogy a kisebbségi kérdést már nem novellákon keresztül kell képviselni, hanem politikailag kell fölvállalni, aminek mondjuk a legvégső megfogalmazása az a *Literárny týždenník*be Sándor Nórával közösen írt írásunk volt, egy magyarországi szlováknak a cikkére, amelyikben gyakorlatilag ezek a tézisek öltöttek formát, már nem a Dobosékkal szemben, hanem pozitív módon megfogalmazva és a *Týždenník*ben megjelent cikkel szemben. Tehát az, hogy az etnikum, mit jelent az, hogy nemzetiség, nemzeti kisebbség, hol vannak a különbözőségek és az értelmezésekből milyen következmények származnak, alkotmányjogi szempontból vagy más egyéb szempontokból."

csehszlovákiai magyar irodalmi folyóirat, az *Irodalmi Szemle* főszerkesztője, 1968-tól 1971-ig a Csemadok elnöke, 1969 januárjától 1970 tavaszáig a Szlovák Szocialista Köztársaság tárca nélküli minisztere. E korszak nemzetiségi intézményeinek gyarapodása részben az ő nevéhez köthető. Az ún. normalizáció során leváltották, majd a minisztersége alatt felfüggesztett kiadóvezetői pozíciójába tért vissza a Madách Könyvkiadóhoz (a szintén egyetlen csehszlovákiai magyar kiadóhoz), a tisztogatás következő fázisától pedig annak műszaki és gyártási részlege vezetőjeként dolgozott. Szépirodalmi munkái közül a közösségi önismeret szempontjából a legjelentősebbek a *Messze voltak a csillagok* (1966), a *Földönfutók* (1968) és az *Egy szál ingben* (1976) című, hagyományosabb prózapoétikai elvek alapján szerveződő, ám esztétikailag is értékes regényei. Majdnem húszévnyi félreszorítottságát követően 1989 után mind a kulturális, mind a politikai életben aktivizálódott. 1989-től a Csemadok tiszteletbeli elnöke, 1990–1994 között az Együttélés Politikai Mozgalom képviselője a szlovák törvényhozásban, csehszlovákiai, illetve szlovákiai pozícióin kívül egy időben a Magyarok Világszövetsége társelnöke, majd régióelnöke volt. 1994-től a magánosított Madách-Posonium Kft. tulajdonosa és ügyvezető igazgatója.

Tóth Károly (1959–2016) történész, irodalomtörténész, politikus, tudományszervező magyar–történelem szakon végzett a pozsonyi Comenius Egyetemen, majd néhány évig segédmunkás; 1987-től a Madách Könyv- és Lapkiadó eredeti irodalom szerkesztőségének tagja, mely a csehszlovákiai magyarság egyik „agyközpontja" s egyben az ellenzéki gondolkodás centrumainak egyike volt. Fontos feladatot vállalt az Új Mindenes Gyűjtemény társadalomtudományi évkönyvsorozat szerkesztésével és a szlovákiai magyar tudományos intézményrendszer koncepciójának kidolgozásával (majd 1994 utáni megvalósításával). Döntő szerepet játszott a csehszlovákiai magyar szellemi elit egy részének politikai aktivizálásában, az 1989-es prágai forradalom napjaiban az ő kezdeményezésére jött létre az első politikai szerveződés, a rendszerváltás folyamatában Szlovákián belül fontos szerepet játszó Független Magyar Kezdeményezés, amelynek szóvivője, 1990–1991-ben elnöke is volt. Utóbb egyik alapítója és szóvivője lett a 2009-ben alakult Szlovákiai Magyarok Kerekasztalának. Kulcsszerepe volt a Fórum Kisebbségkutató Intézet, s ezáltal a szlovákiai magyar tudományos intézményrendszer kereteinek megteremtésében; 1996-tól 2014-ig a Fórum elnökének funkcióját töltötte be.

Az 1970-es évek elejétől, amikor a katonai megszállást követő normalizáció begyűrűzött a csehszlovákiai magyar szellemi életbe (valamivel később, mint a neosztalinisták számára természetesen fontosabb csehbe és szlovákba), a csehszlovákiai magyar közéleti nyelv a kommunista terminológiának a kisebbségtörténet népszerű mítoszaival való kontaminálódásából jött létre, magyar érdekképviselet csak a párt- és állami formákon belül létezhetett, s a megnyilatkozások a hivatalos szemléletből eredtek és e nyelvhez kapcsolódtak, esetleg óvatosan tágítani iparkodva a kereteket. A klisében ott volt egyrészt a kisebbségtörténet torz öröksége

(a baloldali hagyomány túlhangsúlyozása), a lényegében tisztázatlan, szólamszerű „hídszerep", másrészt az 1944–1948/49 közötti hontalanság éveinek így-úgy kimondható (de tudományosan fel nem dolgozható) emlékeihez való kapcsolódás (az erről szóló első monográfia, Janics Kálmán *A hontalanság évei. A szlovákiai magyar kisebbség a második világháború után, 1945–1948* csak Nyugat-Európába csempészve jelenhetett meg 1979-ben, retorziókat vonva szerzője fejére), valamint az abból a tényből származó feszültség, hogy a háború után kollaboránsnak vagy „fasisztának" minősített szlovákiai magyarság valójában a Tiso-féle Köztársaság egyetlen olyan közössége volt, mely távol tartotta magát a nemzetiszocializmustól és a szlovák úgynevezett „klerofasizmustól". A szellemi elit súlyos sebe volt mindeközben, hogy Magyarország hivatalosan „lemondott" a csehszlovákiai magyarság érdekeinek védelméről, a magyarországi közvélemény számára pedig, tisztesség ne essék szólván, közömbös volt az ottani magyarság léte.

Az éppen 1968 környékén színre lépő fiatal költők és írók eszköztára jócskán eltért a sémától. A korábbi generációk kiemelkedő költői (Tőzsér Árpád, Zs. Nagy Lajos, Cselényi László), prózaírói (éppen Dobos és Duba Gyula) jelentős munkákban haladták meg a korábbi szintet, s a néhány felkészült kritikus, irodalomtörténész (Koncsol László és megint csak Tőzsér, illetve a két világháború közötti szellemi örökség értékes részét tudatosító Turczel Lajos) fontos pontokon változtattak ezen a képen az irodalomértés szakszerűsítésével, magyar és külföldi hagyományvonulatok honosítási kísérleteivel. Nemzedékszinten azonban az ún. Vetés-nemzedék kezdett eleve más nyelvváltozatokat használni. Csak néhányukat említve: a költők közül Tóth László, a *Regio* alapítója, továbbá Varga Imre, a prózaírók közül pedig főképp Grendel Lajos nevéhez kötődik a változás. Ám az 1970-es években indulók közül a normalizáció viszonyai között sokan elszigetelődtek, elhallgattak, esetleg kénytelenek voltak áttelepülni Magyarországra.

1983-ban a helyi Csemadok keretében indult az egyébként részben spontán szerveződésű Iródia-mozgalom, melynek Hodossy Gyula volt a vezetője, s amely a reformmozgalom óta minden korábbinál nagyobb lélekszámú fiatalt (alkotókat, közreműködőket, közönséget, olvasói kört: mintegy két-háromszáz főt) mozgósított, és három éven át szinte pályán kívül dolgozott, építkezett sikeresen, egyedül az érsekújvári Csemadok-alapszervezet anyagi és a Madách Kiadó szerkesztői, főképp Grendel Lajos és Balla Kálmán szellemi támogatásával. 1986-ban azonban tevékenységét hivatalosan felfüggesztették, sokszorosított füzeteit betiltották. Az Írószövetség Magyar Szekciója a saját kebelén belül létesített Fiatal Írók Köre megalakításával a csoport legtehetségesebb tagjait átmentette ugyan, de a mozgalom maga (ezzel is) kanalizálódott. 1986-ban a Madách-szerkesztők agilitása folytán sikerült megjelentetni a nemzedék legtehetségesebb költőinek és prózaíróinak *Próbaút* című antológiáját (az Iródia-címváltozat még szerepelt a kinyomtatott borítón, ami aztán zúzdába került; közben derült ki, hogy a szerveződés nevét már nem lehet leírni). Bár az Iródia (legalábbis fő vonulata) eredetileg a „tiszta

irodalom" művelését tekintette feladatának, utóbb tudományos, néprajzi és dokumentációs csoportja is megszerveződött. Igen fontos szerepe volt az egészben a csoporthoz kezdettől csatlakozó történészeknek, Tóth Károlynak és Öllős Lászlónak. Tóth az Iródia Fórum alapító tagja volt. Talán ez volt az első eset, amikor egy kulturális szerveződésen belül kísérlet történt irodalom és tudomány módszertani és szervezeti szétválasztására a normalizáció kezdete óta.

Ez a legális, bár mint a csoport betiltása jelzi, szintén nem politikamentes szál. Az emlegetett normalizáció korszakának félidejében, 1978 tavaszán viszont Duray Miklós vezetésével megalakult a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága nevű illegális polgárjogi szervezet is, amelynek munkájában Tóth közvetlenül részt vett (miközben a Durayval szembekerülő Janics Kálmánnal is kapcsolatban állt), s amellyel Dobos László neve is már a kezdetektől összekapcsolódott (az bizonyos, hogy a CSMKJB elleni első, 1979-es rendőri akció idején ő is azok közé tartozott, akiket bekísértek és kihallgattak).

Tóth azonban, s ebben természetesen szerepe volt a közép-európai második nyilvánosság – nyilván a szovjetunióbeli fordulatot is kihasználó – aktivizálódásának, sőt, a tömegekkel való kapcsolatépítésének is, az illegális munkát szükségmegoldásnak tartotta, szerinte a szlovákiai magyar értelmiség, a hatalomhoz nem vagy lazán kapcsolódó közéleti személyiségek szemléletváltására is nagy szükség van. Ebből (is) könnyen kialakulhatott az a nemzedékközi feszültség, amelynek az alább közölt levél is a tükre lehet. A fiatalok politikusabb hányada, de részben még a 68-asok szemében is a nyelvi kód cseréje az ideológiai változás előjele, sőt, egyben előidézője volt. Ez elemezhető ki részben Tóth Károlynak az Iródia-csoporttal kapcsolatos tanulmányaiból is, bár mindezek a kérdések a korszak legjelentősebb epikai teljesítményei, Grendel Lajos regényei kapcsán váltak igazán aktuálissá, különös tekintettel a levélben is említett rendezvényre, melynek Grendel prózája volt a tárgya. A vitában a bevezető előadást tartó Tóth Károly megint kulcsszerepbe került.

Talán nem célszerűtlen röviden utalni arra, hogyan látta a fönti kérdéseket és összefüggéseiket Tóth Károly az Iródiával kapcsolatos tapasztalatok (az „autonómia-kísérlet") fényében egyik valamivel későbbi tanulmányában (*Autonómia-kísértet*, 1989, adatát lásd a levél jegyzeteiben). Eszerint 1948/1949 után a csehszlovákiai magyar kultúra kényszerűen „elirodalmiasodott", a kisebbséget érintő problémák csak az irodalmon keresztül nyilatkozhattak meg, következésképpen az kényszerűen magára vállalta „a kisebbségi politizálás és ideologizálás, tehát egy kisebbségi politikai kultúra, illetve egy kisebbségi önreflexió megalkotásának a terheit is", ami által viszont maga is átpolitizálódott és átideologizálódott. Ez szerepének fölértékelődéséhez vezetett, monopolizált helyzetbe került; ugyanakkor szigorúan centralizálttá vált, s helyesnek gondolta, ha a külső szemlélő számára hamis egységet mutat. Ideológiai-politikai szerepe azonban nem volt teljesen visszatetsző és nem volt feltétlenül káros (mint a „béketábor" nemzeti irodalmaié): „A létezés felmutatásával és demonstratív felvállalásával volt egyenlő", s ez részben ellenzéki szerepet is jelentett

a marxizmussal és a nacionalizmussal szemben, amit viszont ellensúlyozott valódi vagy kényszerlojalitásával. Tóth kulcsmeghatározása szerint ez a szellemi elit egyfajta „lojális ellenzékiséget" képviselt. Mindez tükröződött az irodalom önreflexiójában is, az „emberközpontú", „történelemközpontú" irodalomról szóló elméletekben, miközben tisztázatlanok maradtak magának az irodalomnak a mibenléte, valódi szerepe, lehetőségei, ráadásul így újratermelődött a sematizmus egyik válfaja. A szervezett irodalmi élettel s az irodalmi mítoszokkal szemben az újonnan színre lépők közül többen mindvégig oppozícióban maradtak; az Iródiások emiatt szembesültek például a „nemzetárulás" vádjával is, miközben éppen a neosztálinizmus számolt le velük. Tóth utal rá, hogy az Iródiások tudatosították: a csehszlovákiai magyar kultúra „egyik legérzékenyebb pontja" a tisztázatlan, elemzetlen, az adott időpontban „kultikus" értelmében vett hagyomány kérdése. Maga az Iródia utóda, a FIK egy ellenkultusz, a fiktív Tsúszó Sándor hagyományának megteremtésével reagált erre a problémára (a róla szóló alaptanulmányt éppen Tóth Károly írta). A fiatalok magának a csehszlovákiai magyar irodalomnak a rákfenéjét „lokális jellegében és differenciálatlanságában" látták, amit az is kifejezett, hogy az irodalmi élet szemléleti, irányzat- és értékeszménybeli tagolódást el sem tudott képzelni, pusztán nemzedékit. Tóthék ezzel szemben fórumot kívántak teremteni az eltérő felfogások közvetítésére, ezért készítették el egy második folyóirat tervét, kapcsolódva a cseh és szlovák értelmiségnek a meghirdetett „peresztrojkát" kihasználni kívánó megmozdulásaihoz. Néhányuk emellett az illegális politizálást választotta. Ebben a helyzetben találta őket a bársonyos forradalom.

A levélben fontos szerepe van egy Dobos-novellának, amelyet Tóth elemez, s amelyről azt írja, hogy „valamikor a hetvenes évek elején íródhatott, legalábbis azoknak az éveknek az atmoszféráját idézi". Az bizonyos, hogy az írásban tárgyalt esemény, a novellahősök budapesti föllépése, tudta ezt ő vagy sem, napra azonosítható. 1968. február 11-én, azaz a reformkorszak, a „prágai tavasz" idején, fél évvel a Varsói Szerződés intervenciója előtt került sor a Magyar Írók Szövetségében a pozsonyi *Irodalmi Szemle* bemutatkozására Sunyovszky Szilvia, a pozsonyi Színművészeti Főiskola hallgatója, továbbá Tőzsér Árpád költő-szerkesztő, Kovács Lajos operaénekes, az estet rendező Galán Géza színész-rendező és Dobos László részvételével. Természetesen novelláról van szó, nem irodalomtörténeti emlékezésről, így a történet referencialitásai esztétikai szempontból nyilván közömbösek, viszont tény, hogy a közönségben ülők közül többen is – Győry Dezső, Veres Péter, Czine Mihály – egyértelműen azonosíthatók, ahogy az Írószövetség részéről az estet szervező Fábián Zoltán is. Ez azért nem mindegy, mert azt, amit Tóth Károly egy „jelentéktelennek is felfogható" „színészcsoport" alkalmi budapesti vendégszereplésének tekintett, maga Dobos utólag a csehszlovákiai magyar kultúra „első kitörésének", a háború utáni első nagy külföldi demonstrációjának nevezte, s más nemzedéktársai is így minősítették. S talán beleolvasható a szövegbe, hogy ezt az eseményt az a csehszlovákiai

reformszellem tette lehetővé, amelynek a páncélosok nem sokkal később véget vetettek. Azt csak találgatni lehet tehát, azonosíthatta-e Tóth a novella valóságvonatkozásait, s ha nem, befolyásolta volna-e értelmezését bármilyen ezzel kapcsolatos háttérismeret.

A levél gépiratban maradt fönt (Tóth az akkori általános gyakorlatból sejthetően talán kéziratos vázlatot sem készített hozzá), írója a gépelt szöveget kétszer javította, előbb tollal, utóbb ceruzával (lényegesen több a tollal történt javítás, s a rögtön szembeszökő hibákat is érinti). A mostani közlésnél a szöveget lappangó kéziratnak, nem pedig levéltári dokumentumnak tekintettük. Szerzője különféle toldásait éppúgy külön jelölés nélkül iktattuk a szövegbe, mint ahogy az általa már javított gépelési, egybe- és különírási hibákat, elütéseket, vonzatokat, sőt, saját, betűtöbbleteket és -hiányokat, valamint a központozást illető javításainkat sem jelezzük. Egy-egy indokolt esetben apró kiegészítéseinket szögletes zárójelbe tettük. A gépirat szerzője általi, a kétszeri újraolvasás során törölt szövegrészeket viszont, függetlenül attól, hogy Tóth simán lecserélte vagy egyszerűen kiiktatta őket, lábjegyzetben közöljük, bár csak néhánynak van közülük tartalmi vonatkozása. Tóth a margón bizonyos szövegrészeknél függőleges vonalakat húzott, felkiáltó- illetve kérdőjelet tett; feltehetően csak önemlékeztetőként, hogy az ott tárgyalt kérdések kulcsjelentőségűek, esetleg további dokumentálódást igényelnek (hogy a szöveg végleges lezárásához vagy a benne foglaltak továbbgondolásához-e, azt nem tudjuk). E helyekre szintén lábjegyzetben utalunk. A dokumentum egy-két mondatának tisztázatlanságai az üzenet tartalmára összpontosító (mint publikált írásai mutatják, nyelvileg rendkívül igényes és pontos, egyébként kiadói szerkesztőként dolgozó) szerző figyelmét a második olvasásnál is elkerülték, ezekre [sic!]-kel, illetve lábjegyzetben hívjuk föl a figyelmet. A levélben említett irodalmi művek címét kurziváltuk.

A szöveg közlésének engedélyezéséért Sándor Eleonórának mond köszönetet a *Regio* szerkesztősége.

Tisztelt Dobos László!

Amióta elhatároztam e levél megírását, tépelődöm, s azt hiszem, vagy inkább remélem, utána is még hosszú ideig tépelődni fogok azon, vajon igazságos-e egyetlen – nem is biztos, hogy a legfontosabb – írása kapcsán véleményt-ítéletet mondani arról az írói-közéleti magatartásformáról, melyet (sok társa közt) Ön reprezentál leginkább kisebbségi világunkban.

Ha nem ismerném (még ha nem is minden részletében) pályafutását, írói, közéleti és politikai tevékenységét, talán könnyebb lenne a dolgom, hiszen akkor a fiatalos hevület, a dolgok nem ismeréséből adódó vakmerőség és éles hang helyettesíthetné a tépelődő és bizonytalanságokkal küzködő világomat, ráadásul akár elnézhető és megbocsátható is lenne. Könnyebb lenne a dolgom akkor is, ha, úgymond, nemzedékem nevében szólhatnék, s szerepem pusztán arra korlátozódna, hogy két eszmerendszer között az egyezéseket és különbözőségeket kimutassam. Egyöntetűen azonban nem állíthatom, hogy nemzedékem tagjai minden kérdésben osztanák a véleményemet.[2] Tehát a magam nevében írok. Ezért is választottam a magánlevelet kritika helyett, no meg azért is, mert így talán nyíltabb és őszintébb tudok lenni, hiszen kevésbé kötnek cenzori és öncenzori elvek, kötöttségek. Levelem bizonyos tekintetben kapcsolódik a tavaszi Grendel-vitához is,[3] amennyiben választ kíván adni azokra a kérdésekre is, melyeket akkor előadásomból[4] hiányolt, s oly pontosan és bizalomkeltően felvázolt.

Az írás, melynek kapcsán véleményemet megfogalmaznám, *Grácia* című novellája az Irodalmi Szemle legutóbbi számából.[5] Nem tudom, hogyan értékeli e novellát, mennyire véli reprezentatívnak irodalmi munkásságában, hogyan könyveli el színvonalát – lehet fontos ön számára, lehet csak amolyan „melléktermék". Megjelentetése mindenesetre alkalmassá teszi a vizsgálódásra, és esetleg bizonyos tapasztalatok levonására. Itt jegyezném meg, hogy bár szeretnék szorosan a novellából kiindulni és a novellánál maradni, nézeteimet nagyban befolyásolja majd

[2] A következő mondat a gépiratból törölve: „E nemzedék legfőképpen irodalmi célokat követ, s ezeket egyelőre más céljaival nem egyeztette, még ha azok bizonyos tekintetben (egyeseknél) meg is jelentek, meg is fogalmazódtak már."

[3] 1986. május 8-án a Szlovák Írók Szövetsége Magyar Szekciójának kritikai szakbizottsága „munkagyűlés"-en vitatta meg Grendel Lajos prózaírói teljesítményét. A vitaindítót Tóth Károly tartotta az *Irodalmi Szemlé*ben korábban megjelent tanulmánya alapján. A vita anyagát Haraszti Mária lejegyzésében és szerkesztésében kivonatosan közölte az *Irodalmi Szemle* 1986/7. száma (645–653.) *Kerekasztal-beszélgetés Grendel Lajos könyveiről* címmel. A vitában részt vett Duba Gyula, Zalabai Zsigmond, Tóth Károly, Tőzsér Árpád, Dobos László, és végül Grendel Lajos is megszólalt.

[4] Tóth Károly a szakmai vitát bevezető előadását az alábbi, korábban megjelent tanulmánya alapján tartotta: *Legvégső (formai) (ön)leszámolás. (Az ábrázolástól az őszinteségig vezető út Grendel Lajos regényeiben.)* Irodalmi Szemle, 1986. 3. szám, 262–270. L. még: Tóth Károly: *Leányvári ébredés. Cikkek, esszék, tanulmányok.* Dunaszerdahely: Nap Kiadó, 1994, 79–98.

[5] Dobos László: *Grácia. Irodalmi Szemle*, 1986/7. 582–594.

az az ismeretanyag és felfogás, melyet a kisebbségi magyar irodalomról és magáról a kisebbség helyzetéről az elmúlt pár évben összegyűjtöttem és kialakítottam. Ezért előfordulhat, nem leszek, már ami a novellát illeti, túl igazságos, de mert – s ezt újra hangsúlyozni szeretném – nem csak a novelláról van szó, nem bánom.

A novellát az emelkedettség, a „nagy" és „komoly" dolgokhoz közelítő imádat és félelem, a fennköltség,[6] a *pátosz* hatja át. E pátosz már önmagában is kísérteties, esztétikai funkciója pedig, bár biztosan magyarázható, elégségesen nem indokolható. Bizonytalanná teszi e pátosz érzékelését és befogadását az a tény, hogy nem tudni, miből táplálkozik, mihez kötődik: 1) a novella tematikájához-e (nemzetiség) vagy 2) a novella „hősnőjéhez" (Grácia). Ez utóbbinak a jelentése oly sok irányba elvitt, hogy a nevéből fakadó istennői voltról nehéz megállapítani: mitológiai, nemzetiségi vagy éppen „szexistennőről" van-e szó. Ám akárhogyan is, sem a témához, még ha a nemzetiségről van is szó, sem a nő alakjához e pátosz nem köthető. Ugyanis, ahogy ezek a novellában helyet, funkciót és szerepet kapnak, az aligha emelkedettséget követel meg, inkább valamilyen önpusztító, vagy csak önmagát célba vevő groteszk, szatirikus hangvételt.[7] A novellában[8] valahol jelenvalónak érzem ezt az oldalt is: Grácia és a négy férfi viszonyában. E viszony a maga együgyűségében már-már drámai,[9] éppen a fennkölt hangvételt kezdi ki, feszíti, kérdőjelezi meg valahol. De éppen ez az, csak eddig megy el (ha ugyan tényleg elmegy eddig). *Azt nem roncsolja szét.*

Ha a novella nyelvi megformáltságából indulok ki, már egyöntetűbb a helyzet. A pátosz nyilvánvaló, és semmi ellene nem szól. „Különváltak a társaságtól, ahogy a *föld az ősködtől* – így lettek *új világ*." „Ha már találkoztunk, *tegyünk is* […], készítsünk *programot*, *gondolkozzunk koncepciózusan*, programot *a saját* életünkről." „Lelkesült indulás a szűknek vélt közeliből a nagynak remélt távoliba – Európába." Stb. Stb. Stb. Idézhetném a sorokat, félek, szinte az egész novellát, a párbeszédeket különösképpen. Ez a stílus nemcsak nem természetes, hanem egyenesen kínos. Mert bár (pl.) a „vers költője" az előtte térdeplő Grácia szavait „a költői élet elégtétele"-ként foghatja fel, vagy a „parasztíró" „leckének", „felkiáltójelnek" tarthatja az előadást, mégsem hinném, hogy Grácia szavalata jelentené azt a legleget, sem az előadás azt a varázsütésszerű pillanatot, melytől minden világossá válik és magyarázatot nyer, amit egyébként a megfogalmazás, a stílus, a pátosz sugall. A valóságban inkább lehet szó a költő belső kuncogásáról vagy a „parasztíró" patetikus megnyilatkozásáról, arról az álszeméremről és a pillanat kívánta kínos odafigyelésről, ami egyébként Budapestre az ilyen témák iránt jellemzőbb. Ráadásul

6 Innen kihúzva: „egyszóval".

7 Ez után kihúzva: „Be kell vallanom, kissé elbizonytalankodom ezeket leírva, félek, erősen fogalmazok."

8 Innen kihúzva: „ugyanis".

9 Innen kihúzva: „hiszen",

sem a „parasztíró”, sem a „költő”, sem a „tölgyfatermetű egyetemi tanár” ezért el nem marasztalhatóak, hiszen csak *elvárásoknak* tettek eleget.

De még talán ezeknél is szemléltetőbb a vetkőztetés pillanata, a költő *patrióta-kifakadása*: „Grácia […], ha akarod, én elmegyek oda, ahol születtél, bejárom a házat, a tájat, én mindent akarok tudni rólad.” Stb.

Úgy gondolom, ez a pátosz bizonyos írói programnak a megnyilvánulása, mely azonnal jelentkezik, mihelyst bizonyos fogalmakat kiejtünk a szánkon. Ez az a pátosz, amelyről Ágoston Vilmos[10] írta a romániai magyar lírával kapcsolatban nagyon helyesen: „A pátosz, ami valamikor emelkedettséget, álproblémákon túllátó bölcsességet jelentett, visszatetszően az álproblémák megoldásává egyszerűsödött, és nem téveszthetjük össze a lírával, ami [a] szigorúan végiggondolt logikai ellentmondásoknak nem [a] megoldását, hanem [a] művészi transzponálását jelenti.”[11]

Valahol ezen a ponton tér el novellája az esztétikai és lélektani (Grácia és a négy férfi viszonyában erről van szó) szempontoktól más, a novellával csak erőszakoltan egyeztethető szempontok felé.

A novella ugyanis nem szerteágazó, inkább sok mindenből összegyúrt valami. Központja Grácia, „pereme” a négy férfi – róluk szól a novella. Grácia – miért, miért nem – elbűvölő, talán mert nevéből adódóan tényleg istennő, talán mert az egyetlen nő a férfiak között. A négy férfi – fogalmazzunk enyhén – gátlásos. Grácia különösebben nem aktivizálja magát, megmarad a neve kínálta szerepben. Ha történésről, konfliktusról beszélhetünk, az csak ebből fakadhat. És így is történik. A négy férfi végül is tétlen marad – Grácia nem ok nélkül tesz enyhén szemrehányó megjegyzést végszóként. Meg kell jegyezzem, a novella már itt túlnő önmagán, afféle „négy testőri” romantizmusa révén, de ez a kisebbik baj.

Nagyobb bajnak tekintem, hogy a novella ezen túl másról is szólni akar. Ez a más pedig nagyon sok minden. Annyira sok, hogy az alapproblémát beárnyékolja, végső soron annak kárára lesz. Nehéz még felsorolni is: nemzetiség, nemzetiségi kultúra, a nemzetiségi kultúra nem ismerete, nemzetiségi színjátszás, kisszínpadmozgalom, nemzetiségi önszemlélet, vagyunk-tudat, „Hazánk-Európa”-mítosz,[12] humanista élcsapat, irodalmi hagyományok, kulturális építkezés-épülés, Magyarország, ki ismer bennünket?, mutassuk meg magunkat!, küldetés-program, az

[10] Ágoston Vilmos (1947–2022): kritikus, esztéta, esszé- és regényíró, Erdélyben a köznyelvben „Bretter”-iskolának nevezett (lazán összekapcsolódó) elméleti csoport tagja; 1985-ben Magyarországra települt. Az Amerikai Egyesült Államokban hunyt el.

[11] Az 1970-es évek végén Ágoston Vilmos szerkesztette az új erdélyi költőgeneráció bemutatkozó antológiáját: *Kimaradt Szó. Fiatal költők antológiája*. Összeállította Ágoston Vilmos. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1979. Az idézett passzus Ágoston *Levél Kápéjének* című, az említett kötetben az előszó szerepét betöltő írásából származik (12. p.) Az idézetből hiányzott néhány névelő, ezeket szögletes zárójelben pótoltuk.

[12] Utalás Fábry Zoltán életművére, világképére, az ebből képződött hagyományra, konkrétan az alábbi kötetre: Fábry Zoltán: *Hazánk, Európa. Válogatott tanulmányok.* Bratislava: Tatran Magyar Üzem, 1967.

irántunk tanúsított megértés ábrázolása, ó, Budapest! stb. Sajnos és nem véletlenül – hangot kap mindezek propagálása is. Óvatosan ugyan, de követendő példa lesz az az út, melyet „hőseink" bejárnak, az az eszmekör, amelyet felvállalnak, az a mondanivaló,[13] amiről beszélnek...

Azt az állításomat, hogy mindezek erőszakoltan belegyúrtak egy egyébként nagyon jól elgondolt lélektani novellába, mi sem bizonyítja jobban[14] hogy miután a „nemzetiségi" téma elérte katartikus kicsúcsosodását, mintegy a „küldetés" célt ért a budapesti út révén, ez [az] egész el is tűnik, kész, ez volt, ennyi volt, s a novella ott folytatódik, ahol elkezdődni alig tudott.

Nem a két probléma (nemzetiség és irodalom) össze nem egyeztethetőségében rejlik a probléma, alább erről még lesz szó, az irodalomban a kisebbségi[15] lét ábrázolása fontos szerepet játszhat. Az összeegyeztethetőség járható útjára példaképp Grendel regényeit lehetne felhozni, azokból is az *Áttételek*[16] egy epizódját, melyben[17] még[18] *a lélektani* elem is jelen van, amikor az elbeszélő a szlovák lánnyal intimen elvonul, s az elbeszélő nemzetiségileg lesz „gátlásos" egy tisztán szexuális ügy kapcsán. Novellája esetében inkább szexuális gátlásosságról van szó egy merőben nemzetiségi probléma kapcsán, ami ráadásul még motiválatlan is. A kettő pedig nem ugyanaz, és egészen eltérő szemléletről tanúskodik.

És ez az, amiről a novella kapcsán szólni kell. Mint már említettem, a novellában adott a lehetőség, hogy a nemzetiségi probléma e *hagyományosnak* nevezhető kezelése az emberi együgyűségen elbukjon, meglehet az írói szándék is követett ilyesmit, ebben a formájában azonban csak annyi derül ki, hogy a „küldetés" minden másnál fontosabb, ennek felvállalása még akkor is hasznos dolog, ha más vágyaink esetleg nem teljesülnének. Mivel végül[19] a „frontok" nem tisztázódnak, burkoltan, a *kimondottak* mellett szerepet kapnak a sejthető vagy sejtetett dolgok is, a sorok közei is tartalommal telítődnek, és tetőzik a zűrzavar.

Igen, *zűrzavar!*

Azt hiszem, az írás, ha szigorúan irodalmi szempontoknak rendeljük alá, nem alkalmas más célok kifejezésére, olyan célokéra, melyek másutt és más eszközökkel érhetők el. Mondom ezt[20] akkor is, ha tudom, más eszközök, más alkalmak erre (ma) nincsenek. Ez az a fontos pont, az a lényeges hozadék, ami az iródiások írói elveiben nyer mostanság kifejezést, még ha nyíltan hangot ez nem is kapott, még ha a jövőben, félő, a maga eredetiségében és leleplező hatásában nem is lesz

13 Innen törölve: „amit felvállalnak".
14 Innen törölve: „mint az".
15 Innen törölve: „tudat".
16 Grendel Lajos: *Áttételek*. Bratislava: Madách, 1985.
17 Innen törölve: „ugyanez".
18 A margón tollal húzott függőleges, innentől a bekezdés végéig terjedő szövegrészt kiemelő vonal.
19 Innen törölve: „is".
20 Innen törölve: „annak tudatában, hogy".

lehetősége kibontakozni, de amiért már most annyi bizalmatlanság és kétkedés érte őket. (Itt utalnék a Grendel-vitára, amikor Ön a valósághoz való kötődésről beszélt.[21]) Nincs másról szó, mint az Ágoston Vilmos-idézetben megfogalmazottakról. A művészi „transzponáláson" van a lényeg, mely folyamatban maga a téma (és más egyéb eszköz) ennek, és csak ennek rendelődik alá, és sose történhet ez megfordítva, hogy valamely téma (legyen az bármily fontos, égető) a művészi szempontokat háttérbe tolja. Így az irodalom *szócső* lesz, és nem irodalom. Megjegyzem, az iródiások ezt a fajta irodalmat *apolitikus irodalomnak* nevezik, azt hiszem, helytelenül. Politikus irodalom ez is, de még mennyire (!), és ha elvileg ettől valaki mentesíteni is szeretné, jelen környezetünkben meg nem teheti: mert úgyis politikussá teszik (lásd Iródia[22]), hiszen felénk az apolitizmus nagyon magas fokon művelt politikát jelent; másrészt – és ez a fontosabb –, mert megfosztja előbb magát, majd az irodalmat egy nagyon fontos létélménytől, a kisebbségi lét élményétől, pontosabban nem megfosztja, meg *kell* hogy fossza ettől.

Inkább arról van szó, hogy magának *az irodalomnak*, a *témakezelésnek*, és legfőképp a *témának* az át- vagy felülértékelésén múlik a dolog. A hagyományos felfogás vagy a kialakult irodalmi hagyomány felülértékelésén.

Bár a novella elemzése ezt már meg nem engedné, mégis hadd térjek ki röviden és vázlatosan *e téma* körüli kérdésekre is. A novellában ezt a kisszínpadi „betét" szemlélteti legjobban, nem véletlen, hogy idézése a novellában oly fontos szerephez is jut. Az „Új arcú magyarok",[23] a „Hazánk, Európa...", a „vox humana",[24] a balladikus fennköltség...[25]

Az a fajta szemlélet ez, mely létezésünkből (a „vagyunkból") olyan erényt kovácsol, mely szinte félistenné avat. Együgyűségünk káprázat, minden hibánk erény,[26] erényeink istenné avatnak, és Európa ősz feje fölé mint a humanizmus

[21] Dobos felszólalása a vita kivonatos közlésében: *Kerekasztal-beszélgetés…,* 650–651. p.

[22] Az Iródiáról, a nemzedéki nyelvváltásról, a fiatal írók csoportját ért retorziókról lásd Tóth Károly: *Autonómia-kísértet. Ellenzéki Unio,* 1989/5–6., 126–131., illetve uő: *Leányvári ébredés,* 41–62.

[23] A terminus, metafora, illetve egyre inkább szimbólum eredetileg az 1918-ban kezdődő főhatalomváltás utáni első csehszlovákiai magyar nemzedék „élcsapatára" (elsősorban a Sarló mozgalom tagjaira) vonatkozott. Győry Dezső verse alapján a szociálisan érzékenynek, demokratikus gondolkodásúnak, a nép iránt elkötelezettnek, az összmagyarság számára is példamutatónak tekintett csoport, később pars pro toto az egész csehszlovákiai magyar kisebbség epitheton ornansa. A Sarló (a korszakra jellemző módon) éppen azért maradhatott a diktatúra egész korszakában haladó hagyomány, ami bukását, illetve szétzüllését előidézte: vezetői egy része az 1930-as évek elején belépett a kommunista pártba.

[24] Fábry Zoltán életművének az író által közösségétől, a csehszlovákiai magyar kisebbségtől is számon kért kulcsfogalma, „a szlovákiai magyar irodalom küldetéses jelszava", magatartás- és stíluseszmény, beleértendő a háborúellenesség, antifasizmus, realizmus-valóságirodalom.

[25] A következő két bekezdés mellett a margón függőleges, ceruzával húzott vonal és felkiáltójel.

[26] Innen törölve: „lesz".

élcsapata menetelünk vagy repülünk. *E menetelés, e szilárd kiállás, e helytállás, e küldetés káprázata és a valós helyzet közé bizony mélyenszántó pátosz szükséges ahhoz, hogy ne vegyük észre, az Európába kiáltott szó olyan műkedvelői szintről hangzik, hogy már-már tragikomikus.*

Egy ilyen helyzetben az irodalmi hagyományok nem véletlenül kapnak nagyobb hangsúlyt, mint maga az irodalom. Egy ilyen helyzetben maga a hagyomány olyan illúziók és mítoszok tárháza lesz, melyből maga a tényleges hagyomány, a kritikusan szelektált és értelmezett, a folyton át- meg átértelmezett[27] száműzetik, s helyét átadja a minden irodalmi megnyilvánulás, vagy ennek szánt *valami* mértéktelen *felértékelésének* és *raktározásának*.

Tudom, tudom… nem véletlen, hogy így alakulnak a dolgok. Tudom azt is, amikor lehetőség nyílt rá, más formában is megfogalmazódtak dolgaink. Ám mindezek ellenére sem tartom helyénvalónak, hogy a szűk helyiségbe szorított ember [a] helyzetét a maga eredményeként tüntesse fel, és tehetetlenségét, tétlenségét erényként értelmezze. Hogy azt a műkedvelő szintet, melyet irodalmunkra és kultúránkra jó pár éve ráerőltetnek, azt ne kényszerű helyzetünkként, hanem profiszintünkként értelmezzük. Hogy ráadásul ebbe még valami küldetésszerű szerepet is belevetítsünk.

Félek, hogy ez már nem a „sematizmus háttérsugárzásának" a kérdése, legalábbis ma már nem. *Ez bizonyos dolgoknak az egymástól való helyes elválasztásának a kérdése.* Hogy ne essünk újra és újra mindig ugyanabba a hibába, mely egyedüli gyakorlatként tájékunkon kétségbeejtő realitás, hogy a (még) létező dolgokba mint lehetőségekbe (!) minden problémánkat belegyűrjük. Mert az irodalommal ez történik. Igen, ez a „küzdés irodalma". Közép-Európában ráadásul már több mint száz éve ez történik, így mint hagyomány tartatik számon: Közép-Európában az irodalomnak mindig politikai célokat (is) fel kellett vállalnia. A váteszszerep, az apostoli, a prófétai szerep azonban nem helyettesítette és nem is helyettesítheti azt a józan gondolkozási rendet, mely a politika körébe a politikát, a kultúra körébe a kultúrát, a tudomány körébe a tudományt, az irodalom körébe pedig az irodalmat utalja stb., s ha egyik művelésére nyíltan módot nem talál, a másikon keresztül nem próbálja meg azt.[28] Ha politikai (vagy nemzetiségi) céljainkat (vagy mást) az irodalmi és kulturális célokkal keverjük, vagy megfordítva, azt a másik rovására tehetjük csupán, s morális indítékaink így ugyancsak megkérdőjeleződnek. A kivárás taktikája a támadásra várás taktikája, míg a józan felkészülésé egészen más.

De ennél nagyobb veszély is fenyeget. Az irodalmi lehetőségek csak kinyilatkoztatásra, megfogalmazásra adnak alkalmat, nem nézeteink formálására. Így elég hamar bekövetkezhet, hogy egy kialakult eszmerendszer, amennyiben a megszólalás szűk lehetőségeire koncentrál, önmagát megújítani képtelen lesz, magyarán

[27] Innen törölve: „hagyomány".

[28] A következő mondat mellett a margón két ceruzával húzott függőleges vonás.

elavul. Hogy mennyire reális ez a lehetőség, mutatja novellájában a színpadi betét eszmerendszere. Ott ugyanis ez szinte már anakronisztikus. Természetesen könnyű nekem ezekről ilyen hangnemben írni, hiszen érzelmileg stb. kevésbé kötődöm mindehhez, mint pl. Ön, akinek munkásságát máig áthatja.

A Fábry-féle koncepció, a vox humana, a hazánkul Európát megjelölő, lényegében egyetemesebb célok jegyében megfogalmazott kisebbségi elvi állásfoglalás mindaddig semmi kifogásolnivalót nem hagy maga után, amíg annak másik oldalát kritikusabban szemügyre nem vesszük,[29] nevezetesen, hogy kiindulási pontja ezzel egészen ellentétes, s lényegében a *nemzetiségi* létezés mint realitás és adottság elfogadásán nyugszik. Ez ugyanis politikai tekintetben lehet realitás, kulturális, irodalmi, sőt nemzeti tekintetben azonban már aligha. Fábry, talán mert mindig a magyar kultúra részének tudhatta magát, ezen ellentmondás feszítését és áthidalhatatlanságát nem érezte, nem is tudatosította. Ennek *későbbi* nem tudatosítása azonban egészen deformált önreflexióhoz vezetett, mely a kisebbségi irodalom és kultúra kialakítását, megszervezését és létezését az ismert problémák mellett nagyban meghatározta. Hozzájárultak ehhez,[30] sőt a legfontosabb szerepet játszották mindazok a körülmények, melyek az ún. nemzetiségi politikában öltöttek testet, ill. Magyarország részéről a nemzeti kisebbségek irányába[n] tanúsított magatartásban nyilvánultak meg. Az is igaz, Fábry mellett és után a kérdésnek igénytelenebb interpretációi talán több kárt okoztak, mint amennyit az elmélet önmagában hordozott.[31] Még magát Fábryt is sikerült feje tetejére állítanunk: azt, amit ő egyedüli lehetőségnek tekintett (Európa) a helyzetünkből való feltápászkodáshoz, ma erkölcsibizonyítvány-szerű jelszónak használjuk, azt, amit ő természetesnek vélt, hogy csak egy és oszthatatlan magyar irodalom van, hogy a kisebbségi irodalom szerves része ennek, azt mi még el is utasítjuk, s ami számára kényszerű helyzet volt egész élete folyamán, azt mi legfőbb célkitűzésünkké tesszük, hogy „nemzetiségi" irodalmat műveljünk. Olyan ez, mint az a nemzeti irodalom, amelyik az egyetemes irodalomtól szándékosan elhatárolja magát, és saját normái közt akar nagyot alkotni. A mi kisebbségi (nemzetiségi) irodalmunk valahogy így viszonyul a nemzeti irodalomhoz, ráadásul szellemi potenciálja mértéktelenül kisebb ehhez, így szükségképpen átlagszintje valahol a műkedvelői szint körül állapodik meg, jelesebb képviselői pedig valahol a magyar irodalom átlagszintjét „verik". És Európa? Ha valakinek majd sikerül kibújnia e bűvös körből, az majd esetleg elindulhat e „szűknek vélt közeliből a nagynak remélt távoliba".[32] Azért van *egy* óriási nagynak nevezhető előnye is e helyzetnek: hogy bizonyítványunkat magunk írhatjuk meg!

---

[29] Körülbelül innentől a következő mondat végéig függőleges ceruzavonás a margón.
[30] Innen törölve: „talán".
[31] Innen törölve: „Így".
[32] Idézet az itt tárgyalt novellából: Dobos, 1986. 582.

Nem tudom, miért, de számomra ijesztő az a mód, ahogy előszeretettel szeretjük magunkat specifikálni, különleges szerepekkel és funkciókkal felruházni (pl. specifikus kulturális igények, mit ne mondjak: Hídszerep stb.), olyanokkal, amelyek egy egészséges szemléletű irodalom esetén természetes, automatikus valamik, igényesebb irodalmi közegben még hatékonyabban is kielégíthetőek,[33] melyek éppen azáltal válnak problematikussá (nyűggé), hogy egyedüli célunkká avatjuk őket.

Persze mindezek gyökerei mélyebben keresendők. Ezekre itt csak jelzésszerűen van alkalom beszélni. [Sic!] A létező kultúrpolitikai gyakorlat, a létező „nemzetiségi politikai" gyakorlat, riasztó adottságok ezek, de számomra ennél még riasztóbb az ezekre reakcióként létrejött úgymond „nemzetiségi" szemlélet.

Sokat gondolkoztam azon, mit is jelent ez a fogalom[:] *nemzetiség*. Ez ugyanis egészen új keletű fogalom,[34] tudtommal alig húszéves. A *nemzeti kisebbség* fogalmával látszólag szinonim, amennyiben (grammatikailag) ugyanazt a jelenséget jelöli. Azonban a nemzetiség fogalma, túl azon, hogy hivatalosan (grammatikai) szinonímái töröltettek, többet jelent ennél. Egy helyzetet konstatál, sőt[35] szentesít, elvágva annak a lehetőségét, hogy e helyzet egyszer (vagy olykor) alapjaiban lehessen felülértékelhető. A nemzetiség mint létforma (azt már nem merném mondani, hogy nemzeti létforma, az ugyanis a nemzeti kisebbségé), egy olyan magatartás kifejezője, melynek (természetesen) előbb nincs lehetősége, majd nem tud, s végül nem is akar helyzetéről tudomást venni. (Ebben különbözik a múlt századi „nemzetiségtől", még ha értékkategóriaként vele rokonságot is mutat az alárendeltség kifejezésében.)

Egy kényszerű helyzet erénnyé kovácsolása. Teszi mindezt annak ellenére, hogy nem „más ajkúként", hanem más nemzethez tartozóként tartják[36] számon. Néha attól félek, egyszer (mert ugye a jog meglévő társadalmi gyakorlatot rögzít) átírják nemzeti hovatartozásomat magyar nemzetiségire. Ennek veszélye már csak azért is[37] fennáll, mert hivatalosan[38] is a *nemzetiségi tudat* formálásán van a hangsúly, s nem a nemzetin. (Persze hamarabb fogják azt *másra* írni – ez a gondolat így csak amolyan csüggedt humor lehet.)

De a probléma adott, és e „nemzetiségi lét" szorítása, a hozzá fűződő eszmekör szorítása érezhető. Ugyan, mondhatnánk, a *mai* helyzetben, amikor az adott lehetőségek szűküléséről kell naponta tehetetlenül tudomást venni, *még ez is sok*. *Ezt azonban még gyakorlati útmutatásként, még önvédelmi megfontolásokból sem szabad megtenni, nem még elvi szempontból.* A pragmatista alapokon álló politika,

[33] A mondat második felére vonatkozó függőleges ceruzavonal a margón.

[34] Innentől a mondat végéig ceruzával aláhúzva, a margón lévő ceruzás kérdőjelből kikövetkeztethetően nem kurziválás céljából.

[35] Innen törölve: „aposztrofál".

[36] Innen törölve: „nyilván".

[37] Innen törölve: „adott".

[38] Ez a szó ceruzával aláhúzva, a margón bekarikázott ceruzás kérdőjel, nyilván arra utalóan, hogy a levél írója utóbb dokumentálódni akart, a „nemzetiség" valóban hivatalos jogi kategória-e.

mely[39] saját elvi kiindulási pontjaival ellentétben[40] cselekedik, többé ezen elvi alapjait nem tarthatja fenn, másokat és persze önmagát csapja be ezzel. Az a pragmatikus politika, mely elveit (kényszerű) gyakorlatához igazítja, nem politika többé, hanem helyezkedés, és elfogadás, és mértéktelen kiszolgáltatottság.

Remélem, az eddigiekből kiderült, hogy itt nem formai, nem „steril" esztétikai, elvont, filozofikus, sem nem terminológiai kérdések köré sorakoznak[41] a problémák, bár néha ezeken keresztül kényszerülünk róluk beszélni (sajnos), hanem igenis nemzeti kisebbségi létünk és kultúránk alapvető kérdései köré. Ezen belül is aköré az eszmekör köré, mely kisebbségi önreflexiónkat, az ebből fakadó gyakorlati teendőinket több évtizede meghatározza, melynek kritikus felülértékelésére csak egyes részletkérdésekben került sor, és amely a legközvetlenebbül hatott irodalmi célkitűzéseink, irodalmi programjaink meghatározására.

Azért tartottam szükségesnek (néha még – az Ön által is egyébként sürgetett – „provokatív" megfogalmazásoktól sem riadva vissza) mindezek leírását, mert novelláj[ából], ennek (akár jelentéktelennek is felfogható) kis színészcsoportja,[42] budapesti útja, maga a műsor, a pesti „kör" és ennek reakciói stb. nagyon erősen e „nemzetiségi lét" köré csoportosított eszmekör, a kisebbségi lét szűk medreivel mintegy bocsánatot nyert műkedvelői kultúra és nem utolsósorban a mindezt átfogó és felvállaló írói magatartás *erénnyé ötvözését* olvastam ki. És azért is, mert kézzelfogható bizonyítékát láttam novellájában annak, hogyan értékelődik le az irodalom, ha azt más,[43] nem pedig irodalmi szempontoknak rendeljük alá.

Természetesen világos előttem, hogy novellája nem ma íródott, hogy valamikor a hetvenes évek elején íródhatott, legalábbis azoknak az éveknek az atmoszféráját idézi, hogy tehát „utóközlésről" van szó (ami akár becses „első" közlés is lehet), mindezek azonban mit sem változtatnak ítéleteimen, melyeket arra az időszakra is már aktuálisnak tartok.

Bár az Ön novellája kapcsán fogalmaztam meg mindezt, így az Ön személye kapcsán, mégis remélem, érzékelhető volt, hogy itt nemcsak a novelláról, és főleg nemcsak az Ön írói magatartásformájáról van szó.

A Grendel-vitában elhangzottak és rögzített[ek], az ott kialakult „vitaszellem" és „párbeszéd" ösztönzött levelem megírására. Mindezek folytatásának reményében,

baráti üdvözlettel

Tóth Károly

Vágsellye, 1986. szeptember 28.

---

39 Innen törölve: „az".
40 Innen törölve: „tesz".
41 Innen törölve: „fel".
42 Innen törölve: „ennek".
43 Innen kihúzva: „és".

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v31i3. 82

Kiss Ágnes*

Romániai magyar szamizdat folyóirat a nyolcvanas években

Feltételek, megvalósítások, fogadtatás

Ellenpontok: a Hungarian samizdat in 1980s' Romania – social conditions, impact, reception

Abstract: In this study, I delve into the history of the Hungarian language samizdat journal *Ellenpontok* (Counterpoints) that appeared in Romania in 1982, primarily focusing on its impact and reception. On one hand, I argue that despite its brief existence and limited distribution, the samizdat journal had a significant social and political impact. To highlight a few of these positive effects, *Ellenpontok* inspired further dissident activities in Romania, led to a shift in editorial policy at Radio Free Europe in favor of Hungarian minority communities, and brought human rights and ethnic minority issues from Romania to international forums and diplomatic discussions.

On the other hand, I contend that the samizdat journal received far less appreciation at the time compared to how it is remembered collectively today. While a transnational support network facilitated its creation and message dissemination, within Romania, it faced nearly unanimous rejection from state authorities, Romanian intellectuals, and the vocal segment of the Hungarian elite. The dismissive attitude of the Hungarians can be attributed in part to frustration and personal resentments, but it also stemmed from the decisive incompatibility of active resistance with the informal-individual bargaining model of minority interest representation and claim-making employed by the Transylvanian Hungarian cultural and political elite. One can ascertain that the informal model of representation operated by the Hungarian political and cultural elite effectively limited active resistance.

To analyze the reception of the samizdat journal, I draw upon interviews and recollections of the journal's editors and their contemporaries, secret service documents (Securitate), as well as the literature on the Romanian dissidence.

Keywords: szamizdat, szocializmus, kisebbség, informális képviselet

* A szerző a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet kutatója. E-mail: kissagi79@yahoo.com

Az *Ellenpontok* mint az „egyetlen" romániai szamizdat folyóirat a kommunista diktatúra idején – bár ez tényszerűen nem igaz, mivel pár számot a későbbi *Kiáltó Szó* is megért –,[1] két közismert narratívát alapoz meg a romániai ellenállás kontextusában. Az egyikben büszkén csendül az „egyetlen", és a romániai ellenállás történetében kiemelkedőként mutat rá.[2] A másik narratívában a „csupán egy" értelemben jelenik meg, olykor némi kritikával övezve a disszidens tevékenységre való általános hajlandóságot és a folyóirat hatását, de leginkább a romániai elnyomó rendszer pusztító erejének bizonyságaként. Ebben a dolgozatban az *Ellenpontok* történetét tekintem át, elsősorban a fogadtatás és a hatás szempontjából, és a különféle közegek recepciója, valamint a közéleti eredmények tükrében árnyalom a róla kialakult ambivalens narratívát.

A tanulmány három részből áll. Az elsőben felvázolom a romániai nyilvános ellenállás történetét, ezzel mintegy kontextusba helyezem az *Ellenpontokat*. Ezután röviden bemutatom a szamizdat folyóirat történetét: a létrehozóit, a megvalósítást és az akció elfojtását. A harmadik rész további adalékokkal szolgál a folyóirat történetéhez, de itt a hangsúly már annak külföldi és belföldi recepcióján van. A külföldi esetében az eltérő magyarországi álláspontokat, a Szabad Európa Rádió (SZER), a Hungarian Human Rights Foundation (HHRF) és az Egyesült Államok diplomáciai válaszait, illetve a nyugati sajtó és az emigráns magyar sajtó reakcióit tekintem át. Romániában belül a hivatalos diskurzust, az állambiztonsági szolgálat (Securitate) hozzáállását, illetve a román és magyar elit reakcióit veszem sorra, a magyar közeg esetében pedig szétszálazom a támogatók és ellenzők érveit. Úgy tűnik, míg az ellenzéki mozgalmakat éltető transznacionális hálózatok – a csomópontokat képező erdélyi és magyarországi emigránsok, a magyarországi máskéntgondolkodók, a HHRF és a SZER – felkarolták a projektet és kihangosították az üzenetét, otthon, Romániában elsősorban elhallgatásban és elutasításban részesült. Nemcsak az államhatalom és a román értelmiség, hanem döntően a romániai magyar elit részéről

[1] A *Kiáltó Szó* folyóiratnak kilenc számát szerkesztették meg 1988–1989 folyamán Kolozsváron, amiből kettőt Magyarországon nyomtattak ki, majd visszacsempésztek Romániába. A létrehozásáról, a lapszerkesztői elgondolásokról és álláspontokról, valamint a *Kiáltó Szó* rekonstruált cikkeit lásd a szamizdat szervezőjének, Balázs Sándornak a visszaemlékezés-kötetében. (Balázs Sándor: *Kiáltó Szó. Volt egyszer egy szamizdat*. Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2005.) Ismert ezenkívül a *Földalatti Igaz Szó* című erdélyi szamizdat lap léte, amire az *Ellenpontok* 9. száma utal tömören, és újraközli a szerkesztők kezébe jutott cikket. („… minden romániai magyar lélek nevében". *Ellenpontok*, 1983/9. 19–20.) Állítólag Zsille Zoltán hagyatékából előkerült a Demokratikus Diák Szövetség által kiadott *Erdélyi Kisebbség* című szamizdat egyik vagy egyetlen számának egy példánya is. (Filep Tamás Gusztáv: „… mintha egy idegennel történne minden" (Tóth Károly Antal – Tóth Ilona: *Egy szamizdat az életünkben. Az Ellenpontok.* Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2017. 490 oldal). *Regio*, 2020/2. 207–217.)

[2] Kézenfekvő példa erre Molnár János *Az egyetlen. Az Ellenpontok és az ellenpontosok története* című interjú-kötete (Szeged: Agapé Kft., 1993.), ami a jelen kutatásban nagyon hasznos forrásnak bizonyult.

is! Az *Ellenpontok* eredményei tekintetében megállapítható, hogy egyrészt inspirálóan hatott további rendszerellenes megmozdulásokhoz, másrészt, a kis példányszám és az ellenséges hazai körülmények dacára, tágabb politikai hatása is volt: nemzetközi fórumokon és diplomáciai kapcsolatokban is tematizálták az ellenpontosok és a romániai magyar kisebbség ügyét, illetve a kisebbségben élő magyarok számára kedvező módon befolyásolta a SZER műsorpolitikáját.

Forrásként a szamizdatakció résztvevőivel és kortársaikkal készült interjúkat, valamint a visszaemlékezéseiket használom.[3] Az *Ellenpontok* létrehozóinak kemény magját a következő hat személy alkotta: Ara-Kovács Attila, Tóth Károly Antal, Tóth Ilona, Szőcs Géza, Keszthelyi András és Molnár János. A legkorábbi interjú, pontosabban csoportos beszélgetés 1986-ban készült Budapesten Ara-Kovács, a Tóth házaspár és Szőcs részvételével,[4] a rendszerváltás után nem sokkal pedig az egykori ellenpontos Molnár János interjúzott a folyóirat történetének főszereplőivel és a történethez kapcsolódó más személyekkel. A munka kapcsán kibontakozó levelezés anyagaival együtt összeállított egy kötetet, amely 1993-ban jelent meg Magyarországon.[5] A későbbiekben további visszaemlékezések is napvilágot láttak.[6] Az eset rekonstruálásához és a recepció feltérképezéséhez a romániai ellenzékiség szakirodalmát, illetve hivatalos iratokat is felhasználok, elsősorban a Securitate irattárában megőrzött lehallgatási jegyzőkönyvek anyagait és különböző jelentéseket.[7] Tisztában vagyok azzal, hogy a magánbeszélgetésekből származó

[3] Itt köszönöm meg Tóth Ilonának és Molnár Jánosnak az írásban elküldött észrevételeiket és válaszaikat a jelen tanulmány korábbi változatával kapcsolatban (2022, 2023), valamint a szerkesztők és az anonim lektorok alapos munkáját és segítőkészségét.

[4] A teljes beszélgetés átiratát lásd: Budapesti beszélgetés az *Ellenpontok*ról – 1986. In: Tóth Károly Antal – Tóth Ilona: *Egy szamizdat az életünkben. Az Ellenpontok*. Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2017. 139–234.

[5] Molnár, 1993.

[6] 2000-ben megjelent az *Ellenpontok* c. kötet Tóth Károly Antal gondozásában, amely reprodukálja a lapszámokat, tartalmazza a folyóirat történetét Tóth Károly feldolgozásában, illetve egy-egy újraközölt visszaemlékezést Szőcs Géza és Ara-Kovács Attila tollából. (*Ellenpontok*. Sajtó alá rendezte: Tóth Károly Antal. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2000.) Hármójuk más visszaemlékezéseit a dolgozat folyamán idézem. Tóth Ilonának is „hallható a hangja", ugyanis az *Egy szamizdat az életünkben* c. dokumentumkötetet közösen jegyzi férjével, Tóth Károly Antallal, és vannak benne saját szövegei is. (Tóth – Tóth, 2017.) Keszthelyi András visszaemlékezései itt olvashatók: Keszthelyi András: „…Egy illúzió rabjai voltunk" – Keszthelyi András politikai tanácsadóval Ádám Zoltán és Révész Sándor beszélgetett. *Beszélő*, 2013. november, http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/keszthelyi-andras-%E2%80%9Eegy-illuzio-rabjai-voltunk%E2%80%9D (Letöltés ideje: 2022. november 29.); Keszthelyi András: Széljegyzetek egy évfordulóhoz. *Ellenpontok*. *Beszélő*, 1992/11., http://beszelo.c3.hu/cikkek/szeljegyzetek-egy-evfordulohoz (Letöltés ideje: 2022. november 29.)

[7] Domokos Géza (ACNSAS, DUI „Gheorghiu" I 203541), Cs. Gyimesi Éva (ACNSAS, DUI „Elena" I 071983) és Balázs Sándor (ACNSAS, DUI „Sociologul" I 161638) követési dossziéit, valamint Tóth Károly Antal (ACNSAS, DUI „Bastionul" I 210560) és az *Ellenpontok* online elérhető Securitate-anyagait vizsgáltam meg. Olvastam Aradi József követési dossziéjában

információk erkölcsi szempontból egyértelműen elítélendő módon kerültek nyilvánosságra, ugyanakkor egészen egyedi forrást képeznek a jelen kutatási téma szempontjából. A rendszerváltás után, de még előtte sem tette ki szívesen egy romániai magyar sem az ablakba az „egyetlen" elleni áskálódását.

1. Csomópontok a romániai nyílt ellenállás történetében

Romániában nem voltak nagy horderejű, belföldön és Nyugaton is jelentős visszhangot kiváltó ellenállási mozgalmak a kommunista diktatúra idején.[8] Ennek a „hiányosságnak" az ellensúlyozására szolgált emigráns és belföldi értelmiségi körökben a rendszerváltás előtt és után is a „kulturális ellenállás" (románul *rezistența prin cultură*) narratívája, ami az áthallásos művészetben és a rendszert szolgáló ideologikus tartalmak kerülésében megnyilvánuló rendszerellenességre épül.[9] Elszórtan sor került azért nyílt, a szokványos értelemben vett rendszerellenes megmozdulásokra is. A három időszakba sűrűsödő ellenállástörténet csomópontjai a következők:[10] 1. Antikommunista partizánharcok az 1944-es román átállás után, parasztlázadások a kollektivizálási hullámok idején, valamint a magyarországi 1956-os forradalom romániai zöngéi. Ezeket brutálisan megtorolták, és a hatvanas évek elejéig teljesen felszámolták. 2. A Helsinki Egyezmény (1975) és a kelet-közép-európai ellenállási mozgalmak által inspirált akciók, így a Goma-mozgalom (1977), a Romániai Dolgozók Szabad Szakszervezetének megalapítási kísérlete (1979), valamint az *Ellenpontok* szamizdat folyóirat (1982), amelyeknek szintén véget vetett a Securitate, a kirótt szankciókon viszont valamennyit enyhített a nemzetközi nyomás.[11] A Goma-mozgalommal egyidőben, de az emberi jogi akciótól teljesen függetlenül, egy méreteiben precedens nélküli munkássztrájk is kirobbant, ami „a nagy Zsil-völgyi bányászsztrájk"-ként él a köztudatban (1977. augusztus 1–3). Jóllehet a bányászok elsősorban a korábban levágott munkahelyi

fellehető besúgói jelentéseket, és egy belső, központnak küldött Securitate-jelentést az *Ellenpontok* kolozsvári recepciójával kapcsolatosan (ACNSAS, DUI „Aurel" I 310438).

8 A romániai nyílt ellenállásról l. Petrescu, Cristina: Romania. In: Pollack, Detlef – Wielgohs, Jan (eds.): *Dissent and Opposition in Communist Eastern Europe. Origins of Civil Society and Democratic Transition*. Ashgate, 2004. 141–159.; valamint Uő: *From Robin Hood to Don Quixote*: *Resistance and Dissent in Communist Romania*. București: Editura Enciclopedică, 2013.

9 Petrescu, 2014. 142.

10 A korszakolást és a kiemelkedő eseményeket l. Petrescu, 2013. 11–60.; Petrescu: 2014. 143–144.

11 A felsorolás folytatásaként adná magát a magyar értelmiségiekből verbuválódó, Molnár Gusztáv vezette „Limes-kör és folyóirat" akció is (1985–1987), viszont indulásakor „a nyilvánosságot teljesen kizáró, tisztázó eszmecsere" volt átmeneti célként leszögezve, a lebukás miatt pedig a nyilvános megmutatkozásra végül nem került sor. Molnár Gusztáv: Mi volt a Limes? In: Uő: *Transzcendens remény. A Limes-kör dokumentumai. 1985–1989*. Csíkszereda: Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 2004. 299–325. 304.

kedvezményeik visszaállítását és jóléti szolgáltatásokat követeltek, a megmozdulásnak politikai felhangjai is voltak, és egyes visszaemlékezések szerint a magyarországi 1956-os forradalmat emlegették követendő példaként.[12] A legfelsőbb vezetőknek személyesen kellett reagálniuk a történtekre, és az esetnek híre ment belföldön és külföldön is. 3. A következő kiemelkedő momentum a brassói munkások 1987-es tüntetése, amely a korábbi munkássztrájkoktól és tüntetésektől eltérően már markánsan politikai, rendszerellenes jellegű volt, és amelyhez – szintén első alkalommal – több gyár is csatlakozott, mi több, az értelmiség is reagált rá. Ez után az esemény után érezhetően megnőtt a román disszidens fellépések száma, de az aktív ellenzékiek továbbra sem szerveződtek csoporttá, hanem leginkább egyedülállóan vagy néhány személyből álló körben tevékenykedtek.[13]

A hatvanas évek elejétől számított másfél évtizedes „csend" a szakértők szerint egyrészt az ellenzékiségi hagyomány és a társadalmi bázis hiányával, másrészt az előző időszak brutalitásainak emlékével (az értelmiség szempontjából az 1956-os események megtorlása jelentős), harmadrészt pedig a Ceaușescu-rendszer által kínált jóléti és kulturális szolgáltatásokkal, Ceaușescunak a különböző társadalmi csoportokkal való kiegyezési politikájával és az elitek integrációjával magyarázható.[14] A Ceaușescu-rezsimnek extra legitimitást kölcsönözött a Moszkvától való nyílt eltávolodás politikája. Ráadásul ez a rezsim nemcsak a szovjetellenes retorikát, hanem a nacionalista diskurzust is – a közép- és kelet-európai disszidens mozgalmak mindkét szokványos felhajtóerejét – kisajátította.[15] Ezzel együtt csökkent az erőszak szintje, ám továbbra is a mindennapi realitás része maradt. A titkosszolgálati megfigyelés és zaklatás, a rendőrségi, munkahelyi és pártvonalon érvényesített megtorlás vagy éppenséggel ennek elmaradása – a büntetés enyhesége következtében az áldozatra vetülő közösségi gyanú és kirekesztés – a romániai elnyomó rendszer időtálló eszközeinek bizonyultak.

Az elmondottak a nyílt rendszerellenes tevékenységre vonatkoznak, ezeken belül is azokra az esetekre, amelyek valamiféle nyilvánosságot kaptak. Köztudott, hogy ez az ellenállásnak csupán egy – Románia esetében kifejezetten vékony – szeletét képezte. Egyes szakértők szerint az ismertnél sokkal több disszidens kezdeményezés volt Romániában, csakhogy a Securitate – a szövetkezéseket és nyilvános megmutatkozást megelőzendő – időben elfojtotta ezeket, és szisztematikusan úgy intézte a dolgokat, hogy olybá tűnjék, Romániában nincs sem ellenállás,

[12] Hosszú István: „Minden követelésetek teljesítve lesz." *Beszélő*, 1984/4. http://beszelo.c3.hu/cikkek/%E2%80%9Eminden-kovetelesetek-teljesitve-lesz%E2%80%9D (Letöltés ideje: 2023. június 9.)

[13] Doina Cornea, Dan Petrescu, Mircea Dinescu, Dorin Tudoran, Radu Filipescu, Mihai Botez stb. Az esettanulmányokat lásd Petrescu, 2013.

[14] Petrescu, 2013. 18.; Bárdi Nándor: România magyarságpolitikája 1918–1989. In: Bárdi Nándor – Éger György: *Magyarok Romániában, 1990–2015. Tanulmányok az erdélyi magyarságról*. Budapest: Károli Gáspár Egyetem – L'Harmattan Kiadó, 2017. 9–128. 100–109.

[15] Petrescu, 2013. 38.

sem megtorlás.[16] A hetvenes és nyolcvanas években több értelmiségi és pártkáder is kritikus hangvételű beadványt címzett a pártvezetéshez, sőt, néha csoportosan is tiltakoztak. Ezek a dokumentumok rendszerint nem lépték túl a „pártnyilvánosság" kereteit, pedig nem kérdőjelezték meg a kommunista ideológiát és a gazdasági-politikai rendszer legitimitását, és a hivatalosan propagált elvek alapján kérték számon a politikai hatalmon az elvárható eredményeket és igazgatási módszereket.[17] Bíráló hangnemük miatt azonban a romániai sajtónyilvánosságban nem eshetett szó róluk, és csak akkor váltak szélesebb körben ismertté, ha szerzőik a Szabad Európa Rádióhoz is eljuttatták őket. Romániában a cenzúra mindig is kemény volt a rendszerellenesnek minősített tartalmak tekintetében, és a médiarendszerben nem voltak a hatalom által szervezett és megtűrt szelepek, mint például Magyarországon. A szamizdat és tamizdat elenyésző volt, és a hivatalos nyomtatás alternatíváját képező alapeszköz, az írógép birtoklása rendőrségi ellenőrzés alatt állt.[18] A második nyilvánosság nem fejlődhetett ki tehát, így a disszidensek gondolatai leginkább a SZER és az Amerika Hangja révén voltak hallhatók. Ezek a csatornák megtörték az államszocialista rezsimek információmonopóliumát, nyílt leveleket, interjúkat, a cenzúra által letiltott információkat és híreket közöltek, és a nyilvánosság révén oltalmazták a disszidenseket,[19] amint az *Ellenpontok* esetében is megtörtént.

2. Az *Ellenpontok* szamizdat folyóirat

Az *Ellenpontok* 1982 márciusa és 1983 januárja között jelent meg 9 lapszámban, szűk 300 oldalon. A lap szerkesztősége és „nyomdász" gárdája a következő személyekből állt: Ara-Kovács Attila, Tóth Károly Antal, Tóth Ilona, Szőcs Géza, Keszthelyi András és Molnár János.[20] Ara-Kovács, a Tóth házaspár Nagyváradon, Molnár János a környékbeli Tamáshidán élt, Szőcs és Keszthelyi pedig Kolozsváron. Valamennyien aktív

[16] Az elnyomás álcáiról l. Ursu, Andrei: „Discernământul politic și juridic" al Securității. Deghizările represiunii în timpul regimului Ceaușescu. *Noua Revistă a Drepturilor Omului*, 2018/1. 3–26.

[17] Ezzel a tiltakozási formával élt például Király Károly, Takács Lajos, Fazekas János és Domokos Géza is. Lásd Novák Csaba Zoltán: Magyarságpolitika a Ceaușescu-korszak második felében. In: Uő (szerk.): *Holtvágányon. A Ceaușescu-rendszer magyarságpolitikája II. 1974–1989.* Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2017. 11–122. 78–83.

[18] A tamizdat olyan külföldi publikáció, amelyet a szocialista országokban tilos volt terjesztni, olvasni. A szamizdat formáiról és gyakorlatairól összehasonlító perspektívában lásd Danyi Gábor: *Az írógép és az utazótáska. Szamizdat irodalom Magyarországon: 1956–1989*. Pécs: Kronos Kiadó, 2023. 347.

[19] Petrescu, 2013. 25.

[20] Ők képezik a lap létrehozóinak belső, kemény magvát. Mellettük „ellenpontosnak" számítanak azok is, akik kéziratot adtak a folyóiratnak, illetve a külső körhöz kell sorolnunk azokat is, akik sokat kockáztatva hozzájárultak a lap működtetéséhez és a szerzők támogatásához meghurcolásuk idején (például a hírek továbbításával vagy anyagi támogatással).

tagjai voltak a hetvenes években értelmiségi berkekben nagy érdeklődésre számot tartó irodalmi köröknek: a nagyváradiak az Ady Endre Irodalmi Körben tevékenykedtek, a kolozsváriak pedig a Gaál Gábor Kört és a Diotima-kört[21] látogatták.[22] Akkoriban az ilyesfajta körök a romániai magyar értelmiség „kvázi nyilvánosságának" kis fórumait képezték, amelyeknek a teremtő ereje nemcsak a rendezvények alkalmával, hanem az eseményeket követő szűkebb körű, rendszeres házi összejöveteleken is megmutatkozott.

Az *Ellenpontok* szerkesztősége esetében nem beszélhetünk összeszokott baráti vagy szakmai társaságról, sőt, a személyes kapcsolatok egyik-másik vonalon inkább konfliktusosak voltak.[23] Az ismeretségi háló közepén Ara-Kovács állt, és ő kérte fel a többieket a szamizdatprojektben való részvételre. A kezdeti, verbuválás célú puhatolózás tágabb körben folyt.[24] Akik végül kötélnek álltak, a következő vonásokkal jellemezhetők: fiatal értelmiségiek, akik nem tudtak integrálódni a folyamatosan szűkülő magyar intézményi struktúrába, szakmai és közéleti törekvéseiket

[21] A Diotima a kolozsvári egyetemi hallgatók filozófia körének magyar tagozata volt, 1971-ben hozták létre. Kezdetben Bretter György irányította. Egy filozófiai körről. *A Hét*, 1971. május 21. 17.

[22] A hetvenes években működő romániai magyar irodalmi körökről és az általuk betöltött különféle funkciókról l. Zelei Miklós: Felzárkózás önmagunkhoz. Marosvásárhelyi beszélgetés Gálfalvi Györggyel. *Mozgó Világ*, 1973/3. 121–128.; *Az Ady Endre Irodalmi Kör*. In: Tóth – Tóth, 2017. 9–35. A hetvenes-nyolcvanas évek fiatal generációja számára önszerveződési keretet nyújtó (legális) körökről és meghatározó csoportosulásaikról országszerte l. Novák, 2017. 86–90.

[23] Ara-Kovács jól ismerte ugyan Szőcs Gézát, de a kapcsolatuk nem volt felhőtlen, ami abban is megmutatkozott például, hogy közvetítőn keresztül érdeklődte meg, Szőcs Gézát érdekelné-e a szamizdatprojekt. (Tóth Károly Antal: *Torzítások az Ellenpontok kötet két utószavában*. In: Tóth – Tóth, 2017. 274.) Szőcs barátságban volt Keszthelyivel (Keszthelyi apja, Keszthelyi Gyula Szőcs főszerkesztője volt az *Igazság* napilapnál), Keszthelyi András pedig jól ismerte Ara-Kovácsot. A váradiak is régóta ismerték egymást, de nem voltak közeli viszonyban. Ara-Kovács és a Tóth házaspár kapcsolata időnként krízishelyzetbe került. (Tóth Károly Antal: *Az Ellenpontok rövid története*. In: *Ellenpontok*, 2000. 5–20.), és egyiküknek sem volt teljesen konfliktusmentes a viszonya Molnárral sem (Molnár, 1993. 34.). Molnár egyetemista korából ismerte Szőcs Gézát, és emlékei szerint nem voltak kifejezetten jó viszonyban (Molnár, 1993. 34.).

[24] Ara-Kovács visszaemlékezése szerint: „Megkértem Kőrössi P. Józsefet, hogy utazzon el a szomszédos nagyobb városokba, s próbálja kipuhatolni: mit szólnának az ottani értelmiségiek egy lap megindításához, illetve kinek az együttműködésére számíthatnánk. Kőrössi nagyon taktikusan járt el; látva, hogy az emberek mennyire megrettennek a lehetséges kockázatoktól, nem említette, hogy konkrétan ki, illetve kik állhatnak a dolog mögött. Az általános benyomás meglehetősen lehangolónak bizonyult. Kiderült, hogy Gézán kívül másra nem számíthatok, amin – a nemzeti szájhősködés megannyi nagy szezonja után – persze aligha lehetett csodálkozni." Ara-Kovács Attila: A rinocérosz éve. *Beszélő*, 1999/2. 84–93. 88. Akiket megközelítettek, de különböző okokból nem lettek ellenpontosok: Gáll Ernő, Aradi József, Molnár Gusztáv, Horváth Andor, Sütő András, Kelemen Attila stb. (Keszthelyi András. In: Molnár, 1993. 24. Sütő András. In: Molnár, 1993. 55.)

kritika és intézményi ellenállás lehetetlenítette el.[25] Ara-Kovács (1982-ben 29 éves) filozófiát végzett, 1982-ben már két éve hontalan volt, így sem romániai iratai, sem munkahelye nem volt, és várta a letelepedési engedélyt Magyarországtól családegyesítés ürügyén. Jó kapcsolatokat ápolt a magyarországi másként gondolkodókkal, látogatásaik, küldeményeik folytán ismerte a kelet-közép-európai szamizdat mozgalmat és irodalmat is.[26] Elsőként Szőcs Gézával (29 éves) beszélt a romániai szamizdat létrehozásáról. Kicsivel korábban egyébként Szőcs találkozott New Yorkban Hámos Lászlóval, a HHRF vezetőjével, aki a csoportja támogató lobbitevékenységéről biztosította, ha egy szamizdat lap működtetése esetén hatósági megtorlás érné a szerkesztőket.[27] 1982-ben Szőcs Géza is munkanélküli lett, ugyanis a kolozsvári *Igazság* című napilapnál betöltött állását megszüntették, és felső utasításra el kellett bocsátani.[28] Az újságnál nem az állásának megfelelő státusban, azaz nem fordítóként tevékenykedett, hanem az 1978-ban indított *Fellegvár* c. mellékletet szerkesztette, ami bár név szerint ifjúsági oldal volt, az új irodalmi nemzedéknek biztosított teret a megnyilatkozásra. Ennek a tartalmával nemcsak a megyei pártbizottság volt elégedetlen, ami akkoriban a cenzúra első külső szűrőjeként működött pártlapok esetében, de alkalmanként vehemensen kritizálta a kolozsvári magyar értelmiség egyik-másik idősebb tagja is.[29] Szőcsöt, miután sikertelenül pályázott a Nagyváradi Színház titkári állására, az 1982–1983-as tanévre félnormával felvették helyettesítő tanárnak egy kolozsvári líceumba. Folytatva az *Ellenpontok* szerkesztőinek sorát: másodikként Molnár Jánost (akkoriban 33 éves) nyerte meg Ara-Kovács a szamizdatügynek, aki református lelkész volt Tamáshidán, és szintén nem tartozott az egyházi és az államhatalom kegyeltjei közé.[30] Következett Tóth Károly Antal (40 éves), aki biológia/természettudományok tanár volt Nagyváradon, és felesége, Tóth Ilona (24 éves), akinek nem volt munkahelye. Ebben az időszakban mindhárman, azaz Molnár és Tóthék is tagjai voltak az Ady Kör nyolctagú, kollektív vezetőségének. A Tóth házaspár és az Ady Kör egyik fontos dugába dőlt közösségi terve egy nagyváradi központú magyar irodalmi folyóirat beindítása volt, amit a hatóságok nem engedélyeztek.[31] Legvégül Keszthelyi András (22 éves) szervezte be, aki filozófia szakos egyetemi hallgató volt Kolozsváron.

[25] Vö. Bárdi Nándor – Kiss Tamás: In: Kiss Tamás et al. (eds.): *Unequal Accommodation of Minority Rights. Hungarians in Transylvania*. Palgrave Macmillan, 2018. 37–70., itt: 60.
[26] Ara-Kovács Attila, 1999. 86., 90.
[27] Tímár Norbert: *Dissidents among the Hungarian Minority in Romania: The Interpretation and Creation of Transnational Actors*, *1977–1989*. MA Thesis, CEU, Vienna, 2021. 49.
[28] Keszthelyi Gyula. In: Molnár, 1993. 18.
[29] Keszthelyi Gyula. In: Molnár, 1993. 17.; Beke György. In: Molnár, 1993. 309.
[30] Molnár János. In: Molnár, 1993. 247–267.
[31] Tóth, 2000.

Hagyományos szerkesztőségi ülésekhez hasonló megbeszélések nem voltak, többnyire Ara-Kovácscsal tartotta mindenki a kapcsolatot.[32] A feladatok leosztása nem volt nagyon komolyan átgondolva. Úgy alakult, hogy Ara-Kovács, Tóth Károly és Keszthelyi írtak és szerkesztettek, Tóth Károly és Tóth Ilona sokszorosította a lapot (Nagyváradon), míg Szőcs Géza foglalkozott a terjesztéssel. Molnárt eredetileg Ara-Kovács be akarta vonni a szerkesztésbe és a nyomtatásba, de végül csak megbízásokat kapott cikkek fordítására, megírására, az 5. számtól pedig nem ismerte a lapszámokat. Családi okok miatt nem tudott rendszeresen bejárni Váradra, ezért hamar lemorzsolódott, és még arról sem tudott, hogy Tóthék milyen szerepet játszottak a lap létrehozásában.[33]

Az *Ellenpontok*nak 9 száma készült 1982 márciusa és 1983 januárja között.[34] Októberig havonta, azaz rendszeresen és nagy gyakorisággal jelent meg, az utolsó szám pedig majd csak a szerkesztők lebukása után. Ezt a kilences számot Ara-Kovács készítette elő egyedül, Magyarországon nyomtatták, és onnan juttatták vissza Romániába. Az első hat *Ellenpontok*-szám öt-öt példányban készült írógépen, a hetedik és nyolcadik pedig 50 példányban ramka[35] sokszorosítással. Molnár János kutakodása szerint az *Ellenpontok* mintegy 44-46 olvasóhoz juthatott el Romániában (Nagyvárad, Kolozsvár, Marosvásárhely, Sepsiszentgyörgy, Bukarest),[36] valamennyivel ezt még tetézhette a magyarországi utánnyomás és terjesztés.[37] A folyóirat ennél lényegesen szélesebb körű ismertsége elsősorban a Szabad Európa Rádiónak, illetve a nyugati sajtónak köszönhető, amikhez magyarországiak közvetítették a Romániából kicsempészett lapszámokat és híreket.[38]

Az írógépet és a sokszorosításhoz használt ramkát is magyarországi kapcsolataitól szerezte be Ara-Kovács. Az írógépet Jávor István vásárolta meg Magyarországon, amit Koppány Gizella és Baranyi László Erdélyt-járó házaspár vitt át Váradra.[39] A ramkát egy magyarországi személy kifejezett felkérés nélkül szerezte be és vitte el neki. Ugyanő megtanította Ara-Kovácsot a ramka kezelésére is.[40] Mint kiderült, utóbbinak nem volt érzéke a dologhoz, ezért nyomtattak végül Tóthék. A papírt és a festéket Szilágyi Teréz, a nagyváradi nyomda munkatársa lopta számukra. A betűk kicsempészését már túl kockázatosnak tartották a nyomdászok,

32 Tóth, 2000. 11.
33 Molnár, 1993. 247.
34 Aprólékos áttekintést az *Ellenpontok* számainak elkészítéséről l. Tóth, 2000.
35 A ramka techikáról l. Danyi, 2023.
36 Molnár, 1993. 85.
37 Pék József. In: Molnár, 1993. 61.
38 Az első küldeményt Csoóri Sándortól kapta a SZER (Kasza László. In: Molnár, 1993. 290.). A SZER és a nyugati sajtó értesítésében Rékasi János, Bollobás Enikő, Tamás Gáspár Miklós és Haraszti Miklós játszott fontos szerepet. L. Kasza László, Széchenyi Mihály, Arany László, Tamás Gáspár Miklós, Ilia Mihály. In: Molnár, 1993. 43., 59., 278., 282., 290.
39 Jávor István. In: Molnár, 1993. 41.
40 Hasznos Ember. In: Molnár, 1993. 41–42.

erről lebeszélték Szilágyit. Nem tudta egyébként, hogy egy szamizdathoz járul hozzá, de azt sejtette, hogy valami illegális akcióhoz használja fel Ara-Kovács a nyersanyagokat.[41]

Az *Ellenpontok* folyóirat célja, amelyet valamennyi szám elején feltüntettek: „a kelet-közép-európai emberi jogfosztottság – s ezen belül az erdélyi magyarság politikai, gazdasági, kulturális elnyomásának – ismertetése". Mint ilyen, a fennebb említett „pártnyilvánosság" keretein belül zajló jogérvényesítéssel, illetve az akkoriban szintén elterjedt praktikával, az áthallásos szövegekben kifejezésre juttatott sérelmi politizálással szakított.[42] Bár az államszocialista rendszerrel kapcsolatos álláspontjukat az ellenpontosok nem fejtették ki tételszerűen, több kijelentésük is utal arra, hogy nem reformokban gondolkoznak, és nem is kizárólag a kisebbségpolitikai problémákat kérték számon a Ceușescu-rezsimen, hanem egyértelműen rendszerellenes nézeteket vallottak. Egy helyen például így fogalmaznak: „[…] be kell látni, e rendszerben semmilyen emberi probléma meg nem oldható – hogy lehetne akkor épp a nemzetiségi kérdést megoldhatónak tekinteni benne?!"[43]

A számok különböző terjedelműre sikeredtek, összességében 289 oldal született. 71 szöveg, amelyeknek hozzávetőleg egyharmadát nem nyilvános dokumentumok, Romániában megjelent, ám nem vitatható anyagok, valamint újraközölt külföldi publikációk tették ki, kétharmada pedig erdélyi szerzők friss közlése: súlyos közéleti problémákkal – asszimilációval, emigrálással, belső migrációval, vallással és egyházakkal stb. – kapcsolatos helyzetfelmérések, elemzések, eszszék, hírek, versek. Terjedelmi vonatkozásban ez fele-fele megoszlást jelent.[44] A már megjelent cikkek kivételével a szövegeket névtelenül közölték. Ezek zömét Ara-Kovács, Keszthelyi és Tóth Károly írta, közöttük is messze a legtermékenyebb szerző Ara-Kovács volt. Írásokat közöltek továbbá Molnár Gusztávtól, Takács Ferenctől, Tőkés Lászlótól, Mészáros F. Istvántól, valamint Szőcs Gézától és Molnár Jánostól is. A romániai disszidensek közül Paul Goma írásait, a SZER egy román adását, a magyarországi demokratikus ellenzék soraiból pedig Haraszti Miklós és Tamás Gáspár Miklós egy-egy szövegét közölték újra.

A legnagyobb visszhangot a 8. szám (1982. október) keltette. Ez két, egymáshoz szervesen kapcsolódó dokumentumot tartalmazott: *Memorandum a helsinki*

[41] Szilágyi Teréz. In: Molnár, 1993. 42–43.

[42] Keszthelyi András a kisebbségi sérelmek „jogkövető" és „metaforikus" megjelenítési módozatának nevezi a két gyakorlatot. Keszthelyi, 1992.

[43] Ara-Kovács Attila – Tóth Ilona – Tóth Károly Antal: Adalékok a kételkedéshez. Vélemények a 62-ek leveléről. *Ellenpontok*, 1982/2. 29. További szemelvények az *Ellenpontok* cikkeiből Tóth Antal Károly válogatásában, amelyek azt támasztják alá, hogy a szerkesztőségi tagok valamennyien rendszerellenes nézetet vallottak, és a nemzetiségi kérdést nem azon belül próbálták megoldani lásd Tóth Károly Antal: *Torzítások az Ellenpontok című kötet két utószavában*. In: Tóth – Tóth (szerk.), 2017. 276–278.

[44] Tóth Károlynak az első nyolc számra vonatkozó becslését kiegészítettem az utolsó szám adataival. Tóth, 2000.

értekezlet megállapodásainak betartását ellenőrző madridi konferencia résztvevőihez, és *Programjavaslat a romániai magyarság jogfosztott helyzetének megváltoztatása érdekében*. A *Memorandum* a romániai magyarok erőszakos asszimilációjáról szólt, és azt sérelmezte, hogy a nemzetközi egyezmények nem biztosítanak kollektív jogokat a kisebbségeknek, csupán emberi jogi keretben tárgyalják a kisebbségi ügyeket. A madridi konferenciától olyan egyezményt vártak, amely biztosítaná a nemzeti kisebbség mint közösség védelmét. A *Programjavaslat* a romániai magyarok problémáit listázta, és követeléseket fogalmazott meg a román állammal szemben. Mivel a térségben ez az első kisebbségi manifesztáció, amely szakított a szocialista nemzetiségpolitikával, valamint olyan kisebbségpolitikai modellt vázolt, amely ma is megállja a helyét, érdemes a 10 fő pontját felidéznünk. A *Programjavaslat* a következőket követelte tehát: szabad kapcsolattartást Magyarországgal, érdekvédelmi szervezetet és kulturális autonómiát, önkormányzati képviseletet a magyarlakta területeken és területi autonómiát a Székelyföldnek, a lakosság etnikai összetételének megváltoztatására irányuló intézkedések leállítását, a romániai magyarság azonosságtudata kialakításának és fejlesztésének lehetővé tételét, a magyar nyelv egyenrangúsítását a közigazgatásban és a köznapi használatban, a románokéval azonos érvényesülési lehetőségeket, a magyar épített örökség megőrzését, a csángók magyarként való elismerését, és végül egy pártatlan nemzetközi bizottság fölállítását, amely megvizsgálná a romániai magyarok helyzetét. Mindkét dokumentumot Tóth Károly szövegezte meg. A *Programjavaslatot* egy négyesben folytatott beszélgetés keretében vitatták meg,[45] véglegesítéséhez Szőcs Géza is hozzájárult néhány javaslattal. A *Memorandum* esetében hasonló, közös megvitatásra nem került sor, Ara-Kovács viszont olvasta, és kért is egy apró módosítást. A két szöveget névtelenül, magyarországi közvetítők révén, a megfelelő fordításokban juttatták el az USA, Nagy Britannia, Finnország, Franciaország, a Német Szövetségi Köztársaság, Ausztria és Spanyolország a madridi konferencián részt vevő képviselőihez, valamint a magyar Külügyminisztériumnak. Jelzésértékűnek szánva, a Szovjetunió nem szerepelt a címzettek között.[46]

A lebukást egy egész sor konspirációs gyakorlattal próbálták elkerülni, pontosabban szólva elodázni:[47] a cikkeket név nélkül közölték,[48] nem árulták el egymásnak sem, hogy kitől szerezték a kéziratokat, gumikesztyűvel cserélték a lapokat az

[45] A megbeszélésen Tóthék, Ara-Kovács és Szőcs Géza vett részt.

[46] Tóth, 2000. 15–20.

[47] Tóth, 2000.

[48] Ez lényeges különbség a magyarországi és lengyelországi szamizdatgyakorlatokhoz képest, ahol a nyilvánosság védelmében reménykedve a szerkesztők vállalták a nevüket, és a legalitás stratégiájával is éltek (Danyi, 2023). Romániában az elnyomó rendszer sokkal szigorúbban működött, így a névtelenség kétségtelenül indokolt stratégia volt. Az ellenpontosok egyrészt tíz-tizenöt év börtönbüntetéssel, amnesztiával való szabadulás esetén is négy-öt évvel számoltak. (Budapesti beszélgetés az *Ellenpontok*ról – 1986. In: Tóth – Tóth, 2017. 164.) Másrészt időt akartak nyeri, hogy az elkerülhetetlennek vélt lebukás előtt minél több szám

írógépben, az eredeti kéziratpéldányokat, fénymásolatokat és a másolópapírokat elégették. Úgy egyeztek meg (de ezt nem tartották be szigorúan), hogy a szerkesztést és a szórást különválasztják: a lapot a „szerkesztőség" környékén nem terjesztik, a példányokat pedig Szőcs Géza Erdély-szerte személyesen adta át, akinek gondolta, majd a hetedik számtól postaládákba is dobott be példányokat, ami a személyes interakciókhoz képest csökkentette a lebukás veszélyét. Mikor érezték, hogy szorul a hurok, Keszthelyi és Ara-Kovács álneveket is kitaláltak, de ezeket nem közölték valamennyi érintettel, például Tóth Károly Antallal. Azt is eldöntötték, hogy lebukás esetén hárman vállalják a szerzőséget: Ara-Kovács, Szőcs és Tóth Károly, a szövegeket viszont elmulasztották elosztani egymás között.

Végül nem szervezési, stratégiai hibák miatt buktak le. Külön-külön már régóta megfigyelték őket,[49] amivel tisztában is voltak. A szamizdatra azonban a Szabad Európa Rádió hívta fel a Securitate figyelmét augusztus vége felé,[50] a tárgyi bizonyítékot a folyóirat létéről pedig egy nagyváradi magyar önkéntes besúgó (fedőnevén Bărdac) adta át a nagyváradi felügyelőségnek nagyjából egy hónap múlva.[51]

---

megjelenhessen. Ráadásul, az előző két esettől eltérően, nem feltételezhettek jelentős számú támogatót a disszidens tevékenység védelmében (Tóth Ilona közlése, 2023).

49 Már az Ady-kör tevékenységét is alaposan megfigyelték besúgók révén, és Tóth Károly követési dossziéjában jegyezték, akárcsak az *Ellenpontok*-ügy Bihar megyei vonatkozásait (DUI Bastionul, cazul Bastionul). Ebből kiderül, hogy Ara-Kovácsnak is volt megfigyelési dossziéja „Kos" álnévre nyitva (CNSAS: *Ellenpontok (Contrapuncte). Revistă clandestină, editată de mai mulţi intelectuali maghiari din România, publicată la Oradea în perioada 1981–1983, cu opt apariţii/numere*, http://www.cnsas.ro/documente/judete/Bihor/5.pdf (Letöltés ideje: 2022. november 29). Az *Ellenpontok* tevékenységét továbbá, William Totok tudomása szerint, a Szőcs Géza és Tőkés László személyére nyitott „Sabău" és „Vasile" követési dossziékban rögzítették, a művelet neve pedig egy ideig a „Revista", majd „Oponenţii 83". (Totok, William: *Ellenpontok. O revistă clandestină din timpul lui Ceauşescu*. RFI Romania, 02 august 2011, https://www.rfi.ro/social-49378-Ellenpontok-o-revista-clandestina-din-timpul-lui-ceausescu (Letöltés ideje: 2022. november 29.). Molnár János magánlevélben cáfolja Totok az „Oponenţii 83" műveletre vonatkozó állítását: kutatása alapján azt állítja, hogy ebben a műveletben nem az *Ellenpontok*, hanem a Tőkés testvérek azon kezdeményezését próbálták felgöngyölíteni, amely során 3000 levél telefonkönyv alapján kiválasztott címre való eljuttatását szervezték meg. A levél egy felhívást tartalmazott a magyar nyelvű oktatás védelme érdekében. Ugyanerre az akcióra hol „Oponenţii 83", hol „Bela-83"-ként hivatkoztak a Securitate munkatársai. (Molnár János közlése, 2023.) E tanulmány szerzője, Kiss Ágnes nem kérte ki a CNSAS-tól és nem tanulmányozta Ara-Kovács, Szőcs és Tőkés dossziéit, illetve Tóth Károly anyagaiból is csak a CNSAS által publikált dokumentumokat ismeri.

50 Központi értesítés a Bihar megyei Felügyelőségnek (1982. szeptember 1.) I 210560 vol. 2. 76. L. *Ellenpontok*, 2011, https://halbjahresschrift.blogspot.com/2011/08/Ellenpontok.html (Letöltés ideje: 2022. november 29.).

51 Jelentés (Sursa: Bărdac, 1982. szeptember 24.); Bihar megyei Felügyelőség jelentése a bukaresti központnak (1982. szeptember 24.), Bihar megyei Felügyelőség jelentése a bukaresti központnak (1982. október 2.) I 210560 vol. 2. 82–84., 86., 89. Lásd *Ellenpontok*, 2011, https://halbjahresschrift.blogspot.com/2011/08/Ellenpontok.html (Letöltés ideje: 2022. november 29.).

Mivel ősz folyamán szaporodtak a hírek, hogy Kolozsváron egyre-másra hívnak be személyeket, és az *Ellenpontok*ról faggatják őket, október végén közösen úgy döntöttek, hogy beszüntetik a tevékenységet.[52] Tóth az írógépet Ara-Kovácscsal darabokra szedte, a betűket leolvasztotta és a Körösbe dobta. A ramkát Ara-Kovács „eldugta" valakinél, aki nem tudta, hogy mire szolgál, a maradék stencilpapírt és nyomdafestéket elégették. November 7-én házkutatásokat tartottak Nagyváradon, de *Ellenpontok*-példányokat nem találtak. Ara-Kovácsot, Tóth Károlyt, Tóth Ilonát és közeli ismerőseiket több alkalommal is berendelték kihallgatásra. Szőcs Gézát már november 6-án kihallgatták Kolozsváron, november 7-ről 8-ra virradó éjszaka viszont elmenekült a városból, anélkül hogy az eseményekről értesítette volna a társait. Majd csak december 11-e körül találták meg és tartóztatták le. Eltűnése és az ezzel kapcsolatos rejtélyeskedése rengeteg mendemonda táptalaja lett. Keszthelyi András november 8-án tartóztatták fel az utcán Kolozsváron, és nagy adag *Ellenpontok*at találtak nála. Tóth Károlyt, valahányszor berendelték kihallgatásra a Securitatéra, verték és más módon is gyötörték, mígnem a szerkesztőtársakkal kötött egyezség szerinti beismerő nyilatkozatot írt az *Ellenpontok*ban való részvételéről. Az elfogás után – saját beszámolója szerint ellenszegülő – Szőcs Gézát is bántalmazták a kihallgatások alatt.[53] Az ügy kapcsán kihallgatták közeli barátaikat és rokonaikat, illetve azon személyek közül is párat, akikhez eljutott a lap. Az *Ellenpontok*kal kapcsolatos kihallgatásokról és Szőcs Géza „eltűnéséről" egyaránt tudósított a magyarországi demokratikus ellenzék, a SZER és a nyugati sajtó.[54]

Valószínűsíthetően a nyugati ismertségnek és támogató hangoknak köszönhetően az *Ellenpontok* ügyét 1983. május 17-én lezárta a Securitate, közölte az érintettekkel, hogy a román állam kegyelmet gyakorolt az esetükben, és nyilatkozatot tétetett velük, miszerint a továbbiakban tartózkodnak hasonló megnyilvánulásoktól. Ara-Kovács Attila visszakapta a hontalan útlevelét (Magyarországtól már novemberben megkapta a beutazási vízumot); felszólították, hogy május 25-ig távozzon az országból, illetve 5 évre kitiltották Romániából. A következő projektje az Erdélyi Magyar Hírügynökség megalakítása lett, amelyet Budapestről működtetett.[55] Az *Ellenpontok*-akció miatt Tóth Károlyt kirúgták a tanügyből. Már a kivizsgálások idején érdeklődtek az emigrálási lehetőségekről a kolozsvári magyar konzulátuson, végül 1984-ben költöztek Magyarországra, onnan pedig – alapjában véve azért, mert nem akartak a politikai szekértáborok egyikéhez sem elvtelenül

[52] A lebukásról, a „végjátékról" l. Tóth, 2000, 13–20.

[53] Mondják, hogy az ellenpontosok tagjai által vállalt kockázat mértéke különbözött, és ezt a Securitate bánásmódja is visszaigazolta: Ara-Kovács hontalanként nemzetközi védelem alatt állt, Szőcs Géza és Keszthelyi András apjuk státusának és kapcsolatainak köszönhetően volt viszonylag védett, míg Tóthéknak nem volt hasonló biztonsági hálójuk.

[54] Molnár János, 1993. 70., 83.

[55] Tímár Norbert: Az Erdélyi Magyar Hírügynökség (1983–1989) története. *Regio*, 2019/2. 182–210.

csatlakozni – pár év múlva Svédországba disszidáltak, majd rövid kanadai tartózkodás után végleg Svédországban telepedtek le.[56] Keszthelyit kitiltották az ország összes egyeteméről, 1985-ben költözött Magyarországra. Szőcs hosszú ideig munkanélküli volt, 1985-ben sikerült elhelyezkednie kutatóként a kolozsvári Irodalomtörténeti és Nyelvészeti Intézetben. 1986-ban Svájcba költözött. Míg Romániában lakott, Szőcs Géza nem hagyott fel az aktív disszidens tevékenységgel, beadványokat gyártott, egyeseket külföldre is kijuttatott belőlük, és mindvégig – sőt, távozása után is – a Securitate szigorú megfigyelése alatt állt.[57] Legvégül Molnár távozott az országból, kétszeri elutasítás után, 1989-ben Magyarországra költözött. Őt még az *Ellenpontok*-ügy lezárta előtt rokkantsági nyugdíjba kényszerítették, bár egészsége megengedte volna a lelkészi munka folytatását, nem sokkal később pedig a feleségét elbocsátották a tanügyből.[58]

3. Fogadtatás, hatás

Az Ellenpontok külföldi visszhangja

Amint az előző fejezet kulcsfontosságú momentumai részben már megvilágították, az *Ellenpontok* transznacionális hálózatokon keresztül jött létre, és utóélete is elsősorban ezeknek volt köszönhető. A transznacionális térben megvalósuló kapcsolatok és tevékenységek fontossága a kelet- és közép-európai disszidens tevékenységek esetében – konkrétan az *Ellenpontok* esetében is – elmélyült kutatások tárgyát képezte.[59] Ennek ellenére úgy vélem, nem felesleges ezt a komponenst még egyszer áttekinteni az *Ellenpontok* recepciójának átfogó vizsgálata kapcsán. Ami az *Ellenpontok*at illeti tehát, baráti és kollegiális kapcsolatok révén, a Szabad Európa Rádió, a nyugati sajtó, emigráns lapok és jogvédő szervezetek által ismertségre és támogatásra tett szert külföldön, Magyarországon és más szocialista és nem szocialista országokban egyaránt.

Létrejöttében a magyarországi demokratikus ellenzék és szamizdatmozgalom segített példával, magyarországi irodalommal, tárgyi eszközökkel (írógép, ramka), az eszközök kezeléséhez szükséges tudnivalókkal, pénzzel,[60] valamint

[56] Tóth Ilona személyes közlése. Vö. Filep 2020. 204.

[57] Lásd például az ENSZ-nek címzett *Javaslat egy kisebbségi világszervezet létrehozására* 1985-ben (aláírók: Szőcs Géza, Dorin Tudoran, Király Károly). (https://szocsgeza.eu/hu/tolem/politikai-irasok/570-javaslat-egy-kisebbsegi-vilagszervezet-letrehozasara); Helyzetjelentés a „Sabău" követési dosszié ügyben (1987. szeptember 28), tehát egy évvel az emigrálás után készült elemzés itt: DUI I 017980 Vol. 4. 21–30.

[58] Molnár János, 1993. 261., 263–267.

[59] Tímár, 2021; Tímár, 2019; Danyi, 2023; Mitrovits Miklós: *Tiltott kapcsolat. A magyar–lengyel ellenzéki együttműködés, 1976–1989*. Budapest: Jaffa Kiadó, 2020.

[60] Erdélyi Ágnes. In: Molnár, 1993. 300.

magyarországi sokszorosítással és terjesztéssel.[61] Az ismertségről, terjesztésről úgy is gondoskodtak, hogy továbbították a SZER-nek a folyóirattal és az ellenpontosokkal kapcsolatos híreket. A lebukás után egyaránt támogató akcióba kezdett a demokratikus ellenzék és a népi-nemzeti irányvonal néhány képviselője.[62] Ilyen akció volt a 71 vezető magyar értelmiségi tiltakozó nyilatkozata, amelyhez csatlakoztak Nyugaton élő magyar értelmiségiek is.[63] Az aláírásgyűjtést Tamás Gáspár Miklós kezdeményezte, mindkét „táborból" aláírták, és a Magyar Írószövetségnek, Lázár Györgynek (a Minisztertanács elnöke) és a Magyar Pen Clubnak küldték el. A Magyar Írószövetség állítólag eljárt az ügyben, kihallgatást kért felelős pártkörökben, ám a kormány ezt válasz nélkül hagyta, a Pen Club pedig elutasító volt.[64] A tiltakozást beolvasta a SZER is, Zsille Zoltán frissen emigrált magyarországi ellenzéki közvetítése eredményeként.[65] Egyéni akciókba is kezdtek: Csoóri Sándor az MSZMP reformszárnyához, Pozsgay Imréhez juttatta el az *Ellenpontok*at, egyes írószövetségi választmányi tagok pedig pártközponti tájékoztatókon is felvetették a témát (Csoóri mellett például Karinthy Ferenc). A demokratikus ellenzék a lapjaiban közölte a fontosabb szövegeket, elsősorban a *Memorandum*ot és a *Programjavaslat*ot, és tájékoztatott a meghurcolásról (*Beszélő*, *Hírmondó*, *ABC Tájékoztató*). Értesítették a nemzetközi emberjogi és kisebbségvédő szervezeteket: a HHRF-et, a Helsinki Watch-ot és az Amnesty Internationalt, nyugati sajtóorgánumokhoz közvetítették a híreket, illetve támogatást kértek nyugati diplomatáktól és politikusoktól.

Magyarországon sokakat nem érdekelt az Erdély-téma, és sokan nem értettek egyet az *Ellenpontok* melletti kiállással sem. A Budapesten kinyomtatott *Ellenpontok*-számok nem keltek el, a tiltakozó nyilatkozat aláírására felkértek fele elutasító választ adott.[66] Míg a támogatók korszakalkotónak, a nemzetiségi kérdésben fordulópontnak, történelmi jelentőségű politikai tettnek tartották (így Csoóri és Kis János),[67] az aláírást elutasítók azzal érveltek például, hogy „politikai disznóságokba nem ártják magukat".[68] Kételyeket fogalmaztak meg azzal szemben, hogy a gesztus elér-e a tömegekhez. A hivatalos álláspontot képviselő kultúrpolitikusok,

[61] A maguk során a magyarországiak mindezeket lengyel ellenállóktól tanulták. Danyi 2023; Mitrovits 2020.

[62] Tímár, 2021. 54–55. Csoóri Sándor, Ilia Mihály, Tamás Gáspár Miklós. In: Molnár, 1993. 290., 298–300. Szőcs Géza – Farkas-Wellman Endre: *Amikor fordul az ezred. Beszélgetőkönyv és dokumentumgyűjtemény*. Ulpius-ház, Budapest, 2009, http://szocsgeza.eu/hu/tolem/eletut-interju/612-amikor-fordul-az-ezred-a

[63] Mindkét dokumentum itt olvasható: http://szocsgeza.eu/hu/tolem/politikai-irasok/566-71-magyarorszagi-ertelmisegi-tiltakozasa

[64] Tamás Gáspár Miklós. In: Molnár, 1993. 287.

[65] Molnár, 1993. 291.

[66] Tamás Gáspár Miklós. In: Molnár, 1993. 299–300.

[67] Tamás Gáspár Miklós. In: Molnár, 1993. 300; Csoóri Sándor. Molnár, 1993. 298.

[68] Tamás Gáspár Miklós. In: Molnár, 1993. 287.

ideológusok szerint ez csak árthat az erdélyi magyarságnak, és provokáció a magyar kormánnyal szemben, azt akarja elérni, hogy nyilvánosan beavatkozzék a szomszéd ország belügyeibe. A közvélekedés szintjén szintén gyakran megfogalmazódott, hogy a gesztus nem lehet hatással a tömegekre, illetve a hivatalos propaganda visszhangjai: forrófejű, kétes „elemek" ügyködéséről van szó.[69]

Az *Ellenpontok*-akció egyik lényeges hozadéka, hogy a Szabad Európa megváltoztatta a műsorpolitikáját. Az volt az előírás és a gyakorlat ugyanis, hogy az osztályok csak a saját országukkal foglalkoznak, a határok kérdését és a velük kapcsolatos ügyeket, így a határon túli kisebbségekéit sem tárgyalják.[70] Ennek megfelelően a SZER magyar szerkesztősége sem foglalkozott az Erdély-kérdéssel, illetve erdélyi kérdésekkel.[71] Az *Ellenpontok* egyik cikke egyébként számon is kérte a hallgatást a SZER magyar szerkesztőségén.[72] Kasza László szerkesztő-műsorvezető visszaemlékezése szerint, amikor a magyar szerkesztőség megkapta az első *Ellenpontok*-számot (Csoóri küldeményeként egy közvetítőn keresztül), pánikszerű izgalommal nézte át a román szerkesztőséggel együtt, egyrészt mert ez volt az első illegális dokumentum Romániából, másrészt, hogy tartalmaz-e irredenta nézeteket: „Nagy megnyugvásukra, egyébként mindenki megnyugvására kiderült, hogy szó sincs ilyesmiről".[73] Ezek után Washingtonig felmenő átértékelés történt, és az érintett szerkesztőségek egyetértésével meghozták a döntést, hogy ezentúl a magyarok foglalkozhatnak a határon kívüli magyarok helyzetével is. A Szabad Európa Rádió történetének egyik legnagyobb jelentőségű döntése volt ez, állítja Kasza László.[74] Az *Ellenpontok*tól, később pedig az Erdélyi Magyar Hírügynökségtől kapott híreket továbbadták más szerkesztőségeknek, a románnak is.[75] A műsorpolitika megváltoztatása mellett felfüggesztették a hírek megbízhatósága több forrásból való ellenőrzésének kötelezettségét, mivel ez lehetetlenné tette volna az erdélyi hírek közlését.[76]

Magyarországi ellenzéki és SZER-közvetítéssel osztrák, német, svájci, francia és angol lapokban jelentek meg az *Ellenpontok* működésének és az ellenpontosok

---

69 Ilia Mihály. In: Molnár János, 1993. 298–299.

70 Kasza László. In: Molnár, 1993. 290., Mink András: „Ne legyünk senki helyett bátrak" – Kerekasztal-beszélgetés a Millenárison Hodosán Rózával, Kasza Lászlóval és Kemény Istvánnal a Szabad Európa Rádió és a magyar szamizdat kapcsolatáról. *Beszélő*, 2004/5. (http://beszelo.c3.hu/cikkek/%E2%80%9Ene-legyunk-senki-helyett-batrak%E2%80%9D). A román szerkesztőség információira támaszkodva l. Petrescu, 2013. 187–188.

71 Frankel Anna interjújába fűzve megjegyzi Molnár. In: Molnár, 1993. 283.

72 Ara-Kovács Attila: Miért éppen rólunk nincs szó? Az Erdély-kérdés és a Szabad Európa Rádió. *Ellenpontok*, 7. 29–31.

73 Kasza László. In: Molnár, 1993. 289–290.

74 Mink, 2004.

75 Kasza László. In: Molnár, 1993. 290.

76 Szőczi Árpád: *Temesvár. A romániai forradalom kitörésének valódi története*. Bloomington, Ind.: iUniverse, 2013. 58–59.

üldöztetésének hírei.[77] Ezekre hivatkozva az Egyesült Államokban, Kanadában és Ausztráliában kiadott emigráns magyar lapok is híreket közöltek az *Ellenpontok*ról, Európában pedig a Párizsban kiadott emigráns irodalmi-politikai lap, az *Irodalmi Újság (A magyar írók lapja)*, a római *Katolikus Szemle* és a Münchenben megjelenő *The Guardian of Liberty* (*Nemzetőr*).[78]

Az *Ellenpontok* létrejöttében és utóéletében a másik fontos szál az Egyesült Államokban működő Magyar Emberi Jogok Alapítvány (Hungarian Human Rights Fundation), a másodgenerációs amerikai magyarok csoportja volt, amely lobbitevékenységet folytatott a magyar kisebbségek érdekében. Az 1975-től Romániának nyújtott legnagyobb kedvezmény elvének (*Most Favoured Nation – MFN*) emberi jogi kiegészítésén fogást találva a HHRF folyamatosan azért lobbizott a kongreszszusi tagoknál, hogy tartassák be a kiegészítésben szereplő emberi jogi követelményeket az országgal.[79] A HHRF emellett részt vett az amerikai kongresszus Helsinki Bizottságának és egyéb bizottságainak munkájában.

Mint már említettem, a HHRF elviekben is támogatta egy szamizdat lap létrehozását, majd a madridi utóértekezleten (1982) fordítással, személyes részvétellel és lobbimunkával járult hozzá az ellenpontosok ügye és a kisebbségvédelmi kérdések megismertetéséhez, támogatások szerzéséhez.[80] A HHRF átadta az amerikai küldöttségnek az angol nyelvre fordított *Memorandum*ot és *Programjavaslat*ot. A külügyi képviselő, Judith F. Buncher biztosította a HHRF-et, hogy figyelemmel kísérik az ellenpontosok ügyét, és az ülés berekesztése után sem vesztik szem elől a témát. Szemben a Helsinki Záróokmányban előírt kisebbségvédelmi követelményekkel, a Madridi Záróokmány már „folyamatos fejlődést" várt el az aláíróktól

77 *Der Spiegel* (1982), *Die Presse* (1982, 1983), *Die Welt* (1982), *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (1982), *Frankfurter Rundschau* (1982), *Glaube in der 2. Welt* (1982), *L'alternative* (1983), *Le Monde* (1982), *Le Nouvel Observateur* (1983), *Neue Zürcher Zeitung* (1983), *Stuttgarter Zeitung* (1983), *The Times* (1982). A listát a SZER archívumában fellelhető hírügynökségi és sajtóanyagok alapján állította össze Molnár János (Molnár, 1993. 7., 8.), amit kiegészítettem a Szőcs Géza visszaemlékezésében található utalásokkal. (Szőcs – Farkas-Wellman, 2009.)

78 Találatok az Arcanum adatbázisban. Arcanum, https://www.arcanum.com/en/ (Letöltés ideje: 2022. november 29.) Az *Ellenpontok*ról közlő emigráns magyar lapok: Új Világ. Az amerikai magyar családok lapja (1982, 1983, A.E.Á.), *New Yorki Magyar Élet* (1982, 1983, A.E.Á.), *Katolikus Magyarok Vasárnapja* (1982, 1983, A.E.Á.), Új Hídfő. A magyarság szolgálatában álló emigrációs politikai lap (1982, 1983, A.E.Á.), *Chicago és környéke* (1982, 1983, A.E.Á.), *Californiai Magyarság* (1982, A.E.Á.), Transsylvania Erdélyi Tájékoztató (1982, A.E.Á.), Hadak Útján. Magyar harcosok bajtársi közösségének tájékoztatója (1982, 1983, A.E.Á.), *Amerikai-Kanadai Magyar Élet* (1983, A.E.Á.), *Magyarság* (1983, A.E.Á.), *Krónika* (1982, 1983, Kanada), *Tárogató* (1983, Kanada), *Adelaidei Magyar Értesítő* (1982, Ausztrália), Ősi Gyökér. Magyar Kulturális Szemle (1983, Argentína).

79 A HHRF tevékenységéről lásd részletesen Tímár, 2021.; Tímár, 2019.

80 Tímár, 2021. 54–55.

a kisebbségvédelem terén, amit a HHRF lényeges előrelépésnek tartott.[81] Mindeközben a román és a magyar képviselet egyaránt ignorálta a témát.[82]

1983 januárjában két amerikai küldöttség is járt Romániában: Lawrence Eagleburger politikai ügyekért felelős államtitkár és Tom Lantos kongresszusi képviselő, a HHRF közeli kapcsolata. Mindketten tárgyaltak Ceaușescuval az emberjogi helyzetről és a kisebbségekről, konkrétan az ellenpontosokról is. A román fél azzal védekezett Eagleburger előtt, hogy a szamizdat szerkesztőit elengedték, és szabadon élhetik az életüket.[83]

A HHRF az *Ellenpontok* megszűnése és az ellenpontosok emigrálása után is támogatta az országban maradt Szőcs Gézát és disszidens tevékenységét. A HHRF képviselte őt például az Alternatív Kulturális Fórumon 1985-ben Budapesten, amire nem engedték ki Romániából.[84]

Az Ellenpontok romániai recepciója

A román főhatalom az elfojtás és elhallgatás stratégiájával élt. A médiában semmi nem jelent meg az *Ellenpontok*ról, és ez volt az alapviszonyulás az ellenzéki tevékenységekhez általában. Az *Ellenpontok*-ügy titkos felgöngyölítése idején a média folyamatosan és semmitmondóan tudósított a madridi utókonferenciáról, az év végén pedig sajtókampány indult a nemzetiségi kérdést érintően.[85] *A nemzeti kérdés tudományos, marxista-leninista megoldása – a Román Kommunista Párt történelmi műve* című cikkben Gere Mihályon keresztül üzeni meg a hatalom: „[s]enkinek sem engedjük meg, hogy becsmérelje pártunk nemzeti politikáját[…]".[86] A nyilvános álláspont tekintetében egy későbbi, 1984-es Ceaușescu-beszédre szokás hivatkozni, miszerint Romániában a „nemzetiségi kérdés" megoldott, ennek megkérdőjelezése pedig „diverzió".[87] Zárt ajtók mögött viszont a nemzeti kisebbségeket veszélyesnek tartotta, az ellenséges magatartás letörését, a kisebbségi követelések maradéktalan elutasítását szorgalmazta.[88] Valójában a nemzeti

[81] Uo.

[82] Petrescu, 2013. 187–188.

[83] Tímár, 2021. 58–59. Szőcs Géza összefoglalója a kongresszusi és diplomáciai intervenciókról itt olvasható: http://szocsgeza.eu/hu/tolem/politikai-irasok/574-volt-e-ertelme-az-Ellenpontoknak-mint-vallalkozasnak (Letöltés ideje: 2022. november 29.)

[84] Tímár, 2021.

[85] Röviden erről a sajtókampányról az *Ellenpontok*, valamint az MSZMP és az RKP központi bizottsági titkárai közötti november végi találkozó vonatkozásában lásd Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2007. 292–293.

[86] Gere Mihály: A nemzeti kérdés tudományos, marxista-leninista megoldása – a Román Kommunista Párt történelmi műve. *Előre*, 1982. december 7. 1., 3. Vö.: Földes, 2007. 293.

[87] Tímár, 2021. 60.

[88] Uo.

kisebbségi ügyek már a hetvenes évektől kemény biztonságpolitikai kérdésként tételeződtek az államhatalom számára.[89]

Az elnyomás legfontosabb eszköze – amely befelé és a külföld felé is annak a látszatát volt hivatott biztosítani, hogy Romániában nincs sem ellenállás, sem megtorlás – a Securitate volt. Az „offenzív" megoldások mellett munkamódszerei között a „puha" megoldások széles palettája szerepelt.[90] Az ellenállás „semlegesítése" céljából a fizikai erőszakon kívül a „figyelmeztetést", a munkahelyi nyilvános vitát és elítélést, valamint a célszemély társadalmi kompromittálását és elszigetelését alkalmazták előszeretettel és igen eredményesen.[91] Ami az elszigetelést illeti, a telefonvonal és a posta ellenőrzése mellett rengeteget ügyködtek a disszidens társadalmi kirekesztésén. Gyakori eljárás volt a lejáratő információk elhintése (lelki betegségek, szexuális irányultság, sikkasztás, valutázás, titkosszolgálattal való együttműködés stb.),[92] a releváns közeg elismert személyeitől származó elítélő vélemény terjesztése, illetve a közszájon forgó vádak, kételyek, gyanakvások felerősítése. A szervek számításai szerint környezete elutasítása miatt a célszemély majd jobb belátásra tér, vagy legalábbis felhagy addigi tevékenységével.

Ami az *Ellenpontok*at és általában a kisebbségi eseteket illeti, a Securitate ezeket alapból nacionalista, irredenta, revizionista indíttatásúaknak kategorizálta. A szamizdattal kapcsolatos hírekre a SZER augusztus 25-i magyar műsora hívta fel a Securitate figyelmét, amúgy meg első blikkre tudták, hogy „nacionalista-irredenta tartalmú lap"-ról van szó, amelyre az adás „ellenséges, nacionalista-irredenta hallgatói" híreszteléssel és „hasonló jellegű akciókra való uszítással" reagálhatnak.[93] A Securitate átfogó nyomozásba kezdett, hogy a hír hitelességét ellenőrizze, a szerzők kilétét felfedje, és a folyóiratot megkaparintsa. A nyomozati művelet szeptember elsején indult, a több megyei felügyelőség együttműködését feltételező akció pedig a REVISTA (A folyóirat) nevet kapta.[94] A tárgyi bizonyítékot, az *Ellenpontok* első két számát Király Ernő nagyváradi ügyvéd, önkéntes besúgó nyújtotta át a Securitatének.[95] A vizsgálat folyamán az ellenpontosokat különféle eszközök-

89 Novák, 2017. 93–115.

90 Ursu, 2018.

91 Uo.

92 Ursu szerint a közbűnténynek minősített esetek kettős célt szolgáltak: egyrészt az ellenálló hiteltelenítését és társadalmi elszigetelését, másrészt pedig a nyugati fórumok szemében „köztörvényes bűncselekménynek" álcázták az egyébként „politikai bűncselekménynek" minősített disszidens tevékenységet. Ursu, 2018. 10.

93 Központi értesítés a Bihar megyei Felügyelőségnek. (1982. szeptember 1). I 210560 Vol. 2. 76. CNSAS: Ellenpontok, http://www.cnsas.ro/documente/judete/Bihor/5.pdf (Letöltés ideje: 2022. november 29.)

94 Uo.

95 Tóth Károly: *Hogyan találta meg a román állambiztonság az Ellenpontokat. Az erdélyi szamizdat felderítésének dokumentált története*. In: Tóth – Tóth, 2017. 397–430. Az eredeti feljelentések itt olvashatók: *Ellenpontok*, 2011, https://halbjahresschrift.blogspot.com/2011/08/Ellenpontok.html (Letöltés ideje: 2022. november 29.)

kel meghurcolták – házkutatássokkal, kihallgatásokkal, fizikai bántalmazással, megfélemlítéssel és elszigeteléssel, de végül pert nem indítottak ellenük. Feltehetően azért, mert az ügy ismertté vált a határokon túl is. Velük ellentétben egy csíkszeredai társaság tagjait, akikre szintén 1982 novemberében csaptak le, több évre elítélték, pedig csak fontolgatták egy szamizdat lap létrehozását,[96] Radu Filipescut pedig 10 évre ítélték el 1983 őszén „a szocialista rend elleni propagandáért", amelyet kiáltványok sokszorosításával és szórásával valósított meg. A büntetésből három évet töltött le.[97]

Bizonyára nem függetlenül az *Ellenpontok*tól és Radu Filipescu szórólapozásától, 1983 tavaszán egy kormányrendelet előírta, hogy a magánszemélyeknek évente be kell nyújtaniuk az általuk birtokolt gépek írásmintáját. A sokszorosítóberendezések birtoklására vonatkozó tiltás megszegését, illetve az engedély nélküli írógépek használatát adott büntetőjogi kategóriába eső (például a szocialista rendet és az állambiztonságot fenyegető) tettek esetében már nemcsak szabályszegésnek, hanem bűntettnek minősítette, és ennek megfelelően súlyos börtönbüntetéssel sújtotta.[98]

Az ellenpontosok akciója a román értelmiség körében jobbára visszhangtalan maradt. Cristina Petrescu, a romániai ellenállás kutatója szerint a román értelmiség nem tudott azonosulni a kisebbségi törekvésekkel, ugyanis történelmi tapasztalataik tükrében a kisebbségi jogokkal kapcsolatos követeléseket zsigerből revizionizmusként, a nemzetközi döntéssel kikényszerítendő határmódosítás mozgatórugójaként értelmezték.[99] Ezt a félelmet persze a hivatalos és a suttogó propaganda tovább szította. A hatalom azt híresztelte, hogy a magyar disszidensek nyugati hatalmak segítségével vissza akarják csatolni Erdélyt Magyarországhoz, a Securitate pedig úgy is kezelte a disszidenseket, mint a vasfüggöny túloldaláról „reakciósok" által fizetett árulókat, a magyar vagy a zsidó lobbi vagy a külföldi titkosszolgálatok beszervezett embereit. A „magyar revizionizmus" érzékeny téma volt tehát a román értelmiség körében, és a propaganda eredményes eszköznek bizonyult a két etnikum közötti nyílt disszidensszövetkezés megelőzésében.[100] Nagyon kevés ellenpéldát ismerünk. Az egyik a már említett, az ENSZ-nek címezett dokumentum egy kisebbségvédelmi világszervezet létrehozásáról (1985), amelyet előbb a román hatóságoknak is megküldött Szőcs Géza, később Király Károly és Dorin Tudoran, az 1982 óta radikalizálódó román disszidens is aláírta. A másik a falurombolás, a szisztematizálás ellen írt tiltakozás 1988-ban, amelyet Doina Cornea kezdemé-

[96] Az ügyre a későbbiekben visszatérek.

[97] Petrescu, 2013. 297–299.

[98] Decret nr. 98 din 28 martie 1983 privind regimul aparatelor de multiplicat, materialelor necesare reproducerii scrierilor şi al maşinilor de scris. *Buletinul Oficial* nr. 21 din 30 martie 1983, https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocumentAfis/565 (Letöltés ideje: 2022. november 29.)

[99] Petrescu, 2013. 37.

[100] Petrescu, 2013. 191–192.

nyezett, és 27 aláírást gyűjtött, majd kiküldte a nyugati médiának. A SZER-ben is többször beolvasták.[101] A román értelmiség viszonyulását megvilágítandó érdemes még két esetről szót ejteni. Az egyik a Nagy Imre újratemetésén elhangzó „Budapesti nyilatkozat", amelyet a magyarországi népi-nemzeti ellenzék és román emigránsok írtak alá 1989-ben, de egy ilyen szöveg aláírása Romániában nem történhetett volna meg – állítja a szakértő, Cristina Petrescu.[102] Doina Corneának, a magyarság körében legnépszerűbb román disszidensnek is fenntartásai voltak a nyilatkozattal kapcsolatban, és azzal érvelt, hogy a dokumentumban megjelenő, Erdélyre vonatkozó „komplementáris tér" és „autonóm politikai képviselet" túl „kétértelmű", ezért vállalhatatlan.[103] 1989-ben Cs. Gyimesi Éva a SZER-en keresztül fordult névtelenül, nyílt levélben Doina Corneához, aki azzal utasította el, hogy a magyar disszidensekkel való szövetkezést nemcsak a Securitate, hanem a közvélemény – „egy része", teszi hozzá elegánsan Cs. Gyimesi Éva – is úgy ítélné meg, hogy „eladta magát az idegeneknek".[104] Válaszlevelében, amelyet szintén a SZER közölt, külön kiemelte, hogy határmódosítást és területi autonómiát semmilyen körülmények között nem fogadhat el – és úgy véli, hogy ebben minden erdélyi románnal osztozik –, a magyar kisebbség kulturális jogait viszont „fenntartásokkal és pontosításokkal" támogatja.[105]

Ez a zsigeri gyanakvás, elutasítás túlélte a rendszerváltást. Az nem meglepő, hogy a nyugalmazott szekusok lapja továbbra is irredenta, revizionista ihletésűnek tartja az *Ellenpontok*-akciót.[106] De az *Ellenpontok*, és kiemelten a *Memorandum* és a *Programjavaslat* Cristina Petrescu olvasatában is nacionalista, önmagát korlátozó gondolatmenetre épül. A romániai disszidens mozgalmak elismert kutatója azt állítja, hogy a nemzetközi fórumokhoz is eljuttatott dokumentumok süket fülekre találtak. Szerinte a szövegek és az akció a saját eredményességét korlátozta

101 Petrescu, 2013. 189., 314.

102 Petrescu, 2013. 192. A román emigráció különféle csoportosulásairól és viszonyulásukról a magyar kisebbség ügyeihez, amelyek közül barátságos attitűdje révén kiemelkedett a Cornel Roșca vezette budapesti román csoportosulás (România Liberă) lásd még Ara-Kovács Attila: A román politikai emigráció. *Motolla*, 1988/2. 3.

103 Petrescu, 2013. 212. Ugyanebben a *Motolla* számban van egy cikk, amely az MDF-nek a Jurta Színházban megtartott második 1988-as találkozójáról szólt. A találkozón a magyar kisebbség sorsa volt napirenden, a felszólalók közt Szőcs Géza és Cornel Roșca is szerepelt. K. Á.: A demokrácia nehéz iskolája. Retorika szemináriumon a magyar ellenzéknek! *Motolla*, 1988/2. 1., 3.

104 A szövetségkeresésről, a Doina Corneával történő nyílt levélváltásról, a leveleket, illetve Doina Cornea nyilatkozatát a Budapesti Közös Nyilatkozattal kapcsolatban l. Cs. Gyimesi Éva: *Szem a láncban*. Kolozsvár: Korunk – Komp-Press Kiadó, 2009. 67–83.

105 Cs. Gyimesi, 2009. 81., 82.; Petrescu, 2013. 191.

106 L. Stelian Popescu ezredes, az *Ellenpontok*kal foglalkozó bukaresti Securitate-tiszt visszaemlékezését és értelmezését a Vitralii c. folyóiratban. Stelian Popescu: *Publicația samizdat* „ELLENPONTOK", *instrument de propagandă antiromânească în anii ' 80*. *Vitralii – Lumini și umbre* (Revista veteranilor din SRI) 2012/11. 88–92.

azáltal, hogy nem magát a kommunista rendszer legitimitását kérdőjelezte meg, hanem csupán adott politikáit bírálta, kizárólag a magyar kisebbség problémáival foglalkozott, a tágabb népességet érintőkről még csak említést sem tett. Ráadásul xenofób, románellenes nézetet propagált, mivel az RKP asszimilacionista politikáit a „hagyományos román nacionalizmusból" eredeztette, és azt engedte értetni, hogy a román nép nézetei és az RKP politikái egybevágnak.[107]

Végül vizsgáljuk meg a romániai magyar értelmiség viszonyulását. Nyíltan támogató magyar kevés akadt Romániában. Természetesen voltak az ellenpontosoknak elvi barátaik, legnyíltabban Cs. Gyimesi Éva, a Babeș–Bolyai Tudományegyetem magyar tanszékének oktatója vállalt velük szolidaritást.[108] Szőcs Gézát, Tóth Károlyt és Ara-Kovácsot is ismerte, Szőcs Gézával például diákjaként ismerkedett meg.[109] Bár már jó ideje a Securitate megfigyelése alatt állt, ekkortól szigorodott meg a követése.[110] Nem olvasta az *Ellenpontok*at, hanem a Szabad Európa Rádióban hallott róla, akárcsak a *Memorandum*ról és a *Programjavaslat*ról, amelyekkel teljes mértékben azonosulni tudott.[111] Visszaemlékezése szerint: „Az *Ellenpontok* számomra, személyes életemben különös értéket jelent […] Túlzás nélkül mondhatom, katartikus volt."[112] Azért nagyon fontos felfigyelnünk erre a momentumra, mert ezután Cs. Gyimesi Éva roppant aktív disszidens tevékenységbe kezdett. Beadványokat szerkesztett és küldött a hatóságoknak a felsőoktatással és kihelyezésekkel kapcsolatban, 1985-ben részese volt a magyar szakos végzősök a kihelyezések miatti közös, nyilvános tiltakozásának,[113] híreket küldött Ara-Kovács Attilának az Erdélyi Magyar Hírügynökség projekthez (Szőcs Géza és Tőkés László volt a másik két alapember),[114] később Szőcs Gézának is, nyílt leveleket juttatott el Magyarországra és a SZER-nek, (kétnyelvű) röplapot szerkesztett és szórt a szisztematizálással kapcsolatban (Chelu Ivánnal), szamizdat tanulmányt írt és terjesztett,[115] részese volt a Limes-kör tevékenységének, különösen miután Molnár Gusztáv, a fő szervező és szerkesztő emigrált. Próbált szövetségeseket keresni a román értelmiség körében, és végül részt vett a *Kiáltó Szó* szamizdat létrehozásában. A *Kiáltó Szó*nak a szerkesztését, amely deklaráltan az *Ellenpontok* által elkezdett munka folytatása, egyrészt a rendszerváltás tette tárgytalanná, másrészt viszont a kész számok megjelentetését már korábban elszabotálták Magyarországon.[116]

---

107 Petrescu, 2013. 187–189.
108 Cs. Gyimesi Éva. Molnár, 1993. 302–304.
109 Nyilatkozat. Cs. Gyimesi, 2009. 109–110.
110 Cs. Gyimesi, 2009. 45–46.
111 Cs. Gyimesi Éva. Molnár, 1993. 303.
112 Uo.; lásd továbbá Cs. Gyimesi, 2009.
113 Cs. Gyimesi, 2009. 57–58.
114 Tímár, 2019. 188.
115 A *Honvágy a hazában* című írásra való hivatkozást l. Cs. Gyimesi, 2009. 61.
116 Cs. Gyimesi, 2009. 73., 224.; Tímár, 2019. 186.

Amikor 1982 végén a Securitate előli bujkálás és letartóztatás után Szőcs Géza betegen visszaérkezett Kolozsvárra, Cs. Gyimesi gyűjtést rendezett számára az írószövetség kolozsvári szervezetében és szerkesztőségekben. Sokan próbálták eltántorítani ettől, „figyelmeztették", hogy Szőcs tulajdonképpen provokatőr, elárulta a barátait, és sokan elkezdték őt is kerülni, miután nyíltan kereste a kapcsolatot az ellenpontosokkal és barátaikkal, például Marius Tabacuval.[117] A „jó irányba való befolyásolást" később Doina Corneával kapcsolatban is tapasztalhatta: a Corneával való szövetkezés úgymond „nem használ a magyar ügynek", sőt, „a magyar tanszék létét fenyegeti".[118]

Az *Ellenpontok* inspirálóan hatott egy csíkszeredai társaságra is, Borbély Ernőre, Búzás Lászlóra és Bíró Katalinra, akik létre akartak hozni egy jogvédő szervezetet Erdélyi Magyarok Egyesülete névvel, illetve egy folyóiratot, amelyet Budapesten vagy Bécsben nyomtattak volna. Ők a tervezés nagyon kezdeti szakaszában lebuktak: 7, 6 és 5 év börtönbüntetésre ítélték el őket. Búzás László Radu Filipescuval ült Enyeden.[119]

Voltak olyanok is, akik csendben ugyan, de támogatták az ügyet, a gesztust és a követeléseket egyaránt.[120] A fenntartásaikat az illegális tevékenységgel, és az illegális tevékenységgel való szolidaritásvállalással kapcsolatban fogalmazták meg. Amiatt aggódtak, hogy a földalatti ellenállás emberi veszteséggel jár, mert a diszszidenseket és támogatóikat különféle eszközökkel vagy emigrálásra kényszerítik a hatóságok, vagy ellehetetlenítik a szakmai életüket. A megtorlás továbbá intézményi korlátozásokat, jogok megnyirbálását is magában foglalhatja. Az *Ellenpontok*kal kapcsolatosan az aggodalom tárgyaként az 1977-ben megnyitott kolozsvári magyar konzulátus és a kolozsvári egyetem magyar tanszéke vetődött fel, a dilemma pedig úgy tételeződött: szolidaritás az ellenpontosokkal és a szimpatizánsaikkal, vagy az intézmények védelme. Ezen őrlődött például Gáll Ernő is.[121]

Az ellenzők népes tábora az idős generáció hithű kommunistáiból, de leginkább a kisebbségi intézményekben és kulturális életben stabil pozíciókat elfoglaló személyekből állt, akik határozottan a „tárgyalást", a „megnyerést", a „csendes munkát" stb. preferálták az illegális tevékenységek helyett. A viszonyulásukat tehát egyáltalán nem a folyóirat, illetve a sokkal szélesebb körben ismert *Memorandum* és *Programjavaslat* tartalma határozta meg – ide kapcsolódó vitáknak nyomát sem

117 Cs. Gyimesi Éva. Molnár, 1993. 303.

118 Cs. Gyimesi, 2009. 73.

119 Búzás László. In: Molnár, 1993. 271–275.

120 Tóth Sándor és Kántor Lajos megértéséről Cs. Gyimesi Éva emlékezett meg. Cs. Gyimesi Éva. Molnár, 1993. 303. L. továbbá Tóth Sándor. In: Molnár, 1993. 306.; Gáll Ernő. In: Molnár, 1993. 305.

121 „Csak Cs. Gyimesi Éva jött be a KORUNK szerkesztőségébe: pénzt gyűjtött a Géza számára. Természetesen adtam. De nem voltam meggyőződve arról, hogy helyes, ha Éva így kiszolgáltatja magát. Nem tudtam eldönteni, mi a fontosabb: a szolidaritás, vagy a nevelői-oktatói munkája? Ez egy rettenetes dilemma volt." Gáll Ernő. In: Molnár, 1993. 305–306.

találtam –, hanem, akárcsak a „csendes szurkolók" esetében, az illegális ellenállási formák elfogadottsága.

A kommunisták a szocializmus ellenségeit látták bennük, a SZER-rel való együttműködést pedig egyenesen „ellenforradalom"-nak minősítették. Azt a hagyományos baloldali álláspontot képviselték, miszerint nem a hatalom ellen, hanem azon belül kell elérni a célokat. Ezt a nézetet vallotta például Balogh Edgár.[122] Ezt azért nem lehet egy vállrándítással elintézni, mert az ő nézeteinek súlyos gyakorlati következményei is lehettek, bár ebben az esetben nem bizonyultak végzetesnek. Balogh Edgártól Aczél György is megérdeklődte Csoóri Sándor és Cs. Gyimesi Éva közvetítésével, hogy erkölcsileg támogatja-e Tóth Károlyt, az *Ellenpontok* szerkesztőjét, mert ettől tette függővé a Magyarországon való letelepedés engedélyezését, Balogh pedig azt válaszolta: „Nem szövetkezem a szocializmus ellenségeivel."[123]

Az ellenzők a szamizdatot felesleges provokációnak és a kisebbségi léthelyzetben tárgyalással elért eredmények és kapcsolatok aláásásának tartották. Mivel a példányszám elenyésző volt, arra következtettek, hogy a pozitív hozadéka sem lehet jelentős, ugyanakkor aránytalanul nagy bajt kavar: emberi sorsokat és intézményeket sodor veszélybe.[124] Az ellenpontosok személyét is, különösen a legismertebbet, Szőcs Gézát célkeresztbe vették és minősítették, amivel a teljes akció létjogosultságát szándékoztak kétségbe vonni. Önző, számító, hazug, konspiráló, figyelemhajhász, kalandor természetű fiataloknak mondták őket, és kifejezetten gyanúsnak vélték a Securitate enyhe fellépését. Különféle szóbeszédeket indítottak vagy terjesztettek az ellenpontosokkal kapcsolatban, például hogy elárulták egymást, csak az emigrálás esélyeinek növelése érdekében „disszidenskedtek", a nyugati ismerőseiken élősködnek.[125] „Óriási megvetéssel és gyűlölettel tárgyalták ezt a kérdést, például Kányádi Sándor, Fodor Sándor és Beke György, akik megmagyarázhatatlan indulattal támadták Szőcs Gézát", emlékezik vissza Cs. Gyimesi

[122] A „régi kommunisták" és Balogh Edgár nézeteiről lásd Gáll Ernő. In: Molnár, 1993. 305.; Cs. Gyimesi Éva. In: Molnár, 1993. 303.

[123] „Aczél György ekkor, 1983 nyarán – Csoóri Sándor közvetítésével – velem üzente Balogh Edgárnak: ha ő támogatja erkölcsileg az *Ellenpontok* eme szerkesztőjét, akkor Magyarország befogadja Tóth Károlyt. »Edgár bácsi« egy kolozsvári néptelen utcasarkon, 1983 nyarán ezt válaszolta: »Nem szövetkezem a szocializmus ellenségeivel.« Ezt egy harmadik személy, egyetlen tanúja a beszélgetésünknek, mindmáig tagadja." (Cs. Gyimesi, 2009. 56.) Ezt a kijelentést Balogh nem ismerte el (Balogh Edgár. In: Molnár, 1993, 307.) Balogh Edgár ellenséges híresztelései – provokatőrök, bármerre jártak, távozásukat házkutatás követte – magyarországi látogatása alkalmával Tóthék tudomására jutottak más forrásokból is. (Tóth, 2000. 18.)

[124] „Én az olyan lapot, amelyik ilyen kis példányszámban jelenik meg, valahogy nem tartottam létjogosultnak. Bár egy nagy haszna volt. Kifelé tájékoztatott." Fodor Sándor. In: Molnár, 1993. 312.

[125] Cs. Gyimesi Éva. In: Molnár, 1993. 304.

Éva,[126] de más tekintélyes, a kulturális élet szempontjából meghatározó értelmiségiek hasonló terminusokban és nem kevesebb vehemenciával beszéltek országszerte az ügyről, például Domokos Géza (a Kriterion Kiadó igazgatója, Bukarest), aki semmiféle disszidens tevékenységgel nem értett egyet,[127] Farkas Árpád költő (Sepsiszentgyörgy), Balla Zsófia költő, újságíró (Kolozsvár).[128] Domokos hasonló véleményt fogalmazott meg a bukaresti magyar nagykövetség számára is.[129]

Kortársak értelmezése szerint az *Ellenpontok* és az ellenpontosok ellen irányuló dühöt a magatehetetlenség, a nyugtalan lelkiismeret és az irigység okozta: a fiatalok megtették azt, amit ők nem mertek.[130] Ez az ellenérzés összekapcsolódott a nemzedékek és az általuk használt nyelvezetek közötti vitákkal vagy a vitáktól független utálkozással, illetve a filozófusok és elméletírók térnyerésével, növekvő tekintélyével szembeni nemtetszéssel. Nem feledhetjük azt sem, hogy a rossz hírnévnek egyik-másik felröppenő pletyka esetében tárgyi alapja is volt, tehát az ellenpontosok elleni hangulatkeltés nem egy morális szempontból feddhetetlennek tekintett szerveződésnek szólt. Ide tartozik egyes ellenpontosok kommunikációs stílusa és nem szokványos életmódja, valamint Szőcs Géza rejtélyeskedő, a korabeli viszonyok között gyanakvásra bőven okot adó magatartása, ami az amúgy is terhelt társadalmi közhangulat további romlásához vezetett.[131] Mondják, hogy a Szőcs Gézával szembeni averziót tetézte az apjával, Szőcs István kekeckedő szerkesztővel, kritikussal kapcsolatos antipátia is.

---

126 Cs. Gyimesi Éva. In: Molnár, 1993. 303., valamint Tóth Sándor. In: Molnár, 1993. 306. Vö.: Beke György. Molnár, 1993. 309–311., Fodor Sándor. Molnár, 1993. 313., illetve DUI „Sociologul" (Balázs Sándor) I 161638 Vol. 1, 374–375.

127 A SZER 1982. októberi hírei alapján (tehát még a lebukás előtt) Bodor Pállal (ekkor már az *Előre* munkatársa, a hetvenes években a Román Rádió és Televízió nemzetiségi műsorainak főszerkesztője) és Fejes Gyulával (a Magyar Nemzetiségű Dolgozók Tanácsának titkára) folytatott beszélgetéseikben „nagyon komoly problémának" ítélték a szamizdat megjelenését. (DUI „Georghiu" (Domokos Géza) I 203541 Vol. 9. 37–38., 73–74., 77v, 78–78v.) L. egy feljelentés kivonatát (1987. szeptember 7.), amely arról szól, hogy Csoóri Sándor Keszthelyi Gyula közvetítésével egy Nyugat-Európában tartandó, a román államot leleplező sajtótájékoztatóba próbálta bevonni Domokos Gézát, de ő határozottan ellenezte a tervet és a hasonló disszidens akciókat. DUI I 203541 Vol. 3. 173–174v.

128 L. DUI I 203541 Vol. 2. 120–121., 282.; Vol. 3. 106v, 117–119., 127.

129 Feljegyzés (1986. október 10.) Domokos Géza Hodicska Tiborral folytatott beszélgetéséről. DUI I 203541 Vol. 3. 127.

130 L. Sütő András és Cs. Gyimesi Éva véleményét: Sütő András. Molnár, 1993. 302.

131 Szőcs Gézával kapcsolatban tisztázatlan kérdés maradt, hogy milyen pénzből fedezte a bécsi Herder-ösztöndíjas évét követő további egyéves világ körüli kirándulását, vagy pedig az, hogy hogyan, merre bujkált hetekig az *Ellenpontok*-ügyben indított Securitate-nyomozás idején. A Szőcs Gézával való barátságuk megromlásáról, valamint Szőcs Géza és a Securitate kapcsolatára vonatkozó feltételezéseit l. Balla Zsófia: Közös történeteink itt lebegnek Kolozsváron – csoportkép Balla Zsófiával. *Transtelex.ro*, 2023. március 12. https://transtelex.ro/kultura/2023/03/12/balla-zsofia-csoportkep-kolozsvar-tgm-szocs-geza (Letöltés ideje: 2023. június 11.)

A frusztráltság és a személyes ellenszenv mellett az elutasító magatartást érdemes a korabeli érdekképviseleti lehetőségek és informális érdekképviseleti modell kontextusában is megvizsgálni. Az államszocialista intézményi berendezkedésben nem voltak valós érdekképviseleti struktúrák, így a romániai magyar kulturális elit és a magyar származású pártkáderek úgy látták el ezt a feladatot, hogy ötvözték a hivatalos funkciójukat és informális kapcsolataikat.[132] Ezt a rendszert nagyfokú informalitás jellemezte, a követeléseket nem fogalmazták meg explicit módon, és azok nem is kerültek nyilvános vitára. Éppen ezért a „magyar érdek" is meglehetősen homályos fogalom volt, azt viszont magától értetődőnek tekintették, hogy a magyar kulturális elit és egyes magyar pártkáderek azt „szolgálják", a mindenkori cél pedig a magyar intézmények megőrzése. Az érdekképviselet ezen „informális-individuális alkudozási modelljében" a vezetők a személyes kapcsolataikat kiaknázva, egyezkedéssel „oldották meg" a problémákat, és legitimitásukat ezekre a szolgáltatásokra építették. A zárt ajtók mögött zajló egyezkedéseknek, kijárásoknak feltétele volt az informális rend érvényességének a fenntartása, aminek szerves része a társadalmi rend és nyugalom látszatának a megőrzése is. Márpedig a nyílt ellenállás pont ezeket vonta kétségbe! E logika szerint a szamizdat folyóirat egyszerre kérdőjelezte meg a formális rendet, az informális rendet, a romániai magyarok által működtetett kisebbségpolitikai modellt, ugyanakkor keresztülhúzta a magyar „érdekképviselők" számításait is. A váratlanul felbukkanó szamizdat felkeltette a hatalom, a „tárgyalópartner" gyanúját és haragját, áthúzta a közösség képviseletét magára vállaló személy aktuális számításait, és veszélyeztette az addig elért eredmények, „megőrzött intézmények" sorsát.

A formális is informális renddel való konfrontálódás nem csupán kutatói töprengés eredménye, hanem maguk az ellenpontosok is megfogalmazták, tudatosan és nyíltan felvállalták. Leszögezték, hogy az aktuális politikai és gazdasági rendszerben semmilyen probléma nem megoldható, éppen ezért nem is tárgyalnak a román kormánnyal, hanem kifelé fordulnak és a nemzetközi porondra viszik a romániai magyarok ügyét, a romániai magyar elitnek pedig azt üzenték, hogy bár méltánylandó az informális játszmáik mögött rejlő jó szándék, ezt a védekezési stratégiát eredménytelennek tartják. Úgy gondolták, hogy a romániai magyarok érdekét a rejtett „kérések" helyett csakis a nyílt „követelés" szolgálja, biztonságát és megmaradását pedig az „elvszerű követelés szabadsága" szavatolja.[133] Az érvényben lévő érdekképviseleti modellt persze nem „informális-individuális alkudozási

[132] A romániai magyar kisebbségi elit integrációjáról, illetve a kisebbségpolitika informális-individuális alkudozási modelljének működéséről l. Bárdi, 2017; Bárdi Nándor – Kiss Tamás, 2018. 58.; Kiss Tamás – Toró Tibor – Székely István Gergő: Unequal Accommodation. An Institutionalist Analysis of Ethnic Claim-Making and Bargaining. In: Kiss Tamás et al. (eds.): *Unequal Accommodation of Minority Rights. Hungarians in Transylvania*. Palgrave Macmillan, 2018. 71–165., itt: 96–98.

[133] L. a *Programjavaslat*ban. *Ellenpontok* 1982/8., 10.

modellnek" nevezték, hanem hűbéri viszonyként jellemezték, és e gyakorlat követőit nem túl hízelgően a „hűbéri viszonyulás híveinek és fenntartóinak" titulálták.[134]

Röviden visszatérve az informális-individuális alkudozási modellt működtető egyéni kijárók narratívájára: bár egyértelműen arra az érzelmekre is apelláló gondolatmenetre épít, hogy kisebbségi helyzetben, a nyolcvanas évek Romániájában ez volt az egyetlen járható út, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a modell legitimitását és a *status quo*t védő diskurzus elemei egyáltalán nem kisebbségspecifikusak, és sokkal hétköznapibb, hatalomféltő magatartást is tükröznek. A korabeli magyarországi diszkurzív küzdelmek is hasonló toposzokból építkeztek: az állampárt képviselői szerint az ellenzéki tevékenységek „felingerlik" a szovjeteket, Kádár elmozdítása pedig katasztrofális következményekkel járhat; reformközgazdászok szerint a kívülről jövő követelések „veszélyeztetik" a belülről már érlelődő reformokat.[135] Csoóri Sándor és Csurka István, a „népi tábor" két jelentős alakja nem vett részt az 1956-os forradalom harmincéves évfordulója alkalmából a demokratikus ellenzék által szervezett kétnapos rendezvényen, annak ellenére, hogy éppen az ő kérésükre halasztották el az időpontot decemberre.[136] Távolmaradásuk oka az volt, hogy az Írószövetség november végi kongresszusán váratlanul győzelmet arattak a párthoz lojális írók felett, és nem akarták kockáztatni a sikereiket.[137]

A szamizdattal kapcsolatos attitűdöket a Securitate is nyomon követte, és a jelentések meglehetősen pontos és árnyalt képet rajzoltak a folyóirat recepciójáról.[138] A pozitív viszonyulást elfojtani igyekezett, de az ellenséges közegben sem tétlenkedett, hanem kiaknázta és tovább korbácsolta az indulatokat. „Veszélynek teszi ki a(z otthon maradt) rokonait és ismerőseit", „nem a magyar ügyért, hanem önös

134 L. a *Programjavaslat* preambulumát. Példaként álljon itt egy rövid passzus: „E gyakorlatnak megfelelő gondolkodásmód számára a legképtelenebb dologként jelenik meg bármiféle jog követelése. Minden természetes igény csak egyfajta, többé-kevésbé alázatos, a hivatalos frazeológiába öltöztetett és az éppen kurrens „elvekkel" megindokolt kérés formáját öltheti. Bármiféle kérelem megvalósulása elképzelhetetlen valamely befolyásos személy központi támogatása nélkül, teljesítése pedig mindenkor a hűbéri kegyosztás gesztusával történik, mellyel a jó magaviseletű alattvalót – az állampolgárt: az állam; a nemzetiségeket: a román hatalom – megajándékozza." *Ellenpontok*, 1982/8., 10.

135 Bozóki András: *Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan Kiadó – Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány, 2019. 176.

136 Mitrovits, 2020. 186–187.

137 Mitrovits, 2020. 187.

138 L. például a Kolozs megyei Felügyelőség 1982. december 12-re keltezett jelentését a központi igazgatóságnak a kolozsvári magyar értelmiség körében tapasztalható légkörről a „Revista" ügyben. (DUI I 310438 vol. 2. 96–97.) A dokumentum azonosítja az ellenzők és támogatók körét, valamint álláspontjukat az *Ellenpontok* tartalmával és az illegális akcióval kapcsolatosan. A jelentésben az egyet nem értők között Gáll Ernő, Rácz Győző (a *Korunk* folyóirat főszerkesztőhelyettese), Balogh Edgár és felesége, Bajor Andor (író, költő, újságíró) véleménye szerepel, az egyetértők között pedig Könczei Ádám (*Korunk*-szerkesztő), Gábos Zoltán (BBTE egyetemi tanár, fizikus), Dittrich Márton (nyugalmazott könyvelő) és Aradi József (*Korunk*-szerkesztő) álláspontja.

érdekből (például anyagi haszonért, emigrálás érdekében, feltűnősködésből) teszi", „árt a magyar ügynek", „a Securitate ügynöke" – visszatérő motívumok, amelyeket a Securitate az informátorain keresztül begyűjtött, majd célzottan, szintén az informátorai segítségével, nem ritkán hamis levelekkel is szórt belföldön és külföldön egyaránt.[139] Szőcs Gézának az egyik nagy romániai ellenlábasa Kányádi Sándor volt, aki maga sem volt rest véleményt nyilvánítani, a Securitate pedig gondoskodott arról, hogy a besúgói ezt a megfelelő helyeken, belföldön, a magyarországi ellenzék és a nyugati magyar emigráció köreiben elhintsék, a kételkedőket gyanújukban megerősítsék. Az ellenségeskedés fenntartása végett Szőcs elmarasztaló véleményét pedig visszajuttatták Kányádi fülébe: Kányádi egyes nyugati utazásai „bizonyos szervekkel fenntartott kapcsolatainak köszönhető"-k.[140]

A disszidensek elszigetelését célzó műveletek hatása jelentős volt, bár nem tekinthetők teljesen sikereseknek. Voltak olyanok, akik elfordultak az ellenpontosoktól és a velük szolidaritást tanúsítóktól. Környezetük védelme érdekében a lebukás után ők sem keresték régi köreiket, hogy ne kompromittáljanak másokat. Tudtak viszont a magyarországi segítők, a SZER, a nemzetközi szervezetek és a nyugat európai sajtó támogató tevékenységéről, legalábbis annak jelentékeny részéről.[141] Régi, sőt új barátaik, magyarországiak is, látogatták őket, hírekkel, élelmiszerrel, pénzzel támogatták őket a meghurcolás idején. Sőt, már korábban is, miután a SZER révén elterjedt az *Ellenpontok* híre, a közvetlen környezetükben pozitív véleményeket hallottak vissza az akcióról.[142] Tudomásuk volt a „bástyán belüli" értelmiség rosszallásáról is, és a Szőcs Gézát érintő megoszló véleményekről, de a közösségvállalás teljes elutasítása, ha nem is váratlanul, de fájdalmasan érintette őket, illúzióromboló volt – idézte fel Tóth Ilona.

Következtetések

Szőcs Géza életútinterjú- és dokumentumkötetében a következő szavakkal zárja az *Ellenpontok* történetét: „Az ellenállással való, egyáltalán nem veszélytelen szolidaritás szolgált alapjául az *Ellenpontok* terjesztésének. E lap azért érhetett meg 8 számot lebukás nélkül, mert az erdélyi magyar közösségben *létezett ez az erő*" (kiemelés az eredetiben).[143] A jelen dolgozat a romániai magyar ellenállás eme

[139] L. Balla Zsófia – Egyed Péter – Domokos Géza (1986. szeptember 2.) beszélgetése lehallgatási átiratának margóján kézírással, románul: „kompromittáláshoz nagyon jó", „felhasználni a kompromittáláshoz" DUI I 203541 Vol. 3. 118., 119.

[140] Helyzetjelentés D.U.I. „Sabău" ügyben (1987. szeptember 29.) DUI „Elena" I 071983 Vol. 4. 21–30., itt: 25-27.

[141] Tóth Ilona közlése, 2023.

[142] Uo.

[143] Szőcs – Farkas-Wellman, 2009.

büszkeségének, „az egyetlen” létrehozásának történetét járta körül, és a fogadtatását árnyalta. A vizsgálat első következtetéseként le is vonhatjuk, hogy nem a romániai magyar közösségi erő tartotta fenn a lapot, amint azt sokan hinni szeretnék. A közösség, pontosabban szólva az erdélyi magyar elit megnyilatkozóinak zöme éppen ellene volt. A disszidens akció racionális mérlegelése, az *Ellenpontok* érdemi tárgyalása egyrészt néhány szerkesztőt célzó személyeskedés miatt bukott el. Másrészt azért volt ellene az erdélyi magyar hangadó elit, mert az általa elfogadott informális képviseleti modell logikájával és működési módjával inkompatibilis volt a nyílt ellenállás, így a szamizdat is. Ami azt jelenti, hogy a legitimnek tartott képviseleti modell nemcsak az érdekérvényesítés módját, hanem – implicit módon – a rendszerrel szembeni ellenállás határait is megszabta. Mindkét tényező igazán jól illeszkedett a politikai hatalom ellenzékiséghez való viszonyulásához és felszámolási stratégiáihoz, amely az *Ellenpontok* esetében is a megszokott forgatókönyv szerint játszódott: a hivatalos nyilvánosság elhallgatta, a Securitate elfojtotta, a disszidensek elszigetelése és társadalmi kirekesztése céljából pedig jól kamatoztatta az ellenállással és az ellenállókkal kapcsolatos közkeletű, elutasító nézeteket: gyanús alakok önző ügyködése, ami árt az erdélyi magyarságnak. A történetből az is kiviláglik, hogy a „romániai magyar érdeket” egyaránt tudni vélték a magyarországi és romániai kultúraktivisták, illetve a jól beágyazott romániai magyar elit hangadó része, a suttogó propaganda szólamai pedig szépen összecsengtek a határ két oldalán. A román értelmiség szintén a hivatalos propaganda fordulatával reagált: az állambiztonságot, területi integritást fenyegető irredenta törekvésnek minősítette a kisebbségi akciót.

Az *Ellenpontok* egyszerre jelenített meg politikai rendszerek közötti ellentéteket, valamint etnikai csoportok közötti és kisebbségi csoporton belüli konfliktusokat, és az elfojtását célzó manipulatív reakciók össztüze alá került. A meglepően sok ponton átfedő vélemények kifejtésében jól követhető az érzelmek felkavarása és a félelemkeltés szándéka, a csoportok közötti polarizálás, illetve a kihívó fél hiteltelenítése és egyúttal a figyelem elterelése a vita tárgyáról személyeskedéssel (*argumentum ad hominem*), ami révén a vita szempontjából releváns érvek helyett az ellenfél személyisége vagy indítékai kerültek célkeresztbe. A kisebbségi csoportok belső ellenzékének kiszorítását célzó taktikák teljes körű számbavétele talán külön vizsgálódást érdemel.

A méltányosság jegyében meg kell emlékeznünk arról, hogy a szamizdatot elítélő romániai magyar elit jelentős része igen fontos kultúra- és társadalomszervező munkát végzett, és a maga bejáratott módszereivel és eszközeivel – beadványokkal és felszólalásokkal – tiltakozott a romániai magyarokat érő sérelmek ellen. Világos példa erre az 1982 tavaszán megjelenő *Cuvânt despre Transilvania* (*Beszéd Erdélyről*, írta: Ioan Lăncrănjan) című könyvvel kapcsolatos fellépés. Ezt a magyarellenes nézeteket propagáló, még aktuális revizionista veszélyre is figyelmeztető könyvet a nyilvánosságban nem illethette kritika. Az *Ellenpontok* a harmadik számában

foglalkozott az üggyel, vele párhuzamosan pedig a romániai magyar értelmiség jeles tagjai tiltakoztak a maguk nevében és csoportosan is.[144]

Az *Ellenpontok* támogatóinak köre informális transznacionális hálózatként fogható fel, amely kisszámú helybéli szimpatizánsból, Magyarországra szakadt erdélyiekből, magyarországi másként gondolkozókból, nyugaton élő magyar emigránsokból, a Szabad Európa Rádióból, kisebbségvédelemmel és emberi jogok védelmével foglalkozó amerikai és nemzetközi szervezetekből állt. Ezek végigkísérték a szamizdat útját: anyagi és erkölcsi támogatást nyújtottak a létrehozásához, hozzájárultak a terjesztéséhez és közvetítették a tartalmát, illetve a nemzetközi hírnévvel és politikai nyomásgyakorlással igyekeztek védelmezni a disszidenseket, megvalósítani követeléseiket.

Bár a lap igen kis példányszámban jelent meg, és kevés olvasóhoz jutott el, a Szabad Európa Rádió révén sokkal szélesebb körben ismerték meg Romániában és külföldön is. Az *Ellenpontok* eredményei tekintetében mindenképpen ki kell emelnünk, hogy egyrészt ösztönzően hatott további nyílt disszidens akciókhoz Romániában. Másrészt az *Ellenpontok*nak köszönhetően nemzetközi fórumokon és diplomáciai kapcsolatokban is tematizálódott a romániai kisebbségi és emberjogi helyzet, továbbá a romániai magyar kisebbség számára kedvező módon változott a SZER műsorpolitikája: ettől kezdve a magyar szerkesztőség a határon túli magyarok helyzetével is foglalkozott.

Az *Ellenpontok*-történet recepciójával kapcsolatos információk egyaránt árnyalják az „egyetlen”-nel kapcsolatos büszkélkedő és restelkedő narratívát. Az „egyetlen szamizdat” nem volt annyira becsben tartva, mint ahogyan az utólagosan megkonstruálódott, és lényegesen nagyobb hatása volt annál, mint az, ami a kollektív emlékezetben megmaradt.

FORRÁSOK

ACNSAS: DUI „Bastionul” (Tóth Károly Antal) I 210560
ACNSAS: DUI „Sociologul” (Balázs Sándor) I 161638
ACNSAS: DUI „Gheorghiu” (Domokos Géza) I 203541
ACNSAS: DUI „Elena” (Cs. Gyimesi Éva) I 071983
ACNSAS: DUI „Aurel” (Aradi József) I 310438
Az Ady Endre Irodalmi Kör. In Tóth Károly Antal – Tóth Ilona: *Egy szamizdat az életünkben. Az Ellenpontok*. Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2017. 9–35.

[144] Domokos szerepéről a marosvásárhelyi írók által kezdeményezett, 36 aláírással támogatott tiltakozó levél eljuttatásában Ceaușescuhoz, illetve ugyanő felszólalásáról az Írószövetség egyik novemberi ülésén l. Dávid Gyula: Ahogy a Szekuritáté látta... (A Lăncrănjan-könyv hazai magyar visszhangja). *Látó*, 2013/10. 75–88. A Lăncrănjan-könyvvel szembeni magyar értelmiségi és politikusi tiltakozásokról l. Novák, 2017. 40.

Ara-Kovács Attila – Tóth Ilona – Tóth Károly Antal: Adalékok a kételkedéshez. Vélemények a 62-ek leveléről. *Ellenpontok*, 1982/2. 29. 22–29.
Ara-Kovács Attila: A rinocérosz éve. *Beszélő*, 1999/2. 84–93.
Ara-Kovács Attila: A román politikai emigráció. *Motolla*, 1988/2. 3.
Arcanum digitális szövegtár (https://www.arcanum.com/en/)
Balla Zsófia: *Közös történeteink itt lebegnek Kolozsváron – csoportkép Balla Zsófiával*. *Transtelex.ro*, 2023. március 12. https://transtelex.ro/kultura/2023/03/12/balla-zsofia-csoportkep-kolozsvar-tgm-szocs-geza (Letöltés ideje: 2023. június 11.)
Budapesti beszélgetés az *Ellenpontok*ról – 1986. In: Tóth Károly Antal – Tóth Ilona: *Egy szamizdat az életünkben. Az Ellenpontok*. Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2017. 139–234.
CNSAS: *Ellenpontok (Contrapuncte) revistă clandestină, editată de mai mulţi intelectuali maghiari din România, publicată la Oradea în perioada 1981 – 1983, cu opt apariţii/numere*, http://www.cnsas.ro/documente/judete/Bihor/5.pdf (Letöltés ideje: 2022. november 29.) În: CNSAS, Direcţia Cercetare, Expoziţii, Publicaţii, Serviciul Programe Educaţionale, proiect online „România supravegheată”, http://www.cnsas.ro/romania_supraveg.html (Letöltés ideje: 2022. november 29.)
Cs. Gyimesi Éva: *Szem a láncban. Bevezetés a szekusdossziék hermeneutikájába*. Korunk – Komp Press Kiadó, Kolozsvár, 2009.
Decret nr. 98 din 28 martie 1983 privind regimul aparatelor de multiplicat, materialelor necesare reproducerii scrierilor şi al maşinilor de scris. *Buletinul Oficial* nr. 21 din 30 martie 1983, https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocumentAfis/565 (Letöltés ideje: 2022. november 29.)
Egy filozófiai körről. *A HÉT*, 1971. május 21., 17.
Ellenpontok. Sajtó alá rendezte: Tóth Károly Antal. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2000.
Ellenpontok. Eine Samisdatzeitschrift aus der Ceauşescu-Zeit. O revistă de samizdat din timpul lui Ceauşescu. Egy szamizdat folyóirat Ceaușescu idejéből. *Halbjahresschrift – hjs-online*, Montag, August 01, 2011, https://halbjahresschrift.blogspot.com/2011/08/Ellenpontok.html (Letöltés ideje: 2022. november 29.)
Gere Mihály: A nemzeti kérdés tudományos, marxista-leninista megoldása – a Román Kommunista Párt történelmi műve. *Előre*, 1982. december 7. 1., 3.
Hosszú István: „Minden követelésetek teljesítve lesz.” *Beszélő*, 1984/4., http://beszelo.c3.hu/cikkek/%E2%80%9Eminden-kovetelesetek-teljesitve-lesz-%E2%80%9D (Letöltés ideje: 2023. június 9.)
K. Á.: A demokrácia nehéz iskolája. Retorika szeminárium a magyar ellenzéknek! *Motolla*, 1988/2. 1., 3.
Keszthelyi András: Széljegyzetek egy évfordulóhoz. Ellenpontok. *Beszélő*, 1992/11., http://beszelo.c3.hu/cikkek/szeljegyzetek-egy-evfordulohoz (Letöltés ideje: 2022. november 29.)

Keszthelyi András: „…Egy illúzió rabjai voltunk”. Keszthelyi András politikai tanácsadóval Ádám Zoltán és Révész Sándor beszélgetett. *Beszélő*, 2013. november, http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/keszthelyi-andras-%E2%80%9Egy-illuzio-rabjai-voltunk%E2%80%9D (Letöltés ideje: 2022. november 29.)
„…minden romániai magyar lélek nevében”. *Ellenpontok*, 1983/9. 19–20.
Mink András: „Ne legyünk senki helyett bátrak”. Kerekasztal-beszélgetés a Millenárison Hodosán Rózával, Kasza Lászlóval és Kemény Istvánnal a Szabad Európa Rádió és a magyar szamizdat kapcsolatáról. *Beszélő*, 2004/5. http://beszelo.c3.hu/cikkek/%E2%80%9Ene-legyunk-senki-helyett-batrak%E2%80%9D (Letöltés ideje: 2022. november 29.)
Molnár János: *Az egyetlen. Az Ellenpontok és az ellenpontosok története*. Agapé Kft., Szeged, 1993.
Szőcs Géza – Farkas-Wellman Endre: *Amikor fordul az ezred. Beszélgetőkönyv és dokumentumgyűjtemény*. Ulpius-ház, Budapest, 2009, http://szocsgeza.eu/hu/tolem/eletut-interju/612-amikor-fordul-az-ezred-a (Letöltés ideje: 2022. november 29.)
Tóth Károly Antal: Torzítások az Ellenpontok című kötet két utószavában. In: Tóth Károly Antal – Tóth Ilona: *Egy szamizdat az életünkben. Az Ellenpontok*. Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2017. 271–288.
Tóth Károly Antal: Hogyan találta meg a román állambiztonság az Ellenpontokat. Az erdélyi szamizdat felderítésének dokumentált története. In: Tóth Károly Antal – Tóth Ilona: *Egy szamizdat az életünkben. Az Ellenpontok*. Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2017. 397–430.
Tóth Károly Antal: Az Ellenpontok rövid története. In: *Ellenpontok*. Sajtó alá rendezte: Tóth Károly Antal. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2000. 5–20.
Tóth Károly Antal – Tóth Ilona: *Egy szamizdat az életünkben. Az Ellenpontok*. Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2017.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Balázs Sándor: *Kiáltó Szó. Volt egyszer egy szamizdat*. Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2005.
Bárdi Nándor – Kiss Tamás: Minority Political Agency in Historical Perspective: Periodization and Key Problems. In: Kiss Tamás et al. (eds.): *Unequal Accommodation of Minority Rights. Hungarians in Transylvania*. Palgrave Macmillan, 2018. 37–70.
Bárdi Nándor: Románia magyarságpolitikája 1918–1989. In: Bárdi Nándor – Éger György: *Magyarok Romániában 1990–2015. Tanulmányok az erdélyi magyarságról*. Budapest: Károli Gáspár Egyetem – L’Harmattan Kiadó, 2017. 9–128.

Bozóki András: *Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Mgyarországon*. Budapest: L'Harmattan Kiadó – Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány, 2019.

Danyi Gábor: *Az írógép és az utazótáska. Szamizdat irodalom Magyarországon: 1956–1989*. Kézirat, magángyűjteményben, 2022. 347.

Dávid Gyula: Ahogy a Szekuritáté látta... (A Lăncrănjan-könyv hazai magyar visszhangja). *Látó*, 2013/10. 75–88.

Filep Tamás Gusztáv: „… mintha egy idegennel történne minden" (Tóth Károly Antal – Tóth Ilona: Egy szamizdat az életünkben. Az *Ellenpontok*. Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2017. 490 oldal). *Regio*, 2020/2. 207–217.

Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2007.

Kiss Tamás – Toró Tibor – Székely István Gergő: Unequal Accommodation: An Institutionalist Analysis of Ethnic Claim-Making and Bargaining. In: Kiss Tamás et al. (eds.): *Unequal Accommodation of Minority Rights. Hungarians in Transylvania*. Palgrave Macmillan, 2018. 71–165.

Mitrovits Miklós: *Tiltott kapcsolat. A magyar–lengyel ellenzéki együttműködés, 1976–1989*. Budapest: Jaffa Kiadó, 2020.

Molnár Gusztáv: Mi volt a Limes? In: Uő: *Transzcendens remény. A Limes-kör dokumentumai. 1985–1989*. Csíkszereda: Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 2004. 299–325.

Novák Csaba Zoltán: Magyarságpolitika a Ceaușescu-korszak második felében. In: Novák Csaba Zoltán (szerk.): *Holtvágányon. A Ceaușescu-rendszer magyarságpolitikája II. 1974–1989*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2017. 11–122.

Petrescu, Cristina: *From Robin Hood to Don Quixote: Resistance and Dissent in Communist Romania*. Editura Enciclopedică, București, 2013.

Petrescu, Cristina: Romania. In: Detlef Pollack – Jan Wielgohs: Dissent and Opposition in Communist Eastern Europe. Origins of Civil Society and Democratic Transition. Ashgate, 2004, 141–159.

Popescu, Stelian: Publicația samizdat „*ELLENPONTOK*", instrument de propagandă antiromânească în anii '80. *Vitralii – Lumini și umbre* (Revista veteranilor din SRI) 2012/11. 88–92.

Szőczi Árpád: *Temesvár. A romániai forradalom kitörésének valódi története*. Bloomington: iUniverse, 2013.

Tímár Norbert: *Dissidents among the Hungarian Minority in Romania: The Interpretation and Creation of Transnational Actors*, 1977–1989. MA Thesis, CEU, Vienna, 2021, https://www.etd.ceu.edu/2021/timar_norbert.pdf (Letöltés ideje: 2022. november 29.)

Tímár Norbert: Az Erdélyi Magyar Hírügynökség (1983–1989) története. *Regio*, 2019/2. 182–210. http://dx.doi.org/10.17355/rkkpt.v27i2.263 (Letöltés ideje: 2022. november 29.)

Totok, William: *Ellenpontok*. O revistă clandestină din timpul lui Ceaușescu. RFI Romania, 02 august 2011, https://www.rfi.ro/social-49378-Ellenpontok-o-revista-clandestina-din-timpul-lui-ceausescu (Letöltés ideje: 2022. november 29.)

Ursu, Andrei: „Discernământul politic și juridic" al Securității. Deghizările represiunii în timpul regimului Ceaușescu. *Noua Revistă a Drepturilor Omului*, 2018/1. 3–26.

Zelei Miklós: Felzárkózás önmagunkhoz. Marosvásárhelyi beszélgetés Gálfalvi Györggyel. *Mozgó Világ*, 1979/3. 121., 124–125., 128.

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v31i3.116

MŰHELY

László Andor*

„A legnagyobb irredenta: a magyar helység- és utcanevek használata”

Utcanevek az utódállamokban 1918–1938 között

„The greatest irredentism: the use of Hungarian place and street names”. Street names in countries neighbouring Hungary between 1918 and 1938

Abstract: After the collapse of Hungary in 1918, the neighbouring countries wanted to show the acquisition of the territories granted to them in the peace treaty in various ways. These ways included the removal of any signs of the presence of Hungarians and Germans, and, as a consequence, the change in the linguistic landscape. The paper explores how the symbolic regime change in street names was carried out, and what kind of debates happened about place names during the period.

Keywords: place names, street names, symbolic spatialisation, Romania, Czechoslovakia, Yugoslavia

Kolozsváron a huszadik század első felében négyszer került sor az utcanevek nagyszabású cseréjére. Először a városi térnek a magyar hatóságok által megvalósított nemzeti tartalommal való megtöltésekor (nemzetiesítésekor), majd a három országváltáskor. Az ottani utcanevek az éppen időszerű ideológiai, politikai, nemzeti törekvések bemutatásának eszközeivé váltak. A jelentéssel telített, a múlt emlékeit hordozó, nevekkel ellátott utcahálózatra az éppen hatalmon lévők tiszta lapként tekintettek, mint amelyre megírhatják saját nemzetük korszerűnek gondolt „város-szövegét” (city text). Így módosult gyökeresen a kincses városban (és másutt is) újra meg újra a hatalom játékszerévé vált nyelvi tájkép.

* A szerző történész, középiskolai tanár, Tatabánya; az ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola hallgatója. E-mail: laszlo.andor1@gmail.com

1919-től a történelmi Magyarország összeomlása után a szomszédos országok többféle módon is jelezni kívánták az előző korszakkal való szakítást, a békeszerződésben megkapott területek birtokbavételét. Megváltoztatták vagy eltüntették a más nemzetiségűek jelenlétére utaló jeleket (mint a településnevek, intézménynevek, cégtáblák, plakátok, reklámok, szobrok, épületek), köztük a magyar történelmet felelevenítő tiszteleti utcaneveket is.[1] Az ezek által megjelenített, korábban oly sokat hangoztatott magyar állameszme vörös posztóvá vált például a románok szemében.[2] A berendezkedő hatóságok a történelmi emlékezet megváltoztatására tettek kísérletet. A magyar múlttal való leszámolást összekötötték saját értékeik, nyelvük, történelmük, hőseik köztereken való bemutatásával. Míg a szobrok felállítása hosszú időt igénylő és költséges kihívást jelentett, az utcanevek megváltoztatása egyik napról a másikra egyszerűen lebonyolítható volt. Mindez többé-kevésbé az összes más országokhoz került területre jellemző volt.

Már 1919 első hónapjaiban hírt adtak a magyarországi lapok a felvidéki feliratok megváltoztatásáról. Eperjesen például 24 órás határidőt adtak az erről szóló rendelet végrehajtására. Másnap festékszagú volt az egész város – bár ekkor még a nevek szlávosított formában megmaradhattak, mint például a *Kosuth Lajosova ulica*.[3] Az év nyarán minisztériumi rendelet tiltotta meg a Habsburg család tagjairól, az „ellenséges államok” uralkodóiról és a Csehszlovákia iránt „ellenséges érzülettel” viseltető személyekről való utcanevek használatát.[4] Az új állam így kívánta megteremteni a túlnyomórészt német és magyar lakosságú városok szláv jellegének látszatát, a hiányzó történelmi és kulturális hagyományok pótlását.

Pozsonyban 1919-ben hét nevet változtattak meg: a Stefánia út hasonló hangzású nevet kapott a néhány hónappal korábban repülőszerencsétlenség áldozatává lett szlovák származású csehszlovák hadügyminiszterről, Stefánikról. A Frigyes főherceg út a 19. századi szlovák nemzeti mozgalom vezetőjének, Ľudovít Štúrnak a nevét kapta meg. Ugyancsak jelképes módon lett a Vilmos császár térből Köztársaság tér. Régi nevüket kapták vissza a háború során Ferdinánd bolgár királyról és Mehmed török szultánról elnevezett utcák. A Jeszenák János utca egyik részéből Holuby, a másikból Sulek utca lett. Átnevezték az Újvárost és a három Habsburgról elnevezett városrészt is.

---

1 Erről ld. pl. Barna Gábor: Mentális határok – megduplázott világok. In: Balázs Géza – Csoma Zsigmond – Jung Károly – Nagy Ilona – Verebélyi Kincső (szerk.): *Folklorisztika 2000-ben. Folklór – irodalom – szemiotika. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára II.* Budapest: Universitas ELTE BTK, 2000. 696.

2 Ahogyan egy lugosi értelmiségi kifejtette 1918 novemberében. Ablonczy Balázs: *Ismeretlen Trianon*. Budapest: Jaffa Kiadó, 2020. 165.

3 Eperjes – frissen mázolva. *Reggeli Hírlap* (Miskolc), 1919. január 18. 3.; A megszállott Losoncról. *Reggeli Hírlap* (Miskolc), 1919. február 1. 3.

4 Filep Tamás Gusztáv: *Főhatalomváltás Pozsonyban 1918–1920. Események, történések egy hírlap közleményeinek tükrében.* Pozsony: Kalligram, 2010. 126.

1920 nyarán a tömeges utcanév-változtatás a 352 utcából 160-at érintett.[5] A helyi magyarok és a németek egyaránt tiltakoztak az „érzületüket" sértő utcanevek „elcsehesítése" ellen. Kérésüket indoklás nélkül elutasították.[6] Ugyanakkor sok utca visszakapta korábbi (a magyar emlékezeti elnevezés előtti) természetes nevét. Ekkor lett a Szilágyi Dezső utcából ismét Hosszú utca, és a Deák Ferenc utcából Nyerges utca. Máskor hasonló hangzású szláv nevet választottak: példának okáért Andrássy helyett András. Előfordultak további szimbolikus változások is, ahogyan például az Árpád utcából Szvatopluk utca vagy a Koronázási domb teréből Október 28-a tér lett.[7] A Jókai utca szintén előző nevét kapta vissza, ám az író születésének századik évfordulója alkalmával a helyi magyaroknak sikerült elérniük, hogy ismét felvegye Jókai nevét. Összesen 54 utca neve maradt változatlan – ezek elsősorban művészek (mint Fadrusz János, Liszt Ferenc, Madách Imre) nevét viselték.[8]

Törvény tiltotta meg „a csehszlovák nép történelmével és külső vonatkozásaival összhangba nem hozható", a vele vagy a szövetséges népekkel szemben „ellenséges érzületet tanúsító" személyekre, vagy „államellenes eseményekre" emlékeztető utcaneveket.[9] Ugyanekkor lehetővé tették a többnyelvű helységnevek és utcanévtáblák használatát, ha az adott járásban a kisebbségi állampolgárok aránya elérte a 20%-ot.[10] Ennek megfelelően Pozsonyban háromnyelvűek lettek a táblák (szlovák–német–magyar sorrenddel).[11] Losoncon utcát kapott Wilson amerikai elnök, a cseh Masaryk, Beneš, Šnejdárek, Jiskra, Komensky, Hus, Jirásek, a szlovák Vajansky, Štefánik, Hviezdoslav, Hodža, Hurban, Kollár. Ugyanakkor továbbra is utcanévadó maradt például Kármán József, Petőfi Sándor, Jókai Mór, Deák Ferenc vagy Sükey Károly. Itt 22 utcanév szlovák, 20 magyar és 12 cseh vonatkozású

5 Uo. 127. Egry Gábor: *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944.* Budapest: Napvilág Kiadó, 2015. 441. Egy kassai lap 1920 őszén 90 pozsonyi utcanév megváltoztatásáról tudósít. 90 új utcanév Pozsonyban. *Kassai Ujság*, 1920. október 22. 4.

6 A pozsonyi magyarok és németek tiltakoztak az utcanevek elcsehesítése ellen. *Magyar Jövő*, 1921. június 9. 4.

7 1918-ban ezen a napon jött létre Csehszlovákia.

8 Egry, 2015. 441. Ld. még: Háromnyelvű város. *Pesti Hírlap*, 1926. július 30. 10.

9 A 266. törvény 7. paragrafusát idézi: A főjegyzői hivatal „Kosice–Kassa" hirdetménye. *Kassai Ujság,* 1928. március 31. 7.

10 122. számú nyelvtörvény és a város-, község- és utcanevekről, valamint a községek helységnévtáblával való megjelöléséről és a házak számozásáról szóló 266. számú törvény. Ezekről ld. pl. Dr. Gerencsér Balázs: Nyelvi jogok – törvények (I.) Az 1920. évi csehszlovák nyelvtörvény. *Magyar kisebbség,* 2004/4. 94–95.; Szalay Zoltán: Kisebbségi nyelvi jogok Szlovákiában az 1918–1968 közötti időszakban. *Fórum. Társadalomtudományi Szemle,* 2011/3: 90–91.

11 Háromnyelvű város. *Pesti Hírlap*, 1926. július 30. 10.; Fogarassy László: Pozsony város nemzetiségi összetétele a 20. században a népszámlálási adatok és a választási eredmények tükrében. *Új Mindenes Gyűjtemény. Társadalomtudományi értekezések* 10. (1993) 118.; Filep Tamás, 2010. 127.

volt.[12] Rimaszombatban átnevezték az Arany János utcát, a Hunyadi utcát, a Deák utcát, a Rákóczi utcát, vagy a Honvéd utcát.[13] Kárpátalján, Nagyszőlősön az akkor létrehozott zsupanátus egyik első ténykedése a hozzá tartozó városok és községek utcaneveinek megváltoztatása volt.[14]

Különleges megoldást választottak Érsekújváron, ahol a helyi közgyűlés magyar többsége meg kívánta tartani a magyar történelemre (például Bocskaira, Bethlenre, Rákóczira vagy Jávorka Ádámra) emlékeztető utcaneveket. Szerintük a város „őslakosságának igen nagy keserűség lenne lemondani ezekről a régi nevekről.” A Kuruc utcát és a Labanc utcát Magyar utcának, illetve Német utcának kívánták elnevezni. Ugyanitt szlovák-cseh ellentét alakult ki: a katolikus szlovákok „provokáció”-nak tartottak Husz Jánosról elnevezni egy utcát.[15] Végül kettős (magyar és szlovák) hivatalos utcanevek valósultak meg. A főteret például Kossuth térnek és Köztársaság térnek is hívták, míg a fő utca egyszerre hallgatott a Széchenyi utca és a Štefánikova utca névre.[16] 1928-ban aztán eltüntették a magyar utcaneveket, azokat is, amelyek a városhoz kapcsolódó 16–17. századi személyiségeket (Széchényi György érseket, Rákóczi Ferencet, Bercsényi Miklóst, a kuruc Berthóthy Istvánt és Jávorka Ádámot) örökítettek meg. A járási hivatal indoklása szerint „olyan szerepet játszottak a magyar történelemben, ami a csehszlovák népnek nem rokonszenves, sőt képviselői lévén a magyar hazafias gondolatnak, Nagy-Magyarország eszméjéért éltek és haltak meg.”[17]

Komáromban alig történt változás,[18] az utcanevek 1927-től lettek kétnyelvűek (addig csak magyarul szerepeltek).[19] Ugyan a miniszteri rendelet a polgármesterek hatáskörébe utalta az átnevezéseket, Kassán az érintett nem kívánta egyedül

---

12 Szlovák utcanevek Losoncon. *Kassai Ujság*, 1910. október 23. 3.; Lanstyák István: Utcanevek a múló időben. In: Uő: *Nyelvünkben–otthon.* Dunaszerdahely: Nap Kiadó, 1998. 106–107.; Mannová, Elena: Southern Slovakia as an Imagined Territory. In: Ellis, Steven G. et al. (eds.): *Frontiers, Regions and Identities in Europe*. Pisa: Pisa University Press, 2009. 196.

13 Új utcanevek Rimaszombatban. *Kassai Ujság*, 1920. július 23. 3.

14 Itt a Kossuth Lajos utcát Dobránszky utcának, az Árpád utcát Korjatovics utcának, az Árpád-közt Zsatkovics utvcának, a Tulipán utcát Duhnovics utcának nevezték át. A város főtere Masaryk nevét vette fel. Megváltoztatták az utcaneveket. *Kassai Ujság*, 1921. november 18. 8.

15 Nem változtatják meg az érsekujvári utcaneveket. *Komáromi Lapok*, 1923. szeptember 18. 4.; „Érsekújvár őslakosságának nagy keserűség volna lemondani a régi utcanevekről...” *Prágai Magyar Hírlap*, 1926. április 9. 5.; Cseh attak az utcanevek ellen. *Magyarság*, 1926. április 10. 8.; Heves összecsapás Érsekújvárosott a tótok és csehek között egy utcanév miatt. *Uj Nemzedék*, 1926. április 18. 4.

16 Mannová, 2009. 196. Ehhez ld. még: Mapa mesta Nové Zámky. – Nové Zámky város térképe. https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/34886/ (letöltés ideje: 2023. március 23.)

17 Egyetlen magyar történelmi nevet sem tűrnek meg Érsekújvár utcáin. *Prágai Magyar Hírlap*, 1928. február 22. 6.

18 Mannová, 2009. 196.

19 Az utcák szlovák elnevezése. *Komáromi Lapok*, 1927. június 25. 7.; Kétnyelvű utcanevek Komáromban. *Prágai Magyar Hírlap*, 1927. június 26. 12.

1. kép. Kettős utcanévhasználat Kassán. *Kassai Ujság,* 1924. október 17. 8.

meghozni a döntést, és 1919 őszén a helyi közigazgatási bizottsághoz fordult. Magyar részről azt kérték, hogy „ne bántsák a magyar történelem nagyjairól elnevezett utcákat."[20] Óhajuk csak részben teljesült: Bajza, Bercsényi, Bocskai, Hunyadi, Kazinczy, Kölcsey, Liszt, Petőfi, Rákóczi, Vörösmarty maradhatott, míg Andrássy, Attila, Árpád, Baross, Deák, Kossuth, Széchenyi neve viszont már nem. Leíró neveket is megváltoztattak, így a korábbi Fő utcát Štefánikról keresztelték át. Egy szlovák szerző tanulmánya szerint a magyar utcanevek megtartása részben annak volt köszönhető, hogy nem kapcsolódtak a magyarellenes érzelmeket kiváltó 1848–49-hez, Bercsényi és Rákóczi hamvainak 1906-ban a kassai dómban való elhelyezése például erősítette helyi kötődésüket.[21] Az utcanévtáblák itt is kétnyelvűek voltak, de év végén a polgármester szigorú büntetéssel fenyegette azokat a helyi lapokat, amelyek tiltása ellenére használni merészelnék a régi utcaneveket (azok legfeljebb zárójelben jelenhettek meg).[22]

A több mint háromnegyedrészben magyarok által lakott Somorja utcanevei csupán magyarul szerepeltek a táblákon. Amikor itt a korszak végén a hatóságok kérték azok lecserélését kétnyelvűekre, a helyi képviselőtestület tiltakozott. Többek között arra hivatkoztak, hogy „olyan kisközségben [a lakosság ekkor körülbelül 3500 főt tehetett ki[23]], mint Somorja, az utcaneveknek nincs jelentősége, mert még a házak számozása sem az utcanevek után igazodik."[24]

Ungváron háromnyelvű (cseh, ruszin és magyar) utcanévtáblák voltak. Sok magyar név megmaradhatott, miközben például a Széchenyi teret Korjatovitsról,[25] a Kossuth teret pedig Masarykról nevezték el.[26] Ezekkel együtt az emléke-

[20] A közig. bizottság ülése. *Kassai Ujság*, 1919. szeptember 14. 2.

[21] Felvidéki képek. *Egyetértés* (Debrecen), 1925. március 4. 4.; Chloupek, Brett R.: Public Memory and Political Street Names in Kosice: Slovakia's Multiethnic Second City. *Journal of Historical Geography,* Volume 64, 2019. 29–30. doi: 10.1016/j.jhg.2018.11.007.

[22] Az utcanevek használata. *Kassai Ujság*, 1919. december 19. 2.

[23] Édes Enikő: Somorja 1920–1945 között. In: Strešňak Gábor – Végh László (szerk.): *Fejezetek Somorja város történetéből. Történelmi konferencia a Zsigmond király által adományozott városi kiváltságok elnyerésének 600. évfordulója alkalmából.* Somorja, 2005. szeptember 9. Somorja–Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2005. 222.

[24] A somorjai képviselőtestület a magyar utcanevek mellett foglalt állást. *Prágai Magyar Hírlap*, 1937. március 5. 2.; *MTI hírek*, 1937. március 5. 15.

[25] Podólia fejedelme a 15. században, aki több magyar megye főispánja, és Munkács várának birtokosa is volt.

[26] Az ungvári utcanevek sorsa. *Ruszinszkói Magyar Hírlap*, 1921. július 10. 2.; Az ungvári utcanevek sorsa. *Ruszinszkói Magyar Hírlap*, 1921. július 16. 2.; Átkeresztelték az utcákat. *Ruszinszkói Magyar Hírlap*, 1921. augusztus 2. 3.; Az utcanevek. *Hírlap*, 1921. augusztus 14. 3.

zeti elnevezések száma nem volt túl nagy. 1932-ben megjelent a Kárpátalja utca is.[27] Beregszászon ugyancsak érvényesült a háromnyelvűség. Egy kormánybiztos a nem eléggé „demokratikus” hangzású Rákócziról, Kossuthról, Bethlenről elnevezett utcák elnevezését cserélte volna le. A megszokott nevekhez ragaszkodó lakosság tiltakozása azonban eredményesnek bizonyult, így azok nem változtak. Benešről és Štefanikról is csupán a korszak végén (1938 elején) neveztek el utcákat.[28]

A választott helyi önkormányzatokkal rendelkező Csehszlovákiához képest Romániában a helyi magyar elitnek sokkal kevésbé nyílt lehetősége a döntések befolyásolására, ami hátrányosan érintette az anyanyelv használatát. Mindez az utcanevekben is tükröződött. A hatalom igyekezett minél előbb megvalósítani az erdélyi városi terek románosítását. A belügyminisztérium regionális felügyelősége már 1920 májusában sürgette az egyes települések vezetőit, hogy fejezzék be az utcák átnevezését, és juttassák el az új neveket jóváhagyásra Bukarestbe. Ugyanekkor tanácsokat is adtak a helyi testületeknek: utcanévadóként román történelmi személyiségeket, illetve a román királyi család tagjait tartották a legalkalmasabbnak. A szimbolikus térfoglalás sürgetése mellett azonban gyakorlati szempontokat is figyelembe vettek: elrendelték, hogy a régi utcaneveket a kisebbségek nyelvén továbbra is jelenítsék meg nyilvánosan, hiszen azok megkönnyítik a tájékozódást.[29]

Kolozsváron szintén az utcanevek megváltoztatásával igyekezett az új államhatalom jelképesen is birtokba venni a várost. 1919 őszén 12 tagú bizottságot hoztak létre, amely 18 utca azonnali átnevezését javasolta.[30] A magyar hírességek helyét átvette Traianus római császár, Avram Iancu egykori román felkelő vezér, a Románia létrejöttében kulcsszerepet játszó Cuza fejedelem, a királyi pár vagy éppen a még élő Nicolae Iorga történész és Iuliu Maniu politikus.[31] A főteret Erdély Romániához csatolására emlékeztetve Egyesülés térnek keresztelték. (A korábbi Unió utca Erdély és Magyarország 1848-as egyesülésének emlékét őrizte.)[32] Néhány hónap alatt a város teljes utcanévhálózatát áttekintették, és éppen a magyar nemzeti ünnep alkalmával, 1920. március 15-én a prefektus rendeletben írta elő az új neveket. Nem csupán az időzítés dátuma volt jelképes, maguk a cserék is „a magyarok szimbolikus alávetését” szolgálták. A magyar térfoglalásra emlékeztető, két évtizeddel korábban keletkezett nevek mind eltűntek. Az új román elnevezések „a korábbi

[27] Ungvár főváros gazdálkodása számokban. *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1932. július 22. 1.

[28] „Demokratikus” utcakeresztelésekre törekszik a beregszászi kormánybiztos. *Kárpáti Híradó*, 1926. március 21. 2.; Erőss Ágnes: *Szimbolikus terek és térhasználat többnemzetiségű városokban: Beregszász és Nagyvárad példája*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Földtudományi Doktori Iskola, 2018. doktori disszertáció. 46–49. https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/40284 (letöltés ideje: 2023. március 23.)

[29] Egry, 2015. 437.

[30] Egry, 2015. 438.

[31] Utóbbi elutasította a kitüntetést, ám az elnevezés megtörtént. A kormányzótanács maga akar dönteni az utcanevek elváltoztatásáról. *Keleti Ujság*, 1919. november 4. 5.; Egry, 2015. 438.

[32] Román utcanevek Kolozsvárott. *Az Est*, 1919. október 24. 4.

magyar utcanevek szinte tökéletes nemzeti tükörképét adták." Időnként arra törekedtek, hogy a magyar személyiségek, csoportok vagy intézmények foglalkozását, történeti korszakát, szerepét tekintve román „megfelelőjét" alkalmazzák. Például a Honvéd utcából strada Dorobanților lett (a román gyalogság hagyományos elnevezése nyomán), a Hunyadi utca nevét strada Ștefan cel Marera változtatták. Ezzel a 15. századi magyar kormányzó és törökverő hős átadta a helyét egy szintén 15. századi moldvai fejedelemnek és román törökverőnek. A szászvárosi gimnázium alapítójának nevét viselő Gróf Kun utca új neve strada Emanoil Gojdu lett a hasonlóképpen tanulmányi célokat szolgáló Gojdu-alapítványt létrehozó pesti ügyvéd (Gozsdu Manó) után. A nagyszabású változás tehát a nevek nemzeti tartalmának ellenkezőjébe fordulását eredményezte. Az egykori nemzetiesített magyar utcanévrendszer román változata jött létre.[33] A belváros 19 utcanevéből egyetlen egy (a Karolina tér) maradt meg a teljes korszakban, egy idő után még az Egyetem utca és a Szent György tér tájékoztató jelleggel bíró (funkcionális) neve is megváltozott.[34] Összességében a tiszteleti utcanevek rovására tovább csökkent a települési sajátosságokra emlékeztető régi, „természetes" nevek száma, ugyanakkor hasonló maradt a különböző névadók és a számukra juttatott utcák nyomán kirajzolódó hierarchia, az így létrejött térkép szimbolikus szerkezete.

Szintén 1919 őszén nevezték el Aradon hasonlóképpen a prefektus rendeletére a József főherceg utat I. Ferdinánd királyról, az Andrássy teret pedig Mária királynéról. Néhány héttel később további 43 utcanevet módosítottak. Az átnevezések itt is időnként szimbolikusak voltak, a keresztelők igyekeztek minél gyakrabban a korábbi magyar névadóknak megfelelő románokat találni. A magyarok elődeinek tekintett hunok ókori királya, Attila helyét a románok által saját ősükként számon tartott római császár, a Daciát meghódító Traianus vette át. Hasonlóképpen helyettesítettek egymással középkori királyokat (Bélát Ștefan cel Mare-val), jeles politikusokat (Deák Ferencet Ion Brătianuval), további uralkodókat (Erzsébetet I. Károllyal) drámaírókat (Csiky Gergelyt Ion Luca Caragialeval), festőket (Munkácsy Mihályt Nicolae Grigorescuval).[35]

[33] Egry, 2015. 438. Kolozsvár sz[abad] kir. város térképe. 1913. https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/35481/ (letöltés ideje: 2023. március 23.) Cluj 1937. Térkép. https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/35493/ (letöltés ideje: 2023. március 23.

[34] Bartos-Elekes Zsombor: Múltidéző utcaneveink. Kolozsvár és Brassó az utóbbi másfélszáz évben. *Névtani Értesítő,* 43. (2021) 121. https://doi.org/10.29178/NevtErt.2021.7

[35] A későbbiekben hasonló logika alapján vette át Álmos helyét Gelu, Andrássyét Mária királyné, Arany Jánosét Dimitrie Bolintineanu, Bajza Józsefét Ștefan Octavian Iosif, Bem Józsefét Petru Dobra (1849-es román forradalmár és mártír), Erkelét Ciprian Porumbescu, Mikszáthét Constantin Negruzzi. Ficzay Dénes: Aradi utcanevek változásai. In: Uő: *Válogatott írások. (Séták, rejtélyek, utcanevek és mások)*. Arad: Aradi Kölcsey Egyesület, 2005. 136. https://mek.oszk.hu/14600/14646/14646.pdf (letöltés ideje: 2023. március 23.)

Ugyanebben az időszakban zajlott Nagyvárad utcaneveinek románosítása.[36] Itt a városi helyőrség parancsnoka rendelte el a különböző feliratok lecserélését és az utcák átnevezését. Hamarosan ötven nevet változtattak meg. Rákóczit például Ferdinánd román király, Kossuthot pedig a szintén 1848–49-hez köthető Avram Iancu váltotta.[37] Néhány esetben lefordították a magyar neveket, még a személyneveket is (például Deák Ferencét Francisc Deákra, vagy Rimanóczy Kálmánét Coloman Rimanóczyra).[38] 1920 végén a belügyminisztériumi felhívás nyomán a román nyelvű utcatáblák alá magyar feliratúakat helyeztek el.[39]

A román többségű Fogarason már 1919 októberében végeztek az utcák elnevezésével. Itt csupán egy-egy név emlékeztetett az ott élő szászokra (Luteránusok utcája) és magyarokra (Székelyek utcája). A jelentős román lakossággal rendelkező Lugos és Karánsebes esetén is hasonló átnevezésekre került sor. A központi utasításnak eleget téve, a regáti román történelmi és kortárs politikai figurák mellett helyi jelentőségű román személyiségek is megjelentek a névadók között. A szintén bánsági Nagyszentmiklóson a lakosság 40%-a német, 30%-a román, 18%-a magyar és 10%-a szerb nyelvű volt. Ennek ellenére az új utcanevekre vonatkozó javaslatot készítő román tanító kizárólag román történelmi személyiségeket kívánt megörökíteni. Érvelése kísértetiesen hasonlít az ugyancsak soknemzetiségű bánsági Nagybecskereken néhány évtizeddel korábban magyar részről elhangzott eszmefuttatásra. A tanító az utcanevek mindennapi nevelő szerepét hangsúlyozta: ezeken keresztül lehet megtanulni a román történelmet. Figyelemreméltó megoldást választottak a Bánság csekély román lakosságú sváb falvai és mezővárosai. Itt az utcanevek cseréje során a Kossuthról, Szapáryról vagy Wekerléről elnevezett közterek visszakapták korábbi, „természetes” neveiket. A helybéliek minden valószínűség szerint előzőleg is ezeket a megszokott és számukra értelmes neveket használták.[40]

1920-ban Romániában is megtörtént a központi szabályozás: a belügyminisztérium erdélyrészi főfelügyelőségének rendelete az utcák román elnevezését írta elő. Ezeknek lehetőleg „történelmieknek” kellett lenniük, ugyanakkor a könnyebb tájékozódás és a más nemzetiségű lakosság jobb eligazodása érdekében a régi elnevezések megtartását is kívánatosnak mondták. Egy minisztertanácsi rendelet szerint az utcanévtáblákat és az egyéb állandó jellegű táblákat a román mellett a helység lakosságának nyelvein kellett elkészíteni.[41] Ezeket az előírásokat a későbbiekben gyakran figyelmen kívül hagyták.

---

36 Nagyváradon január 15-ig be kell fejezni az utcanevek románosítását. *Az Est*, 1920. január 10. 4.

37 Oláh utcanevek Nagyváradon. *8 Órai Ujság*, 1920. november 24. 4.

38 Erőss, 2018. 78–79.

39 Kétnyelvű utcanevek Nagyváradon. *Keleti Ujság*, 1920. november 20. 5.; Egry, 2015. 438–439.

40 Egry, 2015. 439–440.

41 A román belügyminisztérium erdélyrészi főfelügyelőségének 71. számú és a minisztertanács 1920. július 9-i, 1871. számú rendeletét idézi: Pál-Antal, 2003. 99.

A túlnyomórészt magyarok lakta Marosvásárhelyen csak egynyelvű román táblákat helyeztek ki.[42] Egy hivatalnok szerint ezzel a hatóság „látható jelben fejezte ki a román állam fennhatóságát és szuverenitását." A város 178 utcaneve közül körülbelül félszázat lefordítottak, a többi „vadonatúj" nevet kapott (többnyire személyneveket).[43] A román polgármester rendeletben írta elő, hogy a hivatalok a helységek és az utcák neveit kizárólag román nyelven használják.[44] Aradon elhúzódott a nevek feltüntetése, 1922 őszén a prefektus ígéretet tett, hogy „a közbecsülésben álló" magyar vonatkozású utcanevek megmaradhatnak,[45] ám néhány hónappal később újabb nagyszabású utcaátkeresztelésre került sor, amelynek során nem kímélték a magyar neveket.[46] A városban ebben az időben összesen 18 magyar emléktáblát és szobrot is eltüntettek (köztük Erzsébet királyné szobrát vagy a római katolikus templom előtt álló Szentháromság-szobrot is).[47]

1923-ban a szintén magyar többségű Szatmárnémetiben a prefektus kizárólag egynyelvű román utcanévtáblákat engedélyezett.[48] Itt a különleges tekintélytisztelet jegyében a hivatalban levő belügyminiszterről, a kultuszminiszterről, sőt még egy államtitkárról is neveztek el ekkor utcát.[49] Nagyváradon 1924 őszén a 239 utcanévből már csupán négy magyar személyre emlékeztető volt. A központ utcáinak nevei mind megváltoztak, és szinte kizárólag román vonatkozásúak voltak. Az egyértelműen magyar kötődésű (nem semleges) utcanevek aránya a korábbi 23%-ról 4%-ra csökkent, míg a román 47%-ra nőtt.[50] Csíkszeredából eltűnt az összes természetes név, ezeket felváltották a legtöbbször motiválatlan, román személyiségekre emlékeztető nevek.[51] Sepsiszentgyörgyön a helyi lap vezércikket szentelt a kérdésnek: kifogásolta a sok változást és a város történetével semmiféle összefüggésben nem álló új neveket. Példaként Brassóra és Nagyszebenre hivatkoztak, ahol a dualista

[42] Erre már 1920-ban panaszkodnak a helybeli magyarok. A megyeházán 1920. május 31-én tartott gyűlésről ld. Sebestyén, 2011. 51.

[43] Pál-Antal, 1997. 17–18.

[44] Emil Dandea polgármester 1923. február 1-i rendeletéről ld. Sebestyén, 2011. 121.

[45] Az utcanevek kérdése az aradi közigazgatási bizottságban. *Ellenzék*, 1922. november 16. 4.

[46] Új utcanevek. *Aradi Közlöny*, 1923. április 21. 5.; Új utcanév. *Aradi Közlöny*, 1923. április 27. 5.; Új utcanevek elnevezése. *Aradi Közlöny*, 1923. május 30. 3.

[47] Barna, 2000. 699. Ld. még: Gáspár-Barra Réka – Puskel Péter – Szekernyés Irén: *Magyar utcanevek.* 2010. https://www.nyugatijelen.com/riport/magyar_utcanevek.php (letöltés ideje: 2023. március 23.)

[48] Az utca- és házszám-jelző táblák átfestése. *Szamos*, 1923. május 12. 1.

[49] Új utcanevek. *Szamos*, 1923. június 17. 1.

[50] 4 magyar utcanév Nagyváradon. *Ellenzék*, 1924. október 31. 8.; Erőss Ágnes – Tátrai Patrik: Ethnic features of symbolic appropriation of public space in changing geopolitical frames – the case of Oradea/Nagyvárad. *Hungarian Geographical Bulletin* Volume 59, Issue 1, 2010. 55–56. Erőss, 2018. 79–82.

[51] Kirmajer Réka: Csíkszereda történeti utcanévtára. In: K. Markaly Aranka (szerk.): *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve XIII–XIV*. Csíkszereda: Csíki Székely Múzeum, 2019. 136.

korszakban adott nevek túlnyomó többsége a többnyelvű táblákkal együtt megmaradhatott.[52]

Besztercén és Nagyszebenben kétnyelvűek voltak az utcanevek.[53] Az utóbbi településen többnyire románra fordították a német neveket, és 21,3%-os változás történt.[54] Brassóban továbbra is háromnyelvű utcanévtáblákat használtak, amelyeken csupán a sorrend változott (román–német–magyar lett). Itt sem történt túl sok módosítás.[55] Szászrégenben és Medgyesen szintén háromnyelvűek voltak az táblák.[56]

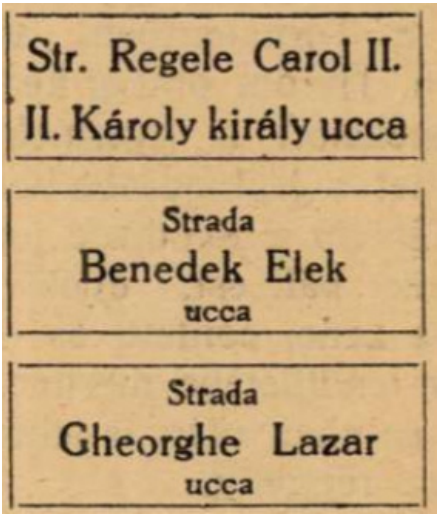

2. kép. Három mintatábla a Székelyudvarhelyen használatos utcafeliratokból. *Székelyföld*, 1931. június 14. 2.

Ebben az időszakban Gyulafehérváron az utcanevek 85%-át, Szászsebesen 76%-át, Nagyváradon 73%-át, Marosvásárhelyen 70%-át változtatták meg. A folyamat nem csupán az egykori magyar nevek eltüntetésével és a román nyelv alkalmazásával járt, hanem mindenütt jelentősen nőtt az emlékezeti utcanevek száma és aránya is. Például Nagyszebenben és Nagyváradon az utcanevek több mint fele személynévi eredetűvé vált, ez az arány Marosvásárhelyen 41% volt.[57] Kolozsvárott az új belvárosi nevek mind emlékeztetőek lettek, túlnyomó többségük semmiféle kapcsolatban nem állt a jelölt utcával.[58]

A területi különbségek jelzik, hogy mely települések játszottak kiemelt szerepet a román nemzetállam térfoglalásában. Gyulafehérvár, a „nagy egyesülést”

[52] A szentgyörgyi utcanevek. *Székely Nép*, 1932. január 28. 1.

[53] Besztercei szászok az utcanevekért. *Székely Nép*, 1920. június 1. 3.; A nagyszebeni utcanevek eloláhosítása. *Magyarság*, 1922. március 2. 8.; Beszterce a nemzetiségi béke városa. *Ellenzék*, 1930. június 29. 4.

[54] Rusu, Mihai Stelian: Shifting urban namescapes: street name politics and toponymic change in a Romanian(ised) city. *Journal of Historical Geography*, Volume 65, 2019. 53. doi: 10.1016/j.jhg.2019.07.001

[55] Kisebbségi életünk központja. *Ellenzék*, 1924. június 13. 1.; Bartos-Elekes, 2021. 121–122.

[56] -tyén: Tapasztalatok. Vásárhelytől Szászrégenig és vissza. *Hétfői Napló*, 1925. február 23. 1.; Miért nincs magyar a medgyesi városházán? *Brassói Lapok*, 1934. február 14. 6.

[57] Rusu, Mihai Stelian: Sequencing toponymic change: A quantitative longitudinal analysis of street renaming in Sibiu, Romania. *PLoS ONE* Volume 16, Issue 5, 2021. doi: 10.1371/journal.pone.0251558 Erőss, 2018. 18.

[58] Kisebbségi életünk központja. *Ellenzék*, 1924. június 13. 1.; Bartos-Elekes, 2021. 121–122.

kimondó népgyűlés helyszíne, különleges fontossággal bírt. A jelentős magyar lakossággal rendelkező városok (mint például Arad, Kolozsvár, Marosvásárhely vagy Nagyvárad) esetén ugyancsak radikális átalakításra, minél teljesebb nyelvi-szimbolikus birtokbavételre törekedtek. Itt a hatóságok a későbbiekben is csak minimális engedményekre voltak hajlandóak a magyar nyelv közterületeken való használatát illetően. Még e települések közt is lehettek azonban jelentős különbségek: Marosvásárhelyen már a húszas években eltüntették a nyilvános magyar emlékjeleket, miközben Nagyváradon 1936-ban még hat ilyen létezett – ezeket akkor távolították el.[59] Ahol az egykori Magyar Királyságban vezető helyzetben levő magyarok aránya alacsonyabb volt (mint Brassóban, Besztercén vagy Nagyszebenben), ott már korábban is ritkábban módosítottak a „természetes" utcaneveken. Ezeken a településeken kevésbé volt hangsúlyos a nyelvi tájkép, a közterek elnevezéseinek megváltoztatása. Többnyire megelégedtek az újonnan kialakuló utcák román elnevezésével.[60]

Szabadkán 1921-ben rendőrkapitányi határozat írta elő a város hivatalos nevét (Subotica), és eltiltotta a korábban „ráerőszakolt" magyar nevet. Szigorúan szabályozták az új utcanevek használatát. A magyar újságoknak zárójelben sem volt szabad feltüntetniük a korábbi neveket – ami elősegítette volna a tájékozódást. A korábbi nevek közül csupán az új nemzeti koncepcióba illeszkedők (Zrínyi, Frangepán és Szkanderbég) maradhattak meg. Itt is az utcanevek majdnem fele viselte valamely kiemelkedőnek ítélt személyiség nevét.[61]

Magyarkanizsán csak szerbül és horvátul tüntették fel az új utcaneveket, miközben a település lakosságának 90 százaléka magyar volt. Egy korabeli beszámoló szerint „így az a visszás helyzet állt elő, hogy senki sem tudja, milyen utcában lakik."[62] Zentán az első világháború magas rangú szerb tisztjei jelentek meg nagy számban az utcanévadók között, mellettük a Balkán-háborúk, a török elleni szerb küzdelmek, valamint az 1848–49-es délvidéki szerb mozgalom kiemelkedő alakjaira is így emlékeztek meg. Egy helyi történész szerint mindez „a drasztikus utcanév-változtatás militáns hangvételét" bizonyítja.[63]

Újvidéken néhány évvel később került sor az átnevezésekre. Itt Kisfaludy, Petőfi, Vörösmarty, Toldi és Bethlen neve maradhatott, miközben törölték Liszt Ferenc, de még Dugovics Titusz, Damjanich vagy Parcsetics[64] nevét is, a Hunyadi utat pedig Szibinyáni Jank útra keresztelték át. Mindkét helyen számos élő külföldi

59 Egry, 2015. 437.

60 Ld. pl. Nume româneşti date străzilor dintr'un cartier întreg. *Acţiunea*, 30. mai, 1937. 2.

61 Papp, 2013. 39–40. Lamnić, Ljudevit Vujković: Prilog o subotičkim ulicama i njihovim nazivima. (Értekezés a város utcáiról és azok elnevezéseiről) *Ex Pannonia*, 2012/15–16. 54–70. https://suistorija.files.wordpress.com/2016/04/expannonia-15-16.pdf (letöltés ideje: 2023. március 23.)

62 Uj utcanevek Starakanizsán. *Bácsmegyei Napló*, 1922. május 14. 5.

63 Pejin, 2003. 37.

64 Korábbi főispán.

baráti politikusról (mint Wilson, Masaryk, Scotus Viator, Barthou) is neveztek el utcákat.[65]

Az 1930-as években további változások zajlottak, ám ezek még egy-egy országon belül is eltérőek lehettek, a helyi hagyományok, a nemzetiségi arányok alakulása, az aktuális politikai helyzet mind-mind befolyásolhatták a hatalom hozzáállását, a magyar nevek használatának korlátozását vagy éppen engedélyezését. A kisebbségi nyelvhasználat lehetőségei az évek során általában tovább szűkültek, ám akadtak kivételek: Brassóban 1927-ben az illetékes bizottság magyar és szász többsége megszavazta a túlnyomórészt románok által lakott Bolgárszeg városrész huszonhárom utcájának a román történelemre emlékeztető elnevezését. Helyi értékelés szerint ezzel a képviselők újabb tanújelét adták a megértésre és összhangra való törekvésüknek, amivel elsősorban a város békéjét és érdekét tartották szem előtt.[66] Talán ennek az esetnek a viszonzásaként, amikor 1933-ban több mint 60 új utcanevet adtak, a nemzetiségi arányoknak megfelelően 10 magyar vonatkozású lett (például Hunyadi Jánosról, Ady Endréről, Orbán Balázsról is kereszteltek el ekkor utcákat).[67] A későbbiekben viszont már csupa román személynév jelent meg az utcanévtáblákon.[68]

Hasonló gesztusokat másutt is tettek. 1929 végén Nagyváradon az illetékes bizottság a város fejlődésében jelentős szerepet játszó személyiségekről kívánt elnevezni több utcát. Így felmerült például Ady Endre, Szigligeti Ede, Várady Zsigmond egykori helyi országgyűlési képviselő, vagy Fux Mór, a főrabbi édesapjának neve is.[69] A következő évben Aradon mintegy 150 utcának adtak nevet. Ebből az alkalomból a magyarság képviselői szerették volna, hogyha magyar nevek is megjelentek volna. Mindezt egy bukaresti lap a románokkal szembeni arcátlanságnak minősítette, és arra kérte a román tanácsosokat, hogy ne engedjenek a városban már kisebbségbe került magyarok képviselőinek.[70] Úgy tűnt, az illetékes testület román tagjai hajlandóak a magyar javaslatok elfogadására; ám csupán a még névtelen, külvárosi utcákat keresztelték volna el ilyen módon, a központ román neveit nem akarták megváltoztatni. E miatt már előre dühöngött a magyar sajtó: „a város múltjának dehonesztálása lenne, ha a szinte történelmi patinát nyert neveket a város határában levő, néptelen, elhanyagolt dűlőútjaira száműznék. Nem ezt érdemlik meg ezek a férfiak és nem ilyen elintézésre gondolt Arad magyarsága, amely ezt a kegyeletes óhajt felvetette […] a város múltjának nagynevű reprezentánsait

[65] *MTI lapszemle*, 1929. június 10. 37. Az újvidéki utcanevek elszerbesítése. *Magyarság*, 1934. november 11. 19.; Irtóhadjárat Újvidéken a magyar utcanevek ellen. *Budapesti Hírlap*, 1934. november 25. 8.

[66] Keresztelés a brassói városházán. *Brassói Lapok*, 1927. január 22. 5.

[67] Brassóban utcát neveztek el Ady Endréről. *Brassói Lapok*, 1933. január 14. 8.

[68] Ld. pl. Noui nume de străzi în Braşov. *Patria*, 18. octombrie, 1933. 3.

[69] Magyar utcanevek Nagyváradon. *Keleti Ujság*, 1929. november 25. 8.

[70] O nouă botezare a străzilor din Arad. *Universul*, 22. iulie, 1930. 6.; In chestiunea nouilor numiri de străzi din Arad. *Universul*, 11. septembrie, 1930. 2.

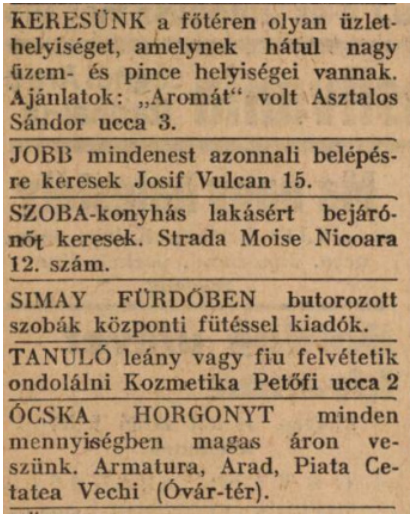
KERESÜNK a főtéren olyan üzlethelyiséget, amelynek hátul nagy üzem- és pince helyiségei vannak. Ajánlatok: „Aromát" volt Asztalos Sándor ucca 3.

JOBB mindenest azonnali belépésre keresek Josif Vulcan 15.

SZOBA-konyhás lakásért bejárónőt keresek. Strada Moise Nicoara 12. szám.

SIMAY FÜRDŐBEN butorozott szobák központi fűtéssel kiadók.

TANULÓ leány vagy fiu felvétetik ondolálni Kozmetika Petőfi ucca 2

ÓCSKA HORGONYT minden mennyiségben magas áron veszünk. Armatura, Arad, Piata Cetatea Vechi (Óvár-tér).

3. kép. A korabeli utcanévhasználat különböző formái egyetlen újságoldalon: csak magyar, csak román, illetve többféle vegyes forma. *Aradi Ujság,* 1932. október 1. 4.

[…] ne bújtassák el járatlan és sötét külvárosi sikátorokba."[71] A kérdés szimbolikus jelentőségét mutatja, hogy a román polgármester szerint a központ neveinek megváltoztatása sértené a helyi románokat – amire egy hozzászóló az egykori nevek eltüntetésével megbántott magyar érzékenységet emlegette. Javaslata szerint „ha a magyar érzés megsértése nélkül nem tudják az utcatáblákat felszegezni, akkor inkább hagyják, hogy azoknak, akiknek az emlékét polgártársaik becsülése és szeretete utcanevekben akarta megőrizni, éljen csendben és békességben továbbra is azoknak a lelkében, akik emléküket meg akarják s meg tudják úgy is őrizni."[72] Mások viszont konkrét javaslatokat tettek az új magyar utcanevekre.[73] Ezek azonban a későbbiekben nem valósultak meg.[74]

A nagyváradi és aradi „méltányos" példán felbuzdulva Szatmáron az egyik lap címoldalon sorolta fel az utcanévadásra méltó helyi magyar személyiségeket.[75] A háromtagú illetékes bizottság javaslatában azonban csupán egyetlen magyar név szerepelt (Hám Lajos püspöké, aki így „visszakapta" volna utcáját), ám az utcanevek „reformját" elhalasztották, az átnevezésre nem került sor.[76] Ugyanekkor Temesváron kérték a városi tanácsot, hogy Brassó és Nagyszeben példájára az utcaneveket három nyelven írják ki.[77] A helyi polgármester ígéretet tett rá, hogy a számos névtelen utca elnevezésénél a város magyar múltjára is tekintettel lesz. Az ottani magyar lap éppen a nagyváradi példa alapján tett javaslatot. Az átaluk felsorolt híresség között volt például Károly Róbert, Csiky Gergely, Temesvári Pelbárt, Gozsdu Elek vagy Ady Endre. Az utóbbi

[71] Magyar uccanevek. *Aradi Közlöny*, 1930. október 9. 1.; Magyar utcanevek lesznek Aradon. *Aradi Közlöny*, 1930. október 9. 3.; Természetes, hogy magyar uccaneveket alkalmazzanak Aradon. *Aradi Közlöny*, 1930. október 10. 6.

[72] „Nem szabad senkit sem megbántani." *Aradi Közlöny*, 1930. október 11. 6.

[73] Páris Lajos: Magyar uccanevek. *Aradi Közlöny*, 1930. október 15. 5.

[74] Az aradi utcanevekről ld. még pl. In legătură cu schimbările de nume de străzi dela Arad. *Universul*, 16. septembrie, 1930. 9.

[75] Utca-keresztelő. *Szamos*, 1930. augusztus 31. 1.

[76] Arad és Nagyvárad után Szatmár is kér magyar utcaneveket. *Szamos*, 1930. október 11. 5.; A városi nagytanács közgyűlése. *Szamos*, 1930. október 14. 3.

[77] Kastriener Sámuel: A temesvári utca. *Temesvári Hírlap*, 1929. december 22. 11.

három hamarosan megvalósult, és további utcák viselték a helytörténész Berkeszi István, a matematikus Bolyai János, valamint Kinizsi Pál, Mátyás király, Dózsa György és Ormós Zsigmond helyi író-történész nevét is. Számos esetben az egykori neveket lefordították. Nem csupán a Buziási út, a Szent György tér, a Temető tér vagy a Csiga utca esetében jártak el így, hanem Kinizsi Pál nevét Paul Chinezulként, míg Mátyásét Matei Corvinulként szerepelteték.[78]

Temesváron több olyan utcanévtípus jelent meg, amely a magyar városok esetén korábban nem vagy legfeljebb elvétve bukkant fel. Míg a földrajzi neveket viselő utcák Magyarországon leginkább Budapestre voltak jellemzőek, itt Kárpátokon túli román, sőt külföldi országok, városok, tájegységek neveit is nagy számban alkalmazták (például Írország, Japán, Skócia, Hollandia, Oroszország, Észtország, Madrid, London, Lisszabon, Velence, Visztula, Szibéria, Livónia, Elzász, Brüsszel, Belgrád). Számos dátumot is találunk az utcanevek közt (mint a Május 10, Augusztus 3, vagy December 1. utca). A vidéki magyar városokban alig bukkantak fel külföldi személynevek (Pécsett vagy Szombathelyen például egy sem volt), míg a korszak elején Budapesten egy tucat létezett, viszont a bánáti városban viszont tömegesen fordultak elő az utcák névadói között, nem csupán kortárs politikusok (mint Clemenceau vagy Wilson), de feltalálók (Volta, Röntgen, Galvani, Edison, Marconi, Stephenson) és más híresség̈ek (Napóleon, Pestalozzi, Hamlet, Gutenberg, Aida, Beethoven) is. Számos ókori uralkodó, hadvezér (Romulus, Cézár, Néró, Iustinianus, Vespasianus, Theodorik gót király, Hannibál), író, gondolkodó, politikus (Hérodotosz, Homérosz, Szokrátesz, Szolón, Platón, Cicero, Horatius, Tacitus, Vergilius, Ovidius, Seneca, Sallustius), mitológiai alakok (Laokoón, Ariadné, Herkules, Hermész, Apolló) is szerepeltek az utcanévtáblákon.[79]

Nagyszebenben is felmerült, hogy a lakosság számarányának megfelelően hat utca magyar nevet kapna a város történetéhez köthető magyar személyiségekről (például Bethlen Gáborról), ám ennek az elvnek az érvényesítésére végül nem került sor. A következő évben a szász és a román tanácstagok között is feszültséget szült egy utca sikertelen átnevezése, a németek ugyanis ragaszkodtak a régi névhez.[80]

Bár e neveknek nagy jelentőséget tulajdonítottak a tér szimbolikus birtokbavételében, az egykor magyar „külsőt” viselő települések nemzetiesítésében, a jelek szerint ezek nem mindig töltötték be a nekik szánt szerepet, és hatásuk meglehetősen korlátozott maradt. Erre több erdélyi példa áll rendelkezésre. 1920 nyarán Emil Mureşianu kolozsvári főszolgabíró az igazságügyi miniszterhez intézett beadványában lakcímének megadásakor a régi változatot alkalmazta. Az egykori magyar

[78] Teljesítik a magyarság kívánságát és utcákat neveznek el temesvári nagyjainkról. *Déli Hírlap*, 1930. szeptember 19. 3. Planul municipiului Timişoara. 1931. https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/36092/ (letöltés ideje: 2023. március 23.)

[79] Planul municipiului Timişoara, 1931.

[80] Kisebbségi uccanevek perében hozott döntést a közigazgatási bíróság. *Keleti Ujság*, 1932. január 22. 5.; Uccanév körül. *Reggeli Ujság*, 1933. július 14. 1.

név (Király utca) mellett annak román fordítását (Strada Regelui) használta, majd a gépelt címből a román utcanevet kézzel áthúzta, és kijavította az akkori adott hivatalos névre, a Strada Brătianu-ra. A frissen románosított utcaneveket tehát még egy román tisztviselő sem használta automatikusan a magyar név mellett.[81]

Marosvásárhelyen 1933-ban a helyi prefektúra egy román alkalmazottja lakhelyének címeként a régi magyar nevet (Szent György tér) adta meg. Minden bizonnyal ez volt a korszakban használt elnevezés. A túlnyomórészt magyarok által lakott városban sem a magyar név 1920 utáni hivatalos fordítása (Strada Sfântu Gheorghe), sem az 1930-ban adott új román név (Piața Constantin Romanu) nem terjedt el. A gyakorlati szempont itt is fontosabbnak bizonyult a név szimbolikus tartalmánál.[82]

A magyar utcaneveket tovább használták például az újságok apróhirdetéseiben, ahol nyilvánvalóan praktikus célt szolgáltak.[83] A városi lakosság megszokta a régi utcaneveket, ezt pedig akár a hatóságok is figyelembe vehették. Így például a temesvári városkalauzok az új, román utcanevek mellett közölték a régi, magyar és német neveket is.[84] Kolozsvárnak és Temesvárnak is voltak két névalakot együtt megjelenítő térképei, ahol a román elnevezések mellett olvashatóak voltak a lecserélt magyar utcanevek.[85] Utóbbi helyen a városvezetés a kötelező védőoltásokról hírt adó hirdetményében számos utca magyar nevét is megadta. Valószínűleg azt remélték, hogy így többen megtalálják az oltóhelyeket.[86] Ezt a jelenséget a településnevek használatánál is megfigyelhetjük – románoknál és magyaroknál egyaránt.[87]

Az 1930-as népszámlálás szerint Csehszlovákiában számos helyen a magyar lakosság aránya 20% alá csökkent, így az 1920-as nyelvtörvény értelmében Pozsonyban, Kassán vagy Ungváron eltűnt a magyar nyelv az utcanévtáblákról, Pozsonyban a városi színházról is eltávolították a magyar feliratot.[88] Mindez hatalmas felháborodást váltott ki Magyarországon: a budapesti Vigadóban tartott tiltakozó nagygyűlésen többek között Herczeg Ferenc és két angol képviselő beszélt.

81 Egry, 2015. 430–431.
82 Egry, 2015. 432.
83 Erőss, 2018. 82.
84 Planul municipiului Timişoara, 1931. Jancsó Árpád: Temesvár nyomtatott térképei. *Műszaki Szemle*, 2012/57. 14.
85 Bartos-Elekes Zsombor: *Kolozsvár térképtörténete*. Kézirat. 2012. 28–29. https://hagyatek.cholnoky.ro/temp/kolozsvar-terkeptortenete.pdf (letöltés ideje: 2023. március 23.) Planul municipiului Timişoara, 1931.
86 Egry, 2015. 437.
87 Többen kettős helységnévhasználatot alkalmaztak. Egry, 2015. 432.
88 Kassa város – magyar utcanevek nélkül. *Magyarság*, 1933. október 14. 4.; A pozsonyi polgármester rendelete a magyar nyelvhasználat megtiltásáról. *Pesti Hírlap*, 1933. október 19. 5.; Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században.* Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézet, 2008. 39.; Lovisek Júlia: Pozsony utcaneveinek politikai indíttatású névváltoztatásai a Szlovák Állam megalakulása idején és megszűnése után. *Kisebbségkutatás*, 2007/2. 241–250.; Gerencsér, 2004. 98.

Az egyik vezető fővárosi lap vezércikket szentelt a témának.[89]

Kassán számos alkalommal történt kísérlet az ottani utcanevek jelentős „csehszlovakizációjára”. A Matica Slovenská javaslatára 1926-ban hatvanhét magyar vonatkozású utcanevet akartak átkeresztelni szlovák személyiségekről. Az újonnan keletkezett utcák „átcsehszlovákosítása” érdekében szálltak síkra a postások és vasutasok egyesületei, míg a Kommunista Párt helyi szervezete is saját értékrendjének megfelelő utcaneveket (mint a Lenin utca, Munkás utca, Szabadság utca) szeretett volna bevezetni.[90] Végül a régi nevek megőrzése mellett döntöttek, az ajánlott neveket az új utcákra kívánták alkalmazni.[91] Miután ez a próbálkozás sikertelennek bizonyult, 1934-ben negyven magyar utcanév átkeresztelését sürgették, és hírlapi beszámolók szerint ennek érdekében megfenyegették a magyar tanácstagokat. A tervezett nevek nem csupán egykori szlovák hírességeknek állítanának emléket, de például a Bercsényi utcát a kisantantról nevezték volna át. Talán a helyi magyar közösség tiltakozása miatt végül az ekkori javaslat nem került a képviselőtestület elé.[92]

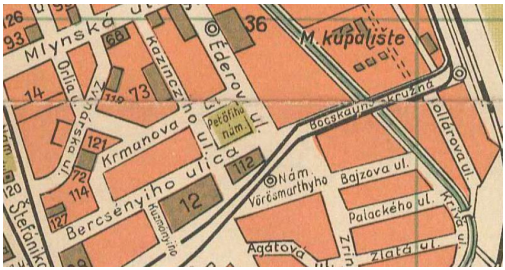

4. kép. Magyar utcanevek a Csehszlovákiához tartozó Kassa 1938-as térképén. https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/35431/ (letöltés ideje: 2023. október 6.)

Szintén sikerült megakadályozni a jelentősebb módosításokat a településen két évvel később, amikor egy helyi közművelődési egyesület minden régi utcának új nevet kívánt adni. A 134 érintett közterület közül 49 neve volt magyar vonatkozású. A magyar pártok „semmi szín alatt” nem voltak hajlandók beleegyezni a város

[89] *MOT hírek*, 1933. október 23. 2.; Nagy Emil: Ne bántsd a magyart. *Pesti Hírlap*, 1933. október 24. 1.; Az egész ország tiltakozott a csehek jogtiprása ellen. *Pesti Hírlap*, 1933. október 24. 1–4.; Impozáns nagygyűlésen tiltakozott Magyarország a csehszlovákiai magyar üldözések ellen. *Esti Kurír*, 1933. október 24. 3.

[90] Roham a városi utcanevek ellen. *Kassai Ujság*, 1926. október 3. 3.; Kassán új utcakeresztelésre készül a sovinizmus. *Prágai Magyar Hírlap*, 1926. október 3. 5.; Tradíció és rombolás. *Prágai Magyar Hírlap*, 1926. október 5. 1.; Bábeli zűrzavar a kassai utcakeresztelések körül. *Prágai Magyar Hírlap*, 1926. október 5. 5.; Bizottság elé utalták a kassai utcaátkeresztelés ügyét. *Prágai Magyar Hírlap*, 1926. október 7. 5.; Kisebbségi élet. *Bácsmegyei Napló*, 1926. október 7. 3.

[91] Kassa városának novemberi közgyűlése. *Prágai Magyar Hírlap*, 1926. november 27. 3.

[92] *MTI hírek*, 1934. november 15. 13.; Megszüntetik Kassán a magyarhangzású uccaneveket. *Pesti Napló*, 1934. november 16. 11.; A magyar pártok az utcanevek megváltoztatása ellen. *Kassai Ujság*, 1934. november 25. 5.; Ehhez ld. még pl. Výstava Východu Č. S. R. Košice 16. Jula–31. Augusta 1938. (A kassai kiállítás térképe) https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/35427/ (letöltés ideje: 2023. március 23.)

FŐZNI TUDÓ MINDENESLEÁNY május hó 15-re felvétetik. Dr. Zlattner Košice, Štefánikova 85., C. I. 2111

NÉHÁNY KITŰNŐ MINŐSÉGŰ szobaberendezés leszállított áron kapható hosszabb lejáratu részletfizetésre is. Skuherský Hrad. Král. butorlerakata Košice, Šrobár u. 51. sz. Dezider Weinberger. 413

5. kép. Szlovák utcanevek Kassán. *Kassai Ujság,* 1938. május 5. 8.

történelméhez kapcsolódó nevek megváltoztatásába. Szerintük „a belső béke és a nyugalom zavartalansága" érdekében kell kerülni az ellentétek szítására alkalmas intézkedéseket. A szlovákok érzékenységét sértő neveket ugyanis az 1920-as évek elején eltávolították az utcatáblákról, a továbbra is utcanévadó magyar személyiségek pedig a város múltjához kötődtek, vagy „a demokratikus és forradalmi eszmék politikusai, költői és írói" voltak, akik „világtörténelmi jelentőséggel" bírtak.[93] Végül csupán 25 esetben döntöttek a változtatások mellett, továbbra is viselhették utcák Bocskai, Bethlen, Rákóczi, Bercsényi neveit. Ebből az alkalomból neveztek el egy fontos útvonalat az akkor néhány napja elhunyt Maxim Gorkijról és a város egykori polgármesteréről, Blanár Béláról, a Gajda-fürdő új neve pedig Košice-fürdő lett.[94] Ugyancsak az 1930-as évek közepén merült fel Komárom néhány régebbi utcanevének (Nádor utca, Dunarakpart, Magyar utca) megváltoztatása, „a magyar szabadságmozgalmakkal kapcsolatos" nevek viszont maradhattak.[95]

Az 1930-as évek elején Marosvásárhelyen ötven névtelen utcát számoltak össze, és ezeket ideiglenesen római számokkal látták el. Egy helyi tanácsos javasolta a kétnyelvű utcanévtáblák bevezetését, amit a magyar többség megszavazott.[96] „Elvi jelentőségűnek kell tekinteni ezt a határozatot, amely a Székelyföld fővárosában természetesen osztatlan örömöt és nagy megelégedést keltett" – örvendezett egy korabeli lap tudósítója.[97] Felhőtlen örömről azonban szó sem volt, egy másik magyar lap nem is tartotta lényegesnek az utcanevek szimbolikus ügyét: „Hát kérem ez kolosszális! Még a pesti rádióba is leadták ezt a nagy eseményt […] Mi azt

[93] Újra kérik a város 132 utcájának átkeresztelését. *Kassai Ujság*, 1936. február 6. 7.

[94] Ismét kísért a kassai utcanevek megváltoztatása. *Prágai Magyar Hírlap*, 1936. június 16. 3.; Megmaradnak Kassa város történelmi uccanevei. *Prágai Magyar Hírlap*, 1936. június 21. 2.; Nem változtatják meg a történelmi utcaneveket. Újabb 18 utcát keresztelnek át, utcát kap Blanár Béla. *Kassai Ujság*, 1936. június 21. 5.; Kassán is Maxim Gorkijról neveznek el egy uccát. *Magyar Nap*, 1936. június 25. 2.; Megmaradnak a történelmi utcanevek – Kassán. *Ellenzék* (Kolozsvár), 1936. június 30. 8.; 25 utcanevet változtatott meg a városi közgyűlés. *Kassai Ujság*, 1936. július 5. 11.

[95] *MTI lapszemle*, 1934. március 14. 68.

[96] Az 1931. márc. 11-i tanácsi döntésről. ld. Sebestyén, 269. Marosvásárhely magyar utcanevei. *Székelyföld*, 1931. március 19. 1. Erről ld. még: Pál-Antal, 1997. 19.; Pál-Antal 2003. 100.

[97] Magyar utcanevek is lesznek Marosvásárhelyen. *Aradi Közlöny*, 1931. március 18. 9.; Az utcanevek kétnyelvű feltüntetésének tanácshatározata. *Székelyföld*, 1931. március 24. 2.

szeretnénk az ilyen maszlagok helyett, ha a 10–15 éve feltört utcai járdákat szednék rendbe az ilyen vívmányok helyet. Az utcaneveket pedig hagyják úgy, ahogy van. Mi nem felejtjük el a régi nevét az utcának úgy sem.”[98]

Vita keletkezett arról is, hogy valójában kinek az érdeme a döntés, hogyan terjesztették be a javaslatot. Az sem volt egyértelmű, hogy mit értenek magyar utcanév alatt. Egyesek szerint az új román nevek mellé a régi magyar elnevezések kerülnének,[99] míg más értelmezésekben csupán a román név magyarra való lefordítása történne: „A nagy magyar vívmány az lenne tudniillik, hogy ezután nemcsak úgy lesz kiírva az utca neve, hogy Strada Traian, hanem úgy is, hogy Traian utca. Márpedig ez olyan nagyszerű valami, amitől a boldog büszkeség kettérepeszt minden magyar kebelt.” A javaslat ellen érvelő újságíró szerint a „marosvásárhelyi polgárságnak *nem kell ez az új firma, mert rá szükség nincs!* Ezért a rossz viccért, hogy a *strada* mellé *utca* is legyen kiírva, nem fogunk újabb pénzeket kidobni a mai szűk világban csak azért, hogy a zománcgyár és egyes kijárók keressenek. A vívmányt süssék meg, akik csinálták, nekünk nem kell.” Az új nevek egyszerű lefordítását kifogásolta egy másik lap is (amely az ucca „akadémiaellenes helyesírását” is szóvá tette): a javaslat „egyáltalán nem elégíti ki ezen rég óhajtott engedmény(?)hez fűzött jogos várakozásainkat.”[100]

E polémia hamarosan tárgytalanná vált. Egy román képviselő már a helyi tanácsban azzal érvelt, hogy a székely városban régen is egynyelvű táblák voltak, míg a magyarok által példaként felhozott Brassóban a dualista korszakban is többnyelvű feliratok lehettek. Kérésére a kolozsvári revíziós bizottság megsemmisítette a kétnyelvűségről szóló határozatot. Arra hivatkoztak, hogy a kormányzótanács és a minisztertanács 1920-as rendelkezéseit a pillanatnyi körülmények diktálták, nélkülözték a törvényes alapot, ezért nem alkalmazták őket, az 1923-as alkotmány elfogadásával pedig érvényüket veszítették.[101] Az ügy évekig elhúzódott, a magyar fellebbezést minden alkalommal elutasították, a bukaresti legfelsőbb fórum is alkotmányellenesnek mondta ki a kisebbségi utcanevek használatát.[102] Többek között arra hivatkoztak, hogy a magyar óhaj „nyílt kihívás nemcsak az ország alkotmányos előírásaival, hanem a román állam szuverén tekintélyével szemben is.” Románia nemzetállam, a hivatalos köztéri feliratok pedig „hatalmának és szuverenitásának látható jelei (szimbólumai), amelyek csak román nyelvűek lehetnek.”[103]

98 Ez aztán nagy vívmány? *A Ma*, 1931. március 19. 2.

99 Marosvásárhely magyar utcanevei. *Székelyföld*, 1931. március 19. 1.; Kovács Elek: A magyar uccanevek. *Ellenzék*, 1931. március 23. 1–2.

100 Kiemelés az eredetiben. Nem kell a „vívmány” mert pénzbe kerül és nem ér semmit. *A Ma*, 1931. június 14. 1.; Egy lépéssel a kétnyelvű utcatáblák felé. *Székelyföld*, 1931. június 14. 2.

101 Pál-Antal, 2003. 102.

102 Az utcanevek magyar, vagy német nyelvű felírása alkotmányellenes. *Brassói Lapok*, 1933. február 8. 4.

103 Pál-Antal, 1997. 19–21.

Ehhez még azt is hozzátették, hogy „a kisebbségi utcanevek használatával a román állam tekintélye csorbát szenvedne." Az érvelést magyar részről sértőnek, megalázónak vélték. A kassai példára hivatkoztak, ahol létezett Rákóczi utca, és ahol ez nemhogy csorbította, de éppen erősítette a csehszlovák állam tekintélyét, amely a Népszövetségben kisebbségi politikájával büszkélkedhetett. Akadt olyan hivatalos indoklás, amely egyenesen azt állította, hogy Marosvásárhely lakosságának többsége nem magyar (miközben az 1930-as népszámlálás szerint a magyarok aránya többszörösét tette ki a románokénak).[104]

Időközben Romániában 1931 után fokozatosan felszámolták a helyi tanácsokat, és szűk körű ideiglenes (úgynevezett „interimar") bizottságok léptek a helyükbe. Marosvásárhelyen Radó Sándor polgármesterhelyettes érvelt a nemzetiségek közti megértést és barátságot szolgáló utcanevek mellett. „Ne vegyük körül magunkat az egymást elválasztó emlékekkel" – figyelmeztetett, és javasolta például a Béke utca elnevezést vagy a román-magyar közeledést előmozdító személyiségek ilyen formán való megörökítését. A tájékozódást megkönnyítő, a többségi magyar lakosság lelki megnyugtatását szolgáló és lojalitását méltányló kétnyelvűségre szólított fel. Hivatkozott a már idézett 1920-as rendeletekre, valamint Nagyszeben város gyakorlatára. Javaslatához kétnyelvű utcanévlajstromot csatolt, amelyen 71 román személyiség mellett 29 magyar név szerepelt.[105] Mindez pusztába kiáltott szó maradt. 1932-ben az egynyelvű utcanévtáblák mellett döntöttek, bár utcát neveztek el az akkor még életben lévő Bernády György egykori polgármesterről.[106] Két évvel később 52 addig névtelen utcának adtak nevet, 22 esetben pedig átkeresztelésre került sor. Az új nevek közül 58 román személynév volt, akik nem kötődtek a városhoz.[107] Egy évre rá pedig megváltoztatták a kérészéletű Bernády utca nevét is.[108]

Ebben az időben Erdély-szerte egyre nehezebbé vagy éppen lehetetlenné vált a magyar utca-, sőt helységnevek használata. Egy kolozsvári sajtóperben államellenes izgatás vádjával állítottak bíróság elé több újságírót, az ellenük felhozott egyik vádpont a magyar helység- és utcanevek használata volt.[109] A vádlottakat több hónapnyi fogházra ítélték, ám a bíróság szerint nem kötelezhetők arra, hogy román város- és utcaneveket írjanak a magyar közönségnek szóló lapjukban.[110]

---

104 Tekintélycsorbítás? *Keleti Ujság*, 1932. szeptember 11. 1.; Csorbát szenved-e a román állam tekintélye, ha az erdélyi városokban magyarul is kiírják az utcaneveket? *Keleti Ujság*, 1932. szeptember 11. 1.; Pál-Antal, 1997. 21.

105 Pál-Antal, 2003. 101.

106 A kétnyelvű uccanevek ellen döntött az interimár-bizottság. Dr. Bernády Györgyről is uccát neveznek el. *Maros*, 1932. május 29. 2.

107 Pál-Antal, 1997. 16–17. Sebestyén, 315.

108 Bernádytól elvették az utcáját. *Ellenzék*, 1935. március 13. 7.

109 Törvényszéki tárgyalás rendőri asszisztenciával. *Keleti Ujság*, 1932. március 24. 6. Ld. még *MTI lapszemle*, 1932. április 9. 19.

110 Drákói ítélettel sújtották egy kolozsvári lap munkatársait. *Keleti Ujság*, 1932. május 22. 7. Huszonkilenc hónapot osztottak ki öt kisebbségi újságíró között. *Brassói Lapok*, 1932. május

Egy másik hasonló perben a főügyész szerint „a legnagyobb irredenta: a magyar helység- és utcanevek használata.”[111] A vádlottakat ebben az esetben felmentették, és kimondták, hogy a magyar elnevezések használata nem törvénybe ütköző.[112] Fél évvel később újabb hasonló ítélet született, amit elvi jelentőségűnek tartottak: „a nem hivatalos életben a helység és utcaelnevezések anyanyelven való használata nem üldözhető.”[113]

Egy napra rá a román cenzúra megtiltotta a kisebbségi helység- és utcanevek használatát.[114] Mindez akkor történt, amikor a román miniszterelnök meggyilkolása miatt az egész országban ostromállapotot és előzetes cenzúrát vezettek be. Tiltakozásul a *Nagyvárad* napilap címét *Szabadság*ra változtatta.[115] Ebben a helyzetben az is előfordult, hogy a „nincsen rózsa tövis nélkül” közmondást egy vakbuzgó cenzor „nincsen rózsa teiuş nélkül”-re javította ki, mivel az erdélyi Tövis helység hivatalos román neve Teiuş volt.[116] Az utasítást nem mindenütt tartották be, és a hatóságok cseppet sem voltak következetesek. Míg Kolozsváron vagy Brassóban szabadon lehetett használni a magyar neveket, Marosvásárhelyen előbb kötelezték a lapokat, hogy a magyar elnevezéseket a román után zárójelben szerepeltessék, később már csak a román változatot használhatták.[117] Ezt a megyei prefektus rendelete írta elő,[118] ami újabb tiltakozáshullámhoz vezetett.[119]

Magyar részről hiába hivatkoztak ugyanarra az 1919. évi párizsi kisebbségvédelmi szerződésre, amely alapján Csehszlovákiában engedélyezték a többnyelvű utcaneveket. A következő években újabb és újabb belügyminiszteri, polgármesteri

22. 7. A cluji törvényszék súlyos fogházbüntetéssel sújtott öt magyar újságírót. *Aradi Újság*, 1932. május 22. 2.

111 Legnagyobb irredenta: román helyett a régi magyar helységnevek használata. *Pesti Hírlap*, 1932. július 12. 9.

112 Az erdélyi városok és utcák magyar nevének használata nem törvénybe ütköző. *Erdélyi Lapok*, 1933. június 18. 3.

113 Krenner Miklóst jogerősen fölmentette a tábla az államellenes izgatás vádja alól. *Ellenzék*, 1934. január 17. 2.

114 A román cenzúra megtiltotta a lapoknak a magyar helység és utcanevek használatát. *Pesti Hírlap*, 1934. január 18. 11. Az erdélyi lapoknak nem szabad leírni a magyar helységneveket. *Vásárhelyi Reggeli Ujság*, 1934. január 18. 1. A cenzúrahivatal megtiltotta, hogy a kisebbségi lapok a helység- és utcaneveket magyar nyelven írhassák. *Ellenzék*, 1934. január 19. 1.

115 *MTI lapszemle,* 1934. január 19. 66.

116 Nyelvgyilkolás. *Brassói Lapok*, 1934. február 1. 1.

117 Sebestyén László: Küzdelem a helység és utcanevek magyar használata érdekében. *Magyar Kisebbség*, 1934/14. 407–408.

118 Tilos a helység és utcanevek magyar nyelven való használata. *Az Ellenzék*, 1934. június 1. 3.; A városok és utcanevek csak az állam nyelvén közölhetők. *Marosvidék*, 1934. június 6. 1.

119 Maros vármegye tiltakozása a magyar elnevezések elkobzása miatt. *Függetlenség*, 1934. július 6. 4.; Erdélyi tiltakozás a magyar hely- és utcanevek eltiltása miatt. *Orosházi Friss Hírek*, 1934. július 7. 4.; *MTI lapszemle*, 1934. július 23. 21. Emlékiratba foglalva juttatja el a kormányhoz a magyarság súlyos panaszait a biharmegyei és nagyváradi Magyar Párt. *Keleti Ujság*, 1934. július 29. 7.; *MTI lapszemle*, 1934. július 30. 26–27.

6. kép. Dicsőszentmárton korabeli román neve (ma románul Târnăveni) román utcanévvel. *Medgyesi Lapok*, 1934. október 21. 4.

rendeletek kötelezték a magyar lapokat a magyar nevek mellőzésére. Marosvásárhelyen csakúgy, mint Lugoson, Medgyesen, Temesváron vagy éppen Szatmárnémetiben igyekeztek foganatosítani a magyar nevek tiltását az újságokban, plakátokon, utcai cégtáblákon.[120] A román posta egy 1934. augusztusában kelt rendelet alapján megtagadta a küldemények kézbesítését a magyar település- vagy utcanevek használata esetén.[121] Akkor sem juttatták el azokat, ha zárójelben volt feltüntetve a település vagy az utca magyar neve. Az is megesett, hogy az utca nevét románul írták, de a címzett neve mellett a „nagyságos” és „úrnak” szavak szerepeltek – így a posta visszaküldte azt a feladónak.[122] Mindez természetesen az erdélyi szászokat is érintette, akik ugyancsak elégedetlenségüknek adtak hangot. Szerintük az évszázadok óta használt helység- és utcanevek alkalmazása egyáltalán nem irányult a román állameszme ellen.[123] Az intézkedést maga Nicolae Iorga, a nagy tekintélyű történész-politikus is kifogásolta, és a román szenátusban kijelentette, hogy „a magyar uralom alatt a helységneveket románul írták, s ebben senki nem akadályozta meg a románokat.”[124] Ám a hatóságok nem változtattak álláspontjukon.

Egyes településeken elnézőbbek voltak, míg másutt szigorúan eljártak. 1934-ben például a belügyminiszter Aradon törvényellenesnek nevezte a tiltást, szerinte „a magyar helységnevek használata megengedett dolog.” A megyefőnök azonban a miniszter szavait „mint magánember” vette tudomásul, és a helyi cenzúra továbbra is törölte a régi neveket, mondván, hogy hivatalosan nincs tudomása

120 Ld. pl. Csak román helység és utcanevek használhatók. *Krassó-Szörényi Lapok* (Lugos), 1935. február 3. 2.; A Medgyesi Lapok olvasóihoz. *Medgyesi Lapok*, 1935. február 10. 3.; A városi tanács rendeletileg tiltotta be a magyar helységnevek használatát. *Marosvidék*, 1935. október 2. 3.; Dandea is megtiltja, a plakátjog alapján, a magyar helység és utcanevek használatát. *Keleti Ujság*, 1935. október 6. 5.; A régi magyar helységnevek és utcanevek használata tilos. *Déli Hírlap*, 1936. február 24. 3.; Szatmárnémetiben eltiltották az oláhok a magyar helység és utcanevek használatát. *Magyar Jövő*, 1936. február 27. 6.

121 Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2002. 316.

122 *MTI jelentés*, 1935. április 3. 29.; Bethlen György panaszt emelt a postai cenzúra ellen. *Keleti Ujság*, 1935. április 3. 7.; Levélcímzéseken a hivatalos megjelöléseket kell használni. *Brassói Friss Ujság*, 1935. március 16. 3.; Aradon változatlanul használható kisebbségi nyelvű címzés a leveleken. *Aradi Közlöny*, 1939. augusztus 15. 9. Erre már a korszak elején is volt példa: Csak román címzésű levelet továbbítanak. *Aradi Újság*, 1923. november 27. 2.; Csak román címzésű leveleket továbbít a posta. *Aradi Közlöny*, 1923. november 28. 7.

123 Erről ld. pl. „Nem lehet politikai tekintély kérdésévé tenni a nyelv szempontjából magától értetődő álláspontot.“ *Ellenzék*, 1934. június 12. 2.

124 Bíró, 2002. 316.

a változásról.[125] Két évvel később egy magyar parlamenti képviselő közbenjárására az illetékes államtitkár utasította a cenzúra főnökét, hogy engedélyezze a magyar helységnevek használatát, ha zárójelben fel van tüntetve a név román változata. Ezt azonban nem hajtották végre.[126]

Kiadó novemberre első emeleten három vagy négyszobás, komfortos hallos lakás Piaţa Mihai Viteazul 39, háztulajdonosnál. K159

ADÁS-VÉTEL

Megvételre keresek kéz alatt ›ománcos fürdőkádat. Ajánlatok ármegjelöléssel Zerbes István, Str. Selceu 25. G 105

Tésztaalma kilógrja 2 lej. Kapható Str. Donat 46.

7. kép. Román utcanevek Kolozsváron. *Keleti Ujság,* 1936. augusztus 9. 9.

A román nyelvű címzés azonban így sem vált kizárólagossá, a posta számos esetben kézbesített nem megfelelően címzett küldeményeket is.[127] Egy román lap azon háborgott, hogy miért nem tartja be a posta az utasítást, miért kénytelenek a postások városi útmutatóval járni Nagyváradon a magyarul címzett levelekkel. Kinek áll érdekében a régi utcanevek megőrzése, azok fenntartása a román nevek helyett? Provokációnak érezték Kossuth, Rákóczi vagy éppen Szilágyi Dezső nevének használatát Avram Iancu, Ferdinánd király vagy II. Károly helyett, ami arra kényszeríti a románokat, hogy a múlt „szörnyűségeire” emlékezzenek.[128] Aradon a prefektúra 1937 februárjában tiltotta el a magyar helynevek használatát.[129]

Az utcanevek változtatása az egész korszak során napirenden volt, számos helyen okozott feszültséget – még Nagyszebenben is, ahol pedig megmaradtak a kétnyelvű táblák.[130] Egy román lap a változásoknak ellenszegülő itteni szászok „abszurd nemzeti érzékenységéről” írt. Itt 1931-ben a 165 utcanévből a nemzeti szempontból „semleges” nevek mellett 24 román és 38 német utcanév létezett. Amikor az évtized közepén 170 új nevet adtak, köztük 68 román és 56 német jött létre.[131] Az 1930-as évek második felében Segesváron egy tömeges átnevezés alkalmával

[125] Az aradi cenzor és a belügyminiszter. *Brassói Lapok*, 1934. november 12. 8.

[126] „Bentoiu román belügyi államtitkár 1936. október 9-én kelt 10476. számú körrendeletével intézkedett is a helységnevek magyar nyelvű használatának engedélyezése tárgyában.” Bíró, 2002. 317. Erről ld. még: Szabad lesz a jövőben a magyar helységnevek használata. *Reggeli Ujság*, 1936. október 13. 1.

[127] Egry, 2015. 432.

[128] Ion L. Faur: Indolenţa dela poşta din Oradea persistă. De ce nu se iau măsuri? *Curentul*, 8. ianuarie, 1936. 4.

[129] A rendeletet idézi Bíró, 2002. 318.

[130] Consilierii saşi din Sibiu se opun la schimbarea numelui străzilor. *Universul*, 19. noiembrie, 1930. 2.; Pe plaiurile Ardealului. Sibiu. *Dimineaţa*, 19. iulie, 1937. 14.

[131] E. J.: Numele străzilor din oraşele ardelene. *Dimineaţa*, 2. februarie, 1936. 12.

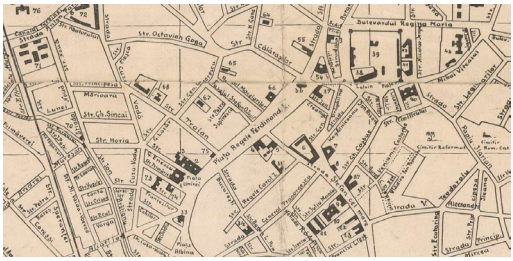

8. kép. Szimbolikus térhódítás. Részlet Marosvásárhely 1934-es térképéről.

https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/35592/ (letöltés ideje: 2023. október 6.)

szinte kizárólag román híresség-ek neveit használták fel. Ez ellen tiltakozva a szász önkormányzati képviselők kivonultak a tanács üléséről, a helyi tanítóképző utolsóként távozó igazgatója „maga után erősen becsapta az ajtót." Mindezt a román képviselők jegyzőkönyvben rögzítették.[132]

Temesváron nehezményezték, hogy 16 évvel a Romániával való egyesülés után még mindig léteztek Müllergutenbrun, Solderer, Bresselmayer és Preyer nevű utcák.[133] Míg Lugoson a dualista korszakban kétnyelvű utcanévtáblák voltak, ekkorra már nem maradt ott magyar utcanév.[134] A romániai közélet fokozatos nemzetiesedését, a nacionalista retorika eluralkodását tükrözi az a cikk is, amely néhány tordai magyar utcanév románra való felcseréléséről számol be 1938-ben. A szerző szerint ennek már régen és mindenütt meg kellett volna történnie, ugyanis a magyar utcanevek megőrzése „egy olyan uralom önkéntes elismerését jelenti, amely alól mindmáig nem sikerült felszabadulnunk. E nevek eltörlése az első feltétele Erdély román sorsba való újraintegrálásának."[135] Még ugyanebben az évben Brassóban egynyelvűekre cserélték a korábbi háromnyelvű táblákat (így a magyar költőről elnevezett utca felirata Strada Andrei Ady lett).[136] Aradon 1939-ben egész sor „alkalmatlan" nevet módosítottak, és igyekeztek az „érdemes" román személyiségeknek hozzájuk méltó utcát találni.[137]

A harmincas évek második felében egy román törvény megtiltotta az utcák élő személyekről való elnevezését (a királyi család tagjai kivételt képeztek), és az ilyen nevek megváltoztatását is előírta. Kolozsvárott ekkor hat ilyen utcanév létezett,

132 Schimbarea numelor de străzi la Sighişoara. Consilierii saşi au părăsit in mod demonstrativi şedinţa consiliului comunal. *Dimineaţa*, 7. martie, 1936. 12.; A szászok tüntetően kivonultak a teremből, amikor az utcanevek megváltoztatására került a sor. *Déli Hírlap* (Temesvár), 1936. március 8. 3.

133 Ultimele informaţii. *Universul*, 25. iunie, 1934. 13.

134 *MTI jelentés*, 1935. augusztus 9. 18.

135 „Păstrarea numirilor ungureşti ale străzilor din Ardeal înseamnă recunoaşterea benevolă a unei stăpâniri de sub obsesia căreia nici până acum nu ne-au putut elibera. Iar suprimarea lor este prima condiţie a reintegrării Ardealului în destinul lui românesc." Reintegrări în românism. *Buna Vestire*, 24. martie, 1938. 3.

136 B. Dénes Kató: Az Ady Endre utca s amit Adyról a róla elnevezett utca lakói tudnak. *Brassói Lapok*, 1938. augusztus 7. 4.

137 Kedden összeül a városi uccanév meghatározó bizottság. *Aradi Közlöny*, 1939. április 18. 4.

amelyeket azonban a városi tanács nem akart megváltoztatni. A belügyminiszterhez intézett kérésükben arra hivatkoztak, hogy a módosítás jelentős költséget okozna a városnak.[138]

Ugyanebben az időszakban Csík megye prefektusa felszólította a járási vezetőket, hogy változtassák meg a falvak magyar helyneveit. Ennek érdekében településenként bizottságokat kellett létrehozni. Az átnevezések alkalmával a többnyire színmagyar falvaknak „a régi román elnevezéseket” kellett volna használniuk, vagy a meglévő magyarokat románra fordítaniuk. A mindenféle észszerűséget nélkülöző utasítás nyomán lett például a Balázsok utcájából strada Primăriei (Községháza utca), a Gáspár útjából Drumul Ţiganului (Cigány útja), a Gálok utcájából Uliţa biserică unită (Unitárius templom utca). A folyamatot nem csupán nemzeti szempontból értékelhetjük. Abban kifejeződött az egységesítésre, a tér racionalizálására, modernizálására törekvő hatóságoknak a helyi szokásokkal szembeni érzéketlensége is. Az államhatalom a lakosság által megszokott nevek helyére ugyanis csak azoktól eltérő, „univerzálisan is érthető és felismerhető intézményeket és jeleket tudott felhasználni a közösségek feltérképezésére.” A csupán a helyiek számára értelmes neveket a külvilágból érkezőknek is jelentéssel bíró elnevezésekkel kellett leváltani. Az érintett falvakban az Osztrák-Magyar Monarchia idején nem történt meg az utcanevek nemzeti tartalommal való ellátása, a két világháború között is tovább éltek az ottani sajátos viszonyokat kifejező helynevek. Így a falusiak az újat egyértelműen a külső, románnal azonosították, míg a megszokott már nem csupán helyi, hanem egyben magyar jelentést is nyert.[139]

Az első világháborút követően az egykor Magyarországhoz tartozó területeken mindenütt megtörtént az újonnan berendezkedő nemzetállamok szimbolikus térfoglalása, ennek részeként pedig az utcák átnevezése. Az előző évtizedekben a magyarok által nemzetiesített köztereket az új hatóságok igyekeztek saját jelképeikkel jelölni. A nyelvi tájkép változásának mértéke azonban igencsak eltérő volt, és még egy-egy országon belül is lehettek lényeges különbségek. Például Nagyvárad és Kolozsvár körülbelül azonos nagyságú utcanévállománnyal rendelkezett, de az előbbi városban körülbelül kétszer annyi volt a külföldi személyekről elnevezett utcák száma.

Az utcanevek tükrözik az utódállamok politikai berendezkedését, demokratizálódását, a magyar nyelvű lakosság arányát csakúgy, mint a hatóságoknak a nemzetiségekhez való viszonyulását vagy a városnak a jelképes hódításban elfoglalt helyét. Időnként a helyi körülmények is befolyásolhatták a nevek alakulását: akár a települési szinten megvalósuló együttműködés, a magyar érdekérvényesítő képesség megléte vagy éppen a többségi nemzet képviselőinek szigora, amely a törvények által megengedett magyar nyelvi jogok semmibevételét eredményezhette.

138 Erdélyi hírek. *Magyarság*, 1937. március 5. 4.; Pál-Antal, 1997. 11.
139 Egry, 2015. 442–443.

Jugoszláviában vagy Romániában jóval kevésbé érvényesült az önkormányzatiság, mint Csehszlovákiában: itt különbizottságok alakultak az utcanevek átnevezésére, a magyar többségű településeken akár a kormány által kinevezett prefektus vagy a katonai helyőrség parancsnoka is előírhatta rendeleti úton az új utcaneveket. Részt vehettek az elnevezésekben olyan civil szervezetek is mint a Matica Slovenská, amely a szlovák történelemre emlékeztető utcanevek számának szaporítását szorgalmazta.

A közterek elnevezései a 19. századi nacionalizmus nemzetépítő stratégiájának részévé váltak, és e szerepüket a 20. században is megtartották. A román nyelvű sajtó, az új utcaneveket megállapító helyi tanító vagy az átnevezéseket szorgalmazó szlovák kulturális szervezet ugyanolyan érvek alapján kívánta módosítani az utcaneveket, mint amilyenekről korábban magyar részről olvashattunk (például Nagybecskerek vagy Kolozsvár esetében).

A Habsburg dinasztia tagjairól vagy a magyar történelem nagyjairól adott nevek eltüntetése jelzi, hogy az utódállamok elitje radikálisan szakítani kívánt a múlttal: új államot, saját jövőt akart építeni, aminek feltétele számukra az egykori birodalom szimbolikus örökségétől való megszabadulás. Az előző korszakhoz hasonlóan továbbra is a hála jeleként használták az utcaneveket: azok gyors, egyszerű és olcsó lehetőséget nyújtottak a tisztelet kifejezésére. Élő politikusok, közéleti személyiségek (mint Romániában Maniu és Iorga vagy Csehszlovákiában Šrobar és Masaryk) mellett az országgyarapodáshoz hozzájáruló baráti államok ugyancsak még életben lévő katonatisztjei vagy politikusai (mint Szerbiában Wilson és Barthou, Romániában pedig Foch marsall és Clemenceau) és a többségi nemzet történelmi-kulturális nagyságainak, értékeinek nevei jelentek meg az utcanevekben.

A korszak során folytatódott a városokban már a 19. század végén megkezdődött folyamat: tovább nőtt a helyi viszonyokkal semmiféle kapcsolatban nem álló emlékeztető nevek száma és aránya. Ezek közt elsősorban a neves személyiségeket megörökítők jutottak kiemelt szerephez. A falvakban előfordulhatott, hogy az ott élők ekkor szembesültek először a helyi körülmények, hagyományok iránt érzéketlen hatóságok által adott mesterséges nevekkel, így számukra azok kétszeresen is idegenekké váltak, fokozhatták a magyar lakosság ellenérzését a számukra új államhatalommal szemben.

A kisebbségi helyzetbe kerülő magyar értelmiség sem volt egységes az utcanevek kérdésében. Aradon vagy Marosvásárhelyen az ígért, de végül meg sem kapott engedményekkel is elégedetlenek voltak. Pedig az új utcaneveket gyakran nem, vagy csak részben alkalmazták. Miközben ugyanis ezeknek a szomszédos országokban is nevelő, történelmi felvilágosító funkciót tulajdonítottak, e szándék időnként egyértelműen nem valósult meg. A gyakorlatban, a hétköznapi nyelvhasználat során általában praktikus szempontok érvényesültek. A lakosság akár a más nyelvű nevekkel szembeni idegenkedésből, dacból, akár megszokásból továbbra is a régi,

ismerős neveket használta,[140] ezt pedig a hivatalos szervek is tudomásul vették, sőt, időnként alkalmazkodtak ehhez.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Korabeli újságcikkek

25 utcanevet változtatott meg a városi közgyűlés. *Kassai Ujság*, 1936. július 5. 11.
4 magyar utcanév Nagyváradon. *Ellenzék*, 1924. október 31. 8.
90 új utcanév Pozsonyban. *Kassai Ujság*, 1920. október 22. 4.
A cenzúrahivatal megtiltotta, hogy a kisebbségi lapok a helység- és utcaneveket magyar nyelven írhassák. *Ellenzék*, 1934. január 19. 1.
A cluji törvényszék súlyos fogházbüntetéssel sújtott öt magyar újságírót. *Aradi Újság*, 1932. május 22. 2.
A főjegyzői hivatal „Kosice–Kassa” hirdetménye. *Kassai Ujság,* 1928. március 31. 7.
A kétnyelvű uccanevek ellen döntött az interimár-bizottság. Dr. Bernády Györgyről is uccát neveznek el. *Maros*, 1932. május 29. 2.
A kormányzótanács maga akar dönteni az utcanevek elváltoztatásáról. *Keleti Ujság*, 1919. november 4. 5.
A közig. bizottság ülése. *Kassai Ujság*, 1919. szeptember 14. 2.
A magyar pártok az utcanevek megváltoztatása ellen. *Kassai Ujság*, 1934. november 25. 5.
A *Medgyesi Lapok* olvasóihoz. *Medgyesi Lapok*, 1935. február 10. 3.
A megszállott Losoncról. *Reggeli Hírlap* (Miskolc), 1919. február 1. 3.
A nagyszebeni utcanevek elolahosítása. *Magyarság*, 1922. március 2. 8.
A pozsonyi magyarok és németek tiltakoztak az utcanevek elcsehesítése ellen. *Magyar Jövő*, 1921. június 9. 4.
A pozsonyi polgármester rendelete a magyar nyelvhasználat megtiltásáról. *Pesti Hírlap*, 1933. október 19. 5.
A régi magyar helységnevek és utcanevek használata tilos. *Déli Hírlap*, 1936. február 24. 3.
A román cenzúra megtiltotta a lapoknak a magyar helység és utcanevek használatát. *Pesti Hírlap*, 1934. január 18. 11.
A somorjai képviselőtestület a magyar utcanevek mellett foglalt állást. *Prágai Magyar Hírlap*, 1937. március 5. 2.
A szászok tüntetően kivonultak a teremből, amikor az utcanevek megváltoztatására került a sor. *Déli Hírlap* (Temesvár), 1936. március 8. 3.

[140] Erről ld. pl. Mátyás király városában. *Budapesti Hírlap*, 1932. szeptember 8. 4.

A szentgyörgyi utcanevek. *Székely Nép*, 1932. január 28. 1.
A városi nagytanács közgyűlése. *Szamos*, 1930. okt. 14. 3.
A városi tanács rendeletileg tiltotta be a magyar helységnevek használatát. *Marosvidék*, 1935. október 2. 3.
A városok és utcanevek csak az állam nyelvén közölhetők. *Marosvidék*, 1934. június 6. 1.
Arad és Nagyvárad után Szatmár is kér magyar utcaneveket. *Szamos*, 1930. okt. 11. 5.
Aradon változatlanul használható kisebbségi nyelvű címzés a leveleken. *Aradi Közlöny*, 1939. augusztus 15. 9.
Átkeresztelték az utcákat. *Ruszinszkói Magyar Hírlap*, 1921. augusztus 2. 3.
Az aradi cenzor és a belügyminiszter. *Brassói Lapok*, 1934. november 12. 8.
Az egész ország tiltakozott a csehek jogtiprása ellen. *Pesti Hírlap*, 1933. október 24. 1–4.
Az erdélyi lapoknak nem szabad leírni a magyar helységneveket. *Vásárhelyi Reggeli Ujság*, 1934. január 18. 1.
Az erdélyi városok és utcák magyar nevének használata nem törvénybe ütköző. *Erdélyi Lapok*, 1933. június 18. 3.
Az újvidéki utcanevek elszerbesítése. *Magyarság*, 1934. november 11. 19.
Az ungvári utcanevek sorsa. *Ruszinszkói Magyar Hírlap*, 1921. július 10. 2.
Az ungvári utcanevek sorsa. *Ruszinszkói Magyar Hírlap*, 1921. július 16. 2.
Az utca- és házszám-jelző táblák átfestése. *Szamos*, 1923. május 12. 1.
Az utcák szlovák elnevezése. *Komáromi Lapok*, 1927. június 25. 7.
Az utcanevek használata. *Kassai Ujság*, 1919. december 19. 2.
Az utcanevek kérdése az aradi közigazgatási bizottságban. *Ellenzék*, 1922. november 16. 4.
Az utcanevek kétnyelvű feltüntetésének tanácshatározata. *Székelyföld*, 1931. március 24. 2.
Az utcanevek magyar, vagy német nyelvű felírása alkotmányellenes. *Brassói Lapok*, 1933. február 8. 4.
Az utcanevek. *Hírlap*, 1921. augusztus 14. 3.
B. Dénes Kató: Az Ady Endre utca s amit Adyról a róla elnevezett utca lakói tudnak. *Brassói Lapok*, 1938. augusztus 7. 4.
Bábeli zűrzavar a kassai utcakeresztelések körül. *Prágai Magyar Hírlap*, 1926. október 5. 5.
Bernádytól elvették az utcáját. *Ellenzék*, 1935. március 13. 7.
Beszterce a nemzetiségi béke városa. *Ellenzék*, 1930. június 29. 4.
Besztercei szászok az utcanevekért. *Székely Nép*, 1920. június 1. 3.
Bethlen György panaszt emelt a postai cenzúra ellen. *Keleti Ujság*, 1935. április 3. 7.

Bizottság elé utalták a kassai utcaátkeresztelés ügyét. *Prágai Magyar Hírlap*, 1926. október 7. 5.
Brassóban utcát neveztek el Ady Endréről. *Brassói Lapok*, 1933. január 14. 8.
Consilierii saşi din Sibiu se opun la schimbarea numelui străzilor. *Universul*, 19. noiembrie, 1930. 2.
Csak román címzésű leveleket továbbít a posta. *Aradi Közlöny*, 1923. november 28. 7.
Csak román címzésű levelet továbbítanak. *Aradi Újság*, 1923. november 27. 2.
Csak román helység és utcanevek használhatók. *Krassó-Szörényi Lapok* (Lugos), 1935. február 3. 2.
Cseh attak az utcanevek ellen. *Magyarság*, 1926. április 10. 8.
Csorbát szenved-e a román állam tekintélye, ha az erdélyi városokban magyarul is kiírják az utcaneveket? *Keleti Ujság*, 1932. szeptember 11. 1.
Dandea is megtiltja, a plakátjog alapján, a magyar helység és utcanevek használatát. *Keleti Ujság*, 1935. október 6. 5.
„Demokratikus” utcakeresztelésekre törekszik a beregszászi kormánybiztos. *Kárpáti Híradó*, 1926. március 21. 2.
Drákói ítélettel sújtották egy kolozsvári lap munkatársait. *Keleti Ujság*, 1932. május 22. 7.
E. J.: Numele străzilor din oraşele ardelene. *Dimineaţa*, 2. februarie, 1936. 12.
Egyetlen magyar történelmi nevet sem tűrnek meg Érsekújvár utcáin. *Prágai Magyar Hírlap*, 1928. február 22. 6.
Egy lépéssel a kétnyelvű utcatáblák felé. *Székelyföld*, 1931. június 14. 2.
Emlékiratba foglalva juttatja el a kormányhoz a magyarság súlyos panaszait a biharmegyei és nagyváradi Magyar Párt. *Keleti Ujság*, 1934. július 29. 7.
Eperjes – frissen mázolva. *Reggeli Hírlap* (Miskolc), 1919. január 18. 3.
Erdélyi hírek. *Magyarság*, 1937. március 5. 4.
Erdélyi tiltakozás a magyar hely- és utcanevek eltiltása miatt. *Orosházi Friss Hírek*, 1934. július 7. 4.
Ez aztán nagy vívmány? *A Ma*, 1931. március 19. 2.
„Érsekújvár őslakosságának nagy keserűség volna lemondani a régi utcanevekről...” *Prágai Magyar Hírlap*, 1926. április 9. 5.
Ion L. Faur: Indolenţa dela poşta din Oradea persistă. De ce nu se iau măsuri? *Curentul*, 8. ianuarie, 1936. 4.
Felvidéki képek. *Egyetértés* (Debrecen), 1925. március 4. 4.
Háromnyelvű város. *Pesti Hírlap*, 1926. július 30. 10.
Heves összecsapás Érsekújvárott a tótok és csehek között egy utcanév miatt. *Uj Nemzedék*, 1926. április 18. 4.
Huszonkilenc hónapot osztottak ki öt kisebbségi újságíró között. *Brassói Lapok*, 1932. május 22. 7.

Impozáns nagygyűlésen tiltakozott Magyarország a csehszlovákiai magyar üldözések ellen. *Esti Kurír*, 1933. október 24. 3.
In chestiunea nouilor numiri de străzi din Arad. *Universul*, 11. septembrie, 1930. 2.
In legătură cu schimbările de nume de străzi dela Arad. *Universul*, 16. septembrie, 1930. 9.
Irtóhadjárat Újvidéken a magyar utcanevek ellen. *Budapesti Hírlap*, 1934. november 25. 8.
Ismét kísért a kassai utcanevek megváltoztatása. *Prágai Magyar Hírlap*, 1936. június 16. 3.
Kassa város – magyar utcanevek nélkül. *Magyarság*, 1933. október 14. 4.
Kassa városának novemberi közgyűlése. *Prágai Magyar Hírlap*, 1926. november 27. 3.
Kassán is Maxim Gorkijról neveznek el egy uccát. *Magyar Nap*, 1936. június 25. 2.
Kassán új utcakeresztelésre készül a sovinizmus. *Prágai Magyar Hírlap*, 1926. október 3. 5.
Kastriener Sámuel: A temesvári utca. *Temesvári Hírlap*, 1929. december 22. 11.
Kedden összeül a városi uccanév meghatározó bizottság. *Aradi Közlöny*, 1939. április 18. 4.
Keresztelés a brassói városházán. *Brassói Lapok*, 1927. január 22. 5.
Kétnyelvű utcanevek Komáromban. *Prágai Magyar Hírlap*, 1927. június 26. 12.
Kétnyelvű utcanevek Nagyváradon. *Keleti Ujság*, 1920. november 20. 5.
Kisebbségi élet. *Bácsmegyei Napló*, 1926. október 7. 3.
Kisebbségi életünk központja. *Ellenzék*, 1924. június 13. 1.
Kisebbségi uccanevek perében hozott döntést a közigazgatási bíróság. *Keleti Ujság*, 1932. január 22. 5.
Kovács Elek: A magyar uccanevek. *Ellenzék*, 1931. március 23. 1–2.
Krenner Miklóst jogerősen fölmentette a tábla az államellenes izgatás vádja alól. *Ellenzék*, 1934. január 17. 2.
Legnagyobb irredenta: román helyett a régi magyar helységnevek használata. *Pesti Hírlap*, 1932. július 12. 9.
Levélcímzéseken a hivatalos megjelöléseket kell használni. *Brassói Friss Ujság*, 1935. március 16. 3.
Magyar uccanevek. *Aradi Közlöny*, 1930. október 9. 1.
Magyar utcanevek is lesznek Marosvásárhelyen. *Aradi Közlöny*, 1931. március 18. 9.
Magyar utcanevek lesznek Aradon. *Aradi Közlöny*, 1930. október 9. 3.
Magyar utcanevek Nagyváradon. *Keleti Ujság*, 1929. november 25. 8.
Maros vármegye tiltakozása a magyar elnevezések elkobzása miatt. *Függetlenség*, 1934. július 6. 4.
Marosvásárhely magyar utcanevei. *Székelyföld*, 1931. március 19. 1.
Mátyás király városában. *Budapesti Hírlap*, 1932. szeptember 8. 4.

Megmaradnak a történelmi utcanevek – Kassán. *Ellenzék* (Kolozsvár), 1936. június 30. 8.
Megmaradnak Kassa város történelmi uccanevei. *Prágai Magyar Hírlap*, 1936. június 21. 2.
Megszüntetik Kassán a magyarhangzású uccaneveket. *Pesti Napló*, 1934. november 16. 11.
Megváltoztatták az utcaneveket. *Kassai Ujság*, 1921. november 18. 8.
Miért nincs magyar a medgyesi városházán? *Brassói Lapok*, 1934. február 14. 6.
Nagy Emil: Ne bántsd a magyart. *Pesti Hírlap*, 1933. október 24. 1.
Nagyváradon január 15-ig be kell fejezni az utcanevek románosítását. *Az Est*, 1920. január 10. 4.
Nem lehet politikai tekintély kérdésévé tenni a nyelv szempontjából magától értetődő álláspontot. *Ellenzék*, 1934. június 12. 2.
„Nem szabad senkit sem megbántani.” *Aradi Közlöny*, 1930. október 11. 6.
Nem kell a „vívmány” mert pénzbe kerül és nem ér semmit. *A Ma*, 1931. június 14. 1.
Nem változtatják meg a történelmi utcaneveket. Újabb 18 utcát keresztelnek át, utcát kap Blanár Béla. *Kassai Ujság*, 1936. június 21. 5.
Nem változtatják meg az érsekujvári utcaneveket. *Komáromi Lapok*, 1923. szeptember 18. 4.
Noi nume de străzi în Braşov. *Patria*, 18. octombrie, 1933. 3.
Nume româneşti date străzilor dintr'un cartier întreg. *Acţiunea*, 30. mai, 1937. 2.
Nyelvgyilkolás. *Brassói Lapok*, 1934. február 1. 1.
O nouă botezare a străzilor din Arad. *Universul*, 22. iulie, 1930. 6.
Oláh utcanevek Nagyváradon. *8 Órai Ujság*, 1920. november 24. 4.
Páris Lajos: Magyar uccanevek. *Aradi Közlöny*, 1930. október 15. 5.
Pe plaiurile Ardealului. Sibiu. *Dimineaţa*, 19. iulie, 1937. 14.
Reintegrări în românism. *Buna Vestire*, 24. martie, 1938. 3.
Roham a városi utcanevek ellen. *Kassai Ujság*, 1926. október 3. 3.
Román utcanevek Kolozsvárott. *Az Est*, 1919. október 24. 4.
Schimbarea numelor de străzi la Sighişoara. Consilierii saşi au părăsit in mod demonstrativi şedinţa consiliului comunal. *Dimineaţa*, 7. martie, 1936. 12.
Szabad lesz a jövőben a magyar helységnevek használata. *Reggeli Ujság*, 1936. október 13. 1.
Szatmárnémetiben eltiltották az oláhok a magyar helység és utcanevek használatát. *Magyar Jövő*, 1936. február 27. 6.
Szlovák utcanevek Losoncon. *Kassai Ujság*, 1910. október 23. 3.
Tekintélycsorbítás? *Keleti Ujság*, 1932. szeptember 11. 1.
Teljesítik a magyarság kívánságát és utcákat neveznek el temesvári nagyjainkról. *Déli Hírlap*, 1930. szeptember 19. 3.

Természetes, hogy magyar uccaneveket alkalmazzanak Aradon. *Aradi Közlöny*, 1930. október 10. 6.
Tilos a helység és utcanevek magyar nyelven való használata. *Az Ellenzék*, 1934. június 1. 3.
Törvényszéki tárgyalás rendőri asszisztenciával. *Keleti Ujság*, 1932. március 24. 6.
Tradíció és rombolás. *Prágai Magyar Hírlap*, 1926. október 5. 1.
-tyén: Tapasztalatok. Vásárhelytől Szászrégenig és vissza. *Hétfői Napló*, 1925. február 23. 1.
Uccanév körül. *Reggeli Ujság*, 1933. július 14. 1.
Új utcanév. *Aradi Közlöny*, 1923. április 27. 5.
Új utcanevek elnevezése. *Aradi Közlöny*, 1923. május 30. 3.
Új utcanevek Rimaszombatban. *Kassai Ujság*, 1920. július 23. 3.
Uj utcanevek Starakanizsán. *Bácsmegyei Napló*, 1922. május 14. 5.
Új utcanevek. *Aradi Közlöny*, 1923. április 21. 5.
Új utcanevek. *Szamos*, 1923. június 17. 1.
Újra kérik a város 132 utcájának átkeresztelését. *Kassai Ujság*, 1936. február 6. 7.
Ultimele informaţii. *Universul*, 25. iunie, 1934. 13.
Ungvár főváros gazdálkodása számokban. *Kárpáti Magyar Hírlap*, 1932. júl 22. 1.
Utca-keresztelő. *Szamos*, 1930. aug. 31. 1.

Feldolgozások

Ablonczy Balázs: *Ismeretlen Trianon*. Budapest: Jaffa Kiadó, 2020.
Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században.* Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézet, 2008.
Barna Gábor: Mentális határok – megduplázott világok. In: Balázs Géza – Csoma Zsigmond – Jung Károly – Nagy Ilona – Verebélyi Kincső (szerk.): *Folklorisztika 2000-ben. Folklór – irodalom – szemiotika. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára II.* Budapest: Universitas ELTE BTK, 2000. 689–701.
Bartos-Elekes Zsombor: *Kolozsvár térképtörténete*. Kézirat. 2012. 28–29.
Bartos-Elekes Zsombor: Múltidéző utcaneveink. Kolozsvár és Brassó az utóbbi másfélszáz évben. *Névtani Értesítő,* 43. (2021) 113–134. https://doi.org/10.29178/NevtErt.2021.7
Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940*. Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2002.
Chloupek, Brett R.: Public Memory and Political Street Names in Kosice: Slovakia's Multiethnic Second City. *Journal of Historical Geography,* Volume 64, 2019. 25–35. doi: 10.1016/j.jhg.2018.11.007
Édes Enikő: Somorja 1920–1945 között. In: Strešňak Gábor – Végh László (szerk.): *Fejezetek Somorja város történetéből. Történelmi konferencia a Zsigmond király által adományozott városi kiváltságok elnyerésének 600. évfordulója*

alkalmából. Somorja, 2005. szeptember 9. Somorja–Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2005. 221–253.

Egry Gábor: *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában 1918-1944.* Budapest: Napvilág Kiadó, 2015.

Erőss Ágnes – Tátrai Patrik: Ethnic features of symbolic appropriation of public space in changing geopolitical frames – the case of Oradea/Nagyvárad. *Hungarian Geographical Bulletin* Volume 59, Issue 1, 2010. 51–68.

Erőss Ágnes: *Szimbolikus terek és térhasználat többnemzetiségű városokban: Beregszász és Nagyvárad példája*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Földtudományi Doktori Iskola, 2018. doktori disszertáció.

Ficzay Dénes: Aradi utcanevek változásai. In: Uő: *Válogatott írások. (Séták, rejtélyek, utcanevek és mások)*. Arad: Aradi Kölcsey Egyesület, 2005. 122–153.

Filep Tamás Gusztáv: *Főhatalomváltás Pozsonyban 1918–1920. Események, történések egy hírlap közleményeinek tükrében.* Pozsony: Kalligram, 2010.

Fogarassy László: Pozsony város nemzetiségi összetétele a 20. században a népszámlálási adatok és a választási eredmények tükrében. *Új Mindenes Gyűjtemény. Társadalomtudományi értekezések* 10. (1993) 113–136.

Gáspár-Barra Réka – Puskel Péter – Szekernyés Irén: *Magyar utcanevek.* 2010.

Dr. Gerencsér Balázs: Nyelvi jogok – törvények (I.) Az 1920. évi csehszlovák nyelvtörvény. *Magyar kisebbség,* 2004/4. 93–104.

Jancsó Árpád: Temesvár nyomtatott térképei. *Műszaki Szemle*, 2012/57. 3–18.

Kirmajer Réka: Csíkszereda történeti utcanévtára. In: K. Markaly Aranka (szerk.): *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve XIII–XIV*. Csíkszereda: Csíki Székely Múzeum, 2019. 131–148.

Lamnić, Ljudevit Vujković: Prilog o subotičkim ulicama i njihovim nazivima. (Értekezés a város utcáiról és azok elnevezéseiről) *Ex Pannonia*, 2012/15–16. 54–70.

Lanstyák István: Utcanevek a múló időben. In: Uő: *Nyelvünkben–otthon.* Dunaszerdahely: Nap Kiadó, 1998. 100–111.

Lovisek Júlia: Pozsony utcaneveinek politikai indíttatású névváltoztatásai a Szlovák Állam megalakulása idején és megszűnése után. *Kisebbségkutatás*, 2007/2. 241–250.

Mannová, Elena: Southern Slovakia as an Imagined Territory. In: Frontiers, Regions and Identities in Europe. In: Ellis, Steven G. et al. (eds.): *Frontiers, Regions and Identities in Europe*. Pisa: Pisa University Press, 2009. 185–204.

Pál-Antal Sándor: *A marosvásárhelyi utcák, közök és terek történeti névtára*. Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 1997.

Pál-Antal Sándor: A kétnyelvű utcanévhasználat múltja Marosvásárhelyen. In: Uő: *A Székelyföld és városai.* Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2003. 98–106.

Papp Árpád: A szabadkai terek, utcák és szobrok „területszerző" funkciója. In: Cseri Miklós – Bereczki Ibolya (szerk.): *Ház és Ember*. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve 25. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum, 2013. 37–48.
Pejin Attila: *Zenta utcanévlexikona*. Zenta: Thurzó Lajos Közművelődési Központ, 2003.
Rusu, Mihai Stelian: Sequencing toponymic change: A quantitative longitudinal analysis of street renaming in Sibiu, Romania. *PLoS ONE* Volume 16, Issue 5, 2021. doi: 10.1371/journal.pone.0251558
Rusu, Mihai Stelian: Shifting urban namescapes: street name politics and toponymic change in a Romanian(ised) city. *Journal of Historical Geography*, Volume 65, 2019. 48–58. doi: 10.1016/j.jhg.2019.07.001
Sebestyén László: Küzdelem a helység és utcanevek magyar használata érdekében. *Magyar Kisebbség*, 1934/14. 407–408.
Sebestyén Mihály (szerk.): *Időtár III. Marosvásárhely történeti kronológiája 1919–1944.* Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2011.
Szalay Zoltán: Kisebbségi nyelvi jogok Szlovákiában az 1918–1968 közötti időszakban. *Fórum. Társadalomtudományi Szemle,* 2011/3. 81–96.

Térképek

Cluj 1937. Térkép. https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/35493/ (letöltés ideje: 2023. március 23.)
Kolozsvár sz[abad] kir. város térképe. 1913. https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/35481/ (letöltés ideje: 2023. március 23.)
Mapa mesta Nové Zámky. – Nové Zámky város térképe. https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/34886/ (letöltés ideje: 2023. március 23.)
Planul municipiului Timişoara. 1931. https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/36092/ (letöltés ideje: 2023. március 23.)
Výstava Východu Č. S. R. Košice 16. Jula–31. Augusta 1938. (A kassai kiállítás térképe) https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/35427/ (letöltés ideje: 2023. március 23.)

MOT hírek, 1933. október 23. 2.
MTI hírek, 1934. november 15. 13.
MTI hírek, 1937. március 5. 15.
MTI jelentés, 1935. április 3. 29.
MTI jelentés, 1935. augusztus 9. 18.
MTI lapszemle, 1929. június 10. 37.
MTI lapszemle, 1932. április 9. 19.
MTI lapszemle, 1934. január 19. 66.
MTI lapszemle, 1934. március 14. 68.

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v31i3.149

KRITIKA

MARCHUT RÉKA*

Küzdelem a peremen – az ó-romániai magyarság

Makkai Béla: *Magyarok temetője, Ó-Románia. A regáti magyarság a dualizmus kori nemzetpolitikában.* Budapest: Magyarságkutató Intézet, 2021. 462 oldal

Mindig figyelemre és tiszteletre méltó, ha valaki peremhelyzetben élő kisebbségi csoportokkal foglalkozik. Szakmai szempontból azért, mert egy „divatos" történeti kérdéssel foglalkozó munkának is nehéz manapság a szélesebb olvasóközönség érdeklődését kivívnia; egy marginalizált kisebbségi csoportot kutatni pedig csak nagyon elszánt hivatástudattal lehet. Emberi szempontból pedig azért elismerésre érdemes, mert a kisebbségi csoport tagjai érezhetik azt, hogy végre valaki velük is foglalkozik, végre valakinek ők is fontosak. Ennek a szakmai és emberi feladatnak a súlya egyáltalán nem könnyű, és erre vállalkozott Makkai Béla, aki ezen peremhelyzetben élő kisebbségi magyar csoportok történetének évtizedek óta szakavatott és elismert kutatója.

Makkai kutatásainak eredményei a horvátországi és az ó-romániai magyarság történetével ismertetik meg az érdeklődő olvasót. Jelen kötet nóvuma a szerző eddigi ó-romániai kutatásainak a szintézise, monografikus feldolgozása a dualizmus kori magyar kormányok regáti magyarokkal kapcsolatos nemzetpolitikájának. Makkai bő két évtizede publikál ebben a témában, így a mostani munkáját számos tudományos és ismeretterjesztő publikáció és előadás alapozta meg. Monografikus szinten a Trianon előtti határon túli magyar sajtóról írt, 2016-ban megjelent munkája tekinthető jelen kötete közvetlen előzményének.[1] Tanulmányaiban pedig több esetben összehasonlítóan tudta bemutatni a szlavóniai és a romániai „akciók" történetét.

* A szerző történész, a HUN-REN TK Kisebbségkutató Intézet tudományos munkatársa. E-mail: marchut.reka@tk.hu

1 Makkai Béla: *Határon túli magyar sajtó – Trianon előtt. Bukaresti és eszéki magyar lapok az identitásőrzés és kisebbségi érdekvédelem szolgálatában (1860–1918)*. Budapest: Médiatudományi Intézet, 2016.

Könyve kiléptet minket a Kárpát-medencéből keletre, ahol a moldvai és a havasalföldi, azaz a regáti magyarokkal találkozhatunk. Véleményem szerint azonban úgy beszélünk erről a kisebbségi csoportról, ahogy az nem létezett, mert teljesen más társadalmi, kulturális, gazdasági helyzete és identitása volt a moldvai csángóknak, mint például a Bukarestben vagy Havasalföld más városaiban élő magyaroknak, és ők maguk sem tekintettek magukra egységes kisebbségi csoportként. A román állam szintén nem kezelte őket kisebbségként: a moldvai csángók évszázadok óta honosak voltak a román fejedelemségben, a Havasalföldön élők többnyire idegen állampolgárok vagy hontalanok voltak. Ha a két világháború közötti előzmények után megfogalmazott brubakeri triadikus modellt vesszük alapul, akkor harmadik faktorként a magyar államnak a Regátban élő magyarokhoz való viszonyát kell megnéznünk. Ha ezt a triadikus modellt egy háromlábú székhez hasonlítjuk, akkor azt mondhatjuk, hogy Makkai a munkájában elsősorban ezt a harmadik „lábat" tárja elénk; erre utal a könyv alcíme is: *A regáti magyarság a dualista nemzetpolitikában*. Innen nézve, e harmadik „láb" perspektívájából tudunk regáti magyarságról beszélni.

A könyv főcímét Thirring Gusztáv demográfus gondolata ihlette: *Magyarok temetője, Ó-Románia*; a címlapon pedig egy magyar katonának a sírköve látható. Úgy gondolom, hogy nem volt szerencsés választás a főcím és a címlapfotó, azzal együtt sem, hogy értem, mit akart a szerző kifejezni vele. Makkai nyilvánvalóan arra akart utalni, hogy a Román Királyságban a magyarokra az asszimilációs veszélyből eredő etnikai identitásvesztés várt. Ezzel egyrészt az a gond, hogy csak az etnicitás szemszögéből tekintünk a kisebbségi csoportra, másrészt nem teszünk különbséget erőszakos és természetes asszimiláció között. Az asszimilációval elveszíthet egy embert egy nemzet, egy etnikai közösség, de identitásának számos más vonatkozásában az egyén továbbél egy másik közösségben, és a többes kötődés is kialakulhat nála. Ha Ó-Románia valóban a magyarok temetője lett volna, akkor mostanság aligha kellene megszervezni a moldvai csángó gyerekek magyar oktatását, vagy már rég nem járhatnánk Bukarestben magyar nyelvű istentiszteletre és misére.

A könyvnek három mottója van: az egyik az ó-romániai magyarság, a másik a magyar állam, a harmadik pedig egy ismert magyarországi román hangját visszhangozza a Bukaresti Híradó, Klebelsberg Kunó és Gozsdu Manó szavaival. Ezzel Makkai mintegy keretet ad a munkájának, mely szerint a külhoni magyarok támogatása Magyarország erkölcsi joga és kötelessége, és ez a románoknak is érdeke saját maguk fennmaradásához. A szerző megfogalmazza azt a tételt, hogy a Szent István-i befogadó attitűd a történelem során kevésbé bizonyult hatékonynak, mint a fizikai és mentális erőnlétre apelláló balkáni felfogás, mely a túlélést tekinti legfőbb céljának. Azonban, amint azt a bevezetőből is megtudjuk, ez a fajta szemlélet a magyar állam részéről csak a 19–20. század fordulójától jelentkezett, elsősorban Klebelsberg Kunó és Darányi Ignác felfogásának köszönhetően. Azt megelőzően a magyar kormány inkább erkölcsileg elmarasztalóan tekintett a megélhetési gondok miatt a Regátba menekült honpolgáraira, és emiatt nem is különösebben

foglalkozott velük. A kettejük képviselte politikai gondolkodásnak a részét képezte a kivándorolt magyarok későbbi hazatelepítésének a terve is, melynek feltételeit a javuló gazdasági körülmények teremthették volna meg. Addig pedig az egyházon és az oktatáson keresztül, a sajtójuk támogatásával kívánta segíteni azok nemzeti identitásának megőrzését. A Regátban őshonos moldvai magyarság körében azonban a magyar kormányoknak sem egyházi, sem kulturális vonalon nem sikerült előrelépést elérniük. Budapest Kárpátokon túli akcióprogramjával csak az osztrák–magyar állampolgárságúakat és az időközben hontalanná váltakat kívánta segíteni, az évszázadok óta Moldvában élő csángók mindebből kimaradtak.

A kötet forrásbázisát a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában megtalálható „Romániai akció" iratai, a Református Zsinati Levéltár külügyi iratai között lévő „Oláh-moldvai misszió" anyaga és a korabeli helyi (bukaresti) sajtó adja. Makkai kellő kritikával használja a témához kötődő szakirodalmat, és ahol szükséges, precízen, pontosan árnyalja vagy cáfolja az eddigi megállapításokat. Munkája tulajdonképpen a 19–20. század fordulóján meginduló és az I. világháborúban véget is érő „Romániai akció" történetét, körülményeit, lehetőségeit és korlátait mutatja be.

A téma tárgyalását a szerző a kivándorlás okait feltáró és a demográfiai viszonyokat elemző fejezettel vezeti be. A gazdaság megélénkülése a dualizmus korában a fejletlen peremvidékeken a megtermelt javak elosztásának aránytalanságai és a demográfiai robbanás miatt nem volt érzékelhető. A szakemberhiánnyal küszködő Románia kifejezetten várta a Kárpátok túloldaláról érkező szegény kétkezi munkásokat. Különféle vállalkozási és adókedvezményekkel csábították a román földön megélhetést kereső munkaerőt. Ez csak a század végére változott meg, amikor a román állam már védte a hazai munkaerőt a külföldiekkel szemben.

A román történetírásnak az az álláspontja, hogy Romániában 1918 előtt nem éltek nemzetiségek, Ó-Romániában csak románok éltek. Tudjuk, hogy ez a megállapítás nem igaz, hiszen ezzel többek között azt mondja, hogy a Moldvában élő csángók is románok, a Regátba kivándorolt osztrák–magyar állampolgárságú magyarokat pedig egyszerűen külföldieknek tekinti, hiszen nem vagy csak nagyon nehezen kaptak román állampolgárságot, így 10 év után többnyire hontalanná, „bozgorrá" váltak. De ugyanígy jártak az askenázi zsidók, németek, bolgárok, lipovánok stb. is. Ennyit eddig is világosan láttunk. Azonban Makkai Béla demográfiai adatsorai még ennél is többet árulnak el. Megtudhatjuk, hogy az ó-romániai városok lakosságának egyharmada idegen volt, 13 román városban pedig kisebbségben éltek a román állampolgárok. Ezzel Makkai egyértelmű cáfolatát adja a román történetírás megállapításának.

Míg kezdetben a regátiak szívesen fogadták az Erdélyből érkező munkaerőt, néhány évtized múltán az „idegenek" egzisztenciális marginalizálódásuk okán is lenézett népelemmé váltak. A perifériára szorulásuk elkerülése végett sokan inkább asszimilálódtak a románságba. A magyar kormányzat a századfordulón kezdett el

foglalkozni ezzel a jelenséggel. A Széll-kormány idején indult meg a titkos nemzetvédelmi program „Az idegenbe vándorolt magyar honosok gondozása" néven, melynek része lett az 1901-ben kezdődő „Romániai akció". E program szellemi atyja Klebelsberg Kunó, akkor a Miniszterelnökség III. ügyosztályának vezetője lett, aki a Monarchia nagyhatalmi státusára hivatkozva egyrészt erkölcsi kötelességének tartotta a „hazátlanok" felkarolását, másrészt úgy vélte, hogy a nagyhatalmi pozícióból adódóan olyasmit is megtehetünk, amit magunkkal szemben nem tűrnénk el. Emiatt a következő években a „Romániai akciót" a Szlavóniai, Bukovinai és Boszniai akció követte.

Ehhez természetesen támogatókat kellett keresni. A reménysugarat a román ortodox egyház túlsúlyától szabadulni próbáló regáti katolikus egyházmegyei vezetés adhatta. Joseph-Xavier Hornstein bukaresti érsek bizonyos feltételekkel készneknek mutatkozott az együttműködésre. Ahhoz, hogy erről a folyamatról pontosabb képet kapjunk, jó lett volna, ha a szerző a katolikus egyházi levéltárak anyagát és a Szent László Társulat MNL OL-ban őrzött iratait is felhasználja. Az akció további sikerét jelenthette, hogy a magyar kormányköröknek sikerült meggyőzniük Ferenc Józsefet, hogy támogassa a regáti magyarok segélyezésének ügyét. Erre diplomáciai okokból is szükség volt. A király feltételül szabta, hogy túltengő nacionalizmus megnyilvánulásáról szó sem lehet. Makkai felrója, hogy a „magyarfóbiában szenvedő" (66.) román politikai elitre az erdélyi románság helyzete miatt nem lehetett számítani. Ez egyrészt így igaz, másrészt viszont talán hozzá lehetett volna tenni, hogy a román szempontból kudarcos „memorandum-ügy" még oly friss volt a románok emlékezetében, hogy nyilván gátat jelentett a magyar kormány romániai segélyezési programjának a támogatásában.

A következő hat nagyobb fejezetben Makkai Béla azt veszi sorra, hogy ez az akcióprogram mit jelentett az egyházi életben, az oktatásban, az egyesületek szintjén, a gazdasági élet területén és a sajtóügyben. Ezeknél a munka gerincét adó fejezeteknél világosan kitűnik, hogy a szerző mennyire nehéz helyzetben volt, ha a regáti magyarokról akart az olvasónak képet adni. Ez önhibáján kívül nem sikerült. Egyrészt a már fentebb említett helyzet miatt, mert a moldvai csángók és a havasalföldi magyarok sok mindenben különböztek; másrészt a forrásadottságok miatt, mert a moldvai csángókról alig szólnak a felhasznált dokumentumok, ami egyben mutatja a „Romániai akció" irányát is, melyben a már évszázadok óta Moldvában élő csángók csak marginális szerepet kaptak. Viszont emiatt nem tartjuk szerencsésnek a szerzőnek a regáti magyarokra vonatkozó általános megállapításait, mert azok sokkal inkább a Havasalföldön és Munténiában élő magyarokra vonatkoznak.

Az egyházi életről, egyházszervezetről szóló fejezet azért is különösen fontos, mert megmutatja azt a törésvonalat, mely a katolikus–református szembenállásból adódóan a magyar kormány támogatáspolitikájának is kerékkötője volt. „[…] bekövetkezett az, amitől Budapest mindig óvva intette a feleket: egy idegen nemzet szorításában a regáti magyarság – jórészt »exportált«, felelőtlen értelmisége miatt

– ismét két szemben álló világnézeti táborra szakadt." (122.) Úgy gondolom, hogy ez nem a regáti magyarságra, hanem csupán a havasalföldire igaz, a moldvai csángók között nem volt felekezeti különbség. A „Romániai akció" két ága, a katolikus és a református közötti versengés már a kezdetektől fogva jelen volt. A Miniszterelnökség ezt nem nézte jó szemmel, igyekezett ezeknek az ellentéteknek az élét tompítani, nemegyszer úgy, hogy nem vett róluk tudomást.

Makkai írja, hogy a századfordulón a bukaresti római katolikus Barátok templomában már csak egy magyar pap szolgált, ha azonban nem tesszük hozzá, hogy a többi pap nem román volt, hanem német és lengyel származású, akkor ez elferdítheti a képet, mert a magyar szót ebben a templomban nem a román papok, hanem a németek és a lengyelek szorították vissza. És meg kell említenünk azt is, hogy bár Hornstein püspök felhívta a magyar kormány figyelmét arra, hogy a Regátban élő katolikusok 9/10-e a Monarchia alattvalója, ez azonban nem azt jelenti, hogy mindannyian magyarok lettek volna. Jelentős számú német is élt a Regátban, akik szintén osztrák–magyar állampolgárságúak voltak. A Barátok templomának anyakönyvei világosan megmutatják, hogy a hívek döntő többsége magyar és német nemzetiségű volt. Érdekes lenne összehasonlítani a havasalföldi magyarok és németek helyzetét, az egymáshoz és a román államhoz fűződő viszonyát.

Makkai több esetben – így az oktatási kérdésben is – párhuzamot von a regáti magyarok és az erdélyi románok helyzete között. Ezeket a recenzens nem tartja helyénvalónak, a sérelmi narratíva továbbéltetését szolgálják. A kötetben olvashatjuk: „fontos megjegyezni, hogy a hazai románság tetszése szerint tarthatott fenn több ezer anyanyelvi felekezeti iskolát anélkül, hogy annak igazgatásába, tantervi követelményeibe a magyar hivatalosság beleszólt volna". (130.) Ehhez mindenképpen hozzá kell tenni két lényeges szempontot: az egyik az állampolgársági státusz különbözősége (az erdélyi románok nemzetiségnek számítottak, a havasalföldi magyarok pedig idegen állampolgároknak vagy hontalanoknak), a másik szempont pedig az, hogy az egyházi iskolák autonómiájába az állam kevésbé szólhatott bele, függetlenül annak felekezeti és etnikai hovatartozásától. Az 1907-es, a nemzetiségek körében hírhedt „Lex Apponyi" azonban ezt az autonómiát erősen csorbítva az oktatás minden terén előírta a magyarosítás különböző formáit, és nem csupán arról szólt, hogy az államnyelv ismeretén kívánt javítani. És persze azt is hozzátehetjük, hogy a „Lex Apponyi" semmivel nem várt el radikálisabb magyarosítást, mint a romániai 1896-os népoktatási törvényt négy ízben (1901, 1903, 1908, 1909) módosító Spiru Haret körrendelete a románosítás terén.

Néhány oldallal odébb újabb párhuzamot von a szerző a magyarországi románokkal (140.), akiknek a századfordulón csak alig tizede beszélte az államnyelvet. A lábjegyzetben találhatunk egy összevetést 1910-es adatok alapján, melyek szerint a németek és a horvátok sokkal nagyobb arányban beszéltek magyarul. Ez így önmagában azonban félrevezető összehasonlítás, mert a magyarországi németeknek és a horvát közösségnek más volt a társadalmi szerkezete, mint a románnak.

Előbbiek a polgárosodásban jóval előrehaladottabbak voltak, mint a románok, így iskolázottságuk sem összevethető, ami szorosan összefügg azzal, hogy mennyire beszélik az államnyelvet. A társadalmi pozíció sokkal erősebb faktor volt ebben a kérdésben, mint az etnicitás. Ugyancsak fontos lenne megemlíteni azt is, hogy a Berzeviczy-féle 1904-es törvényjavaslattal szemben nemcsak a románok, hanem a szászok és a szerbek is hallatták hangjukat. Ezeknek a nemzetiségeknek természetesen nem azzal volt gondjuk, amire Makkai hivatkozik, miszerint a miniszterelnök egy titkos levélben arra hívta fel Berzeviczy figyelmét, hogy a külföldi állampolgárok ne tanuljanak kötelezően magyar nyelvet mint tantárgyat. Ezt ők nem is ismerhették. Ők a törvénytervezet alapgondolatát sérelmezték, mely kimondta, hogy a közoktatás „az államfenség integráns része", és mint ilyen, az iskolák felállításának és fenntartásának joga, valamint a pedagógus-utánpótlás nevelése az állam feladata.[2] Ezzel a felekezeti iskolák jogkörét csorbították, és a nemzetiségeknek az iskolái döntő többségben egyházi kézen voltak. A törvénytervezetet nemcsak a nemzetiségek, hanem minden felekezet elutasította.[3] Így Csernoch János hercegprímás is a Képviselőházban tartott beszédében azt mondta, hogy az állam létesítsen iskolát saját pénzén ott, ahol akar, de ne folytasson „irtóháborút" a felekezeti iskolák ellen.[4]

Az 1896-ban hozott és 1901-ben módosított román közoktatási törvény alapján a magyar felekezeti iskolák csak magyar honosságú gyermekeket fogadhattak. Ezzel elestek a magyar nyelvű oktatás lehetőségétől azok a tanulók, akik „hontalanok" vagy román állampolgárok lettek. Felmerül a recenzensben a kérdés, vajon tudjuk-e számszerűsíteni, hogy a tárgyalt időszakban hány egykori osztrák–magyar állampolgár lett „hontalan" vagy román állampolgár? Fontos lenne annak a kérdésnek a megválaszolása is, hogy a helyi magyar értelmiségnek milyen kapcsolata volt az osztrák–magyar követtel, mennyire számíthattak a segítségére?

A migráció hullámzásának köszönhetően az asszimilációs folyamatok mellett a magyar kisebbségi csoport gyarapodása és közösségképződése is megtörtént. Ezek azonban csak igen rövid életű próbálkozások voltak. Egy ilyen esetet olvashatunk a Galaţi melletti Sărdaru község kendergyárában dolgozó magyar munkások iskolaigényével kapcsolatban, akik alig fél év múlva már hazaköltöztek, otthagyva a gyárat és a települést. „A sardarui magyar iskola ügye így végleg elintézetlen maradt" – írja Makkai; a sărdarui magyar iskola ügye végleg elintéződött – mondja a recenzens. Ezt az esetet azért is emeltem ki, mert felveti azt a ma is releváns nemzetpolitikai kérdést, hogy vajon nemzeti kisebbségnek tekinthetők-e az alig néhány hónapra vagy évre idegenbe költözők. Ezért is volt nagyon nehéz felbecsülni

[2] Köte Sándor: Az 1868-as népiskolai törvény „revíziójára" tett kísérletek a századforduló idején. *Pedagógiai Szemle*, 1961/4. 340–347.

[3] Gali Máté: *Berzeviczy Albert élete és munkássága 1853–1936. Doktori disszertáció.* Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola, Eger, 2017. 127.

[4] Képviselőházi Napló 1901, XXVIII. kötet, 92–102.

a regáti magyarok számát, és ez a nehézség ma is fennáll a bukaresti magyarok számának meghatározásánál.

Az egyesületi élet tárgyalása azért is különösen fontos, mert az fokmérője a társadalom polgárosodásának és kulturális, gazdasági erejének. Makkai könyvéből gazdag egyesületi élet képe tárul elénk, ennek pozitívumát azonban árnyalja az a tény, hogy mind a fővárosban, mind vidéken az egyesületeken belül és azok között is sok volt az ellenségeskedés és pártoskodás. Mondhatjuk azt, hogy a törésvonalak az élet minden terén jelen voltak. A magyar kormány nem törekedett arra, hogy a „Romániai akció" programjába bevonja a civil szerveződések támogatását. A Miniszterelnökség úgy gondolta, hogy csak az együttműködésre képes, konstruktivista egyéneket akarja támogatni, és többször felhívta az egyesületek figyelmét, hogy szabaduljanak meg a „megbízhatatlan" elemektől. Persze felmerül a kérdés, hogy vajon kit és mi alapján minősítettek Budapestről megbízhatónak vagy megbízhatatlannak.

A Monarchia közjogi kettősségéből, a birodalmi és a nemzeti érdek egyezőségéből és különbözőségéből fakadóan is nehézkes volt a regáti magyarság anyagi támogatása. A magyar miniszterelnöknek meg kellett győznie az uralkodót arról, hogy miért fontos a külhoni magyarok segítése. Az ó-romániai magyarság gazdasági erejének erősítésére az agrártárca bukaresti szakértője is programot dolgozott ki. A budapesti politika egyértelműen azzal számolt, hogy a regáti magyarok az anyaországi helyzet kedvező alakulása folytán vissza fognak települni, tehát csak ideiglenesen szándékoztak a kivándoroltak gazdasági helyzetét stabilizálni, amint ez egy Makkai által idézett összefoglalóból kiderül. (235–236.) És emiatt tudjuk megérteni azt is, hogy a magyar kormány több esetben nem foglalkozott érdemben a regáti magyarokat ért sérelmekkel. A kivándoroltak egyre inkább azt gondolták, hogy „Ahol a kenyér, ott a haza". Makkai ezúttal kemény értékítéletet fogalmaz meg, elfogadhatatlan, cinikus álláspontnak tartja ezt, sőt a „szakítás, az átpártolás hűtlensége" (226.) bélyeget ragasztja erre a hozzáállásra, és elutasítja a többségi társadalomba való integrálódást, mint a kivándoroltak egyik választott egzisztenciális útját. A szerző egész munkájára jellemző objektivitásra való törekvés ez esetben megbicsaklott, itt az ítélkező történész hangát hallhatjuk.

A következő nagyobb fejezetben a sajtó szerepéről olvashatunk. Makkai Béla nagyon otthonosan mozog ebben a témában, korábbi kutatásai során a sajtó alapos vizsgálatát végezte el. Megtudhatjuk, hogy a szakmai hozzáértés hiánya, a dilettantizmus jellemezte a sajtóéletet. Azok a feszültségek, pártoskodások, amelyekről már az előző fejezetekből képet kaphattunk, átszőtték a sajtó helyzetét is. A magyar kormány anyagi támogatása fejében lojalitást várt el a szerkesztőktől, de azt nem kapta meg. Számára nem volt megfelelő a *Bukaresti Magyar Újság*nál a katolikus lelkész Bálinth János személye, mert nem tartották elég lojálisnak, ezért 1903-ban Poliány Zoltán lapszerkesztő, a kormány embere került az újság élére, akit a sajtófejedelem Rákosi Jenő ajánlott. Az új főszerkesztőnek vállalnia kellett azt is, hogy

az anyaországi lapokban nem cikkezik a regáti magyarok ügyes-bajos dolgairól, azaz segít leplezni a belső feszültségeket. Poliány megfelelt a várakozásoknak, és rövid időn belül a „romániai akció" kulcsfigurájává vált. Botlása 1906 derekán történt, amikor a lapban elmarasztalta az akció református ágának vezetőjét, Újváry István esperest, és ez az ellenségeskedés továbbra is fennmaradt, maga a lap pedig 1908-ban megszűnt, Poliány a „szlavóniai akció" kulcsembere lett.

Makkai megfogalmazása szerint „kéretlen versenytárs" volt a *Romániai Hírlap*. Scheier Németh Ignác kertész és virágkereskedő indította útjára ezt a lapot 1907 novemberében, teljes anyagi és politikai függetlenségben. Makkai szerint egy helyi igényeket kielégítő, a magyar nemzeti gondolathoz lojális kisebbségi sajtóorgánum volt, melynek egyetlen hibája a versenytárs lejáratása volt. Poliány és Scheier Németh nem kímélték egymást a lap hasábjain sem. Poliány áthelyezése után kérdéssé vált a magyar kormány számára, hogy vajon a *Romániai Hírlap*ot állítsák-e be a kormány új szócsövévé, vagy a *Bukaresti Magyar Újság* élére keressenek embert. Scheiernek azonban nem sikerült megnyernie a kormány bizalmát, és a küzdelembe belefáradva 1910-ben megszüntette a lapját. Ezt követően a Romániai Magyar Újság és a Bukaresti Magyar Hírlap volt a magyar kormány szócsöve a világháború végéig.

Külön fejezetet kapott a *Romániai Magyarok Nagy Képes Naptára*, egy kalendárium, mely a tömegtájékoztatás legelfogadottabb és leghatékonyabb eszköze lett. Elkészítésére a Julián Egyesület kapott megbízást. A szerkesztést és a kiadást Polianyra bízták. A román király, I. (Hohenzollern) Károly koronázásának 40 éves jubileumára rendezett nemzetközi kiállításon a kalendárium nagydíjat nyert a királyhoz lojális hangvétele miatt. A naptár kilenc vidéki városban is kapható volt. Poliány áthelyezése azonban a Naptárra is kedvezőtlen változásokat hozott, főleg a lap terjesztése okozott problémát. 1916-ig működött.

Ezt követően Makkai Béla az ösztöndíjak rendszerét tárgyalja, ami azért is különösen fontos, mert a magyar kormány így akarta biztosítani a regáti magyarok értelmiségi rétegének és szakemberállományának a képzését. A predeali és berecki diákotthonok, az iparostanoncok képzései mind ezt a célt szolgálták. Kissé más jellegű, de ide tartozott az árvákról és félárvákról való gondoskodás is.

Az I. világháború új kihívások elé állította a magyar támogatáspolitikát is, a Regátban élő magyarok számára pedig a menni vagy maradni kérdése lett égető. A korábban megbecsült székely munkaerő a századfordulóra már a „senkiházi", „bangyen" bélyeget kapta meg Ó-Romániában. A társadalmi megbecsültség hiánya ösztönözte is a regáti magyarokat a visszatelepedésre. Ezt a folyamatot nehezítette meg az osztrák–magyar állampolgárság visszaigénylésének procedúrája, továbbá az, hogy a visszatelepedésre jelentkezőket a magyar állam világnézeti alapon rostálta meg. Ezenkívül az anyaország biztos megélhetést sem tudott kínálni a hazatelepedni szándékozóknak. Emiatt sok „hontalan" inkább a román állampolgárságot választotta vagy a tengerentúlon keresett új lehetőséget.

Az I. világháborút tárgyaló fejezetben újra szerepet kap az egyleti élet, az egyházi élet és az oktatás helyzete. Az egyleti élet terén a szórakoztatás és a segélyakciók szervezése volt a két meghatározó tevékenység. Az egyházi életben a korábban fennálló feszültségek továbbra is fennmaradtak, de a helyiek adakozásából felépült a Szent Ilona templom, melyben ma már magyar nyelvű misézés nincsen, de a festett üvegablakokon lévő magyar szentek és az adományozók neve jelzik az alapítók kilétét. Az egyházi források használatának egyoldalúsága miatt míg a református lelkészek, léviták és iskolaszolgák internálásáról olvashatunk, addig a katolikus papokéról semmit, holott 1916-ban őket is internálták Moldvába, Domneşti-be és Huşi-ba. Arról ugyan ír a szerző, hogy a református és a katolikus épületek a román állam kezére kerültek, arról viszont nem, hogy ez azért történhetett meg, mert ellenséges állam tulajdonában lévő ingatlanoknak számítottak, és ezért a román állam zárolta ezeket.

Nagyon izgalmas az a történet, ami arról szól, hogy a háborúban ideiglenesen felülkerekedett Monarchia a Szentszékkel kötött konkordátum révén igyekezett volna egyházi befolyását növelni Romániában. Tervei között szerepelt egy magyar püspök kinevezése a jászvásári egyházmegye élére, ahol a püspöki szék a háború kitörésétől betöltetlen volt. A kutatói kíváncsiság kelt a recenzensben hiányérzetet, illetve vet fel kérdést, hogy vajon milyen lépések történtek ennek érdekében.

Az oktatást jelentősen nehezítette, hogy a tanítókat behívták katonának, az ösztöndíjasok pedig nem tudtak eljutni képzési helyükre. A fejezetben található táblázatok nagyon jók és informatívak, segítik a téma megértését.

Az összefoglalás és a kitekintés rendkívül jó köztörténeti fejezet, mely kontextusba helyezi az egész témát, ezért talán szerencsésebb lett volna ezzel a résszel kezdeni a könyvet. A Bánffy-korszak nemzetpolitikai mérlegét megvonva látható, hogy maga Makkai is mennyire küzd azzal a kérdéssel, vajon milyen nemzetpolitikát kellett volna folytatni. „Ebből a nézőpontból a Bánffy-éra nagy visszatetszést keltő »nemzetvédelmi« intézkedései ugyan demokratikusnak aligha, viszont feltétlenül okszerűnek nevezhetők, hiszen a bomlasztó szándékok letörésére, az államegységet veszélyeztető centrifugális erők megfékezésére irányultak. Kendőzetlenül magyar érdekű lépései és nyers módszerei azonban tovább gyengítették a nemzetiségek közös hazába vetett bizalmát. Holott a belső összetartás erősítése talán további haladékot adhatott volna a Szent István-i állam területi épségének megőrzéséhez.” (401.) Makkai éles kritikával illeti a magyar arisztokráciát és a gazdasági elitet, mely kerékkötője volt egy nagyvonalú szociálpolitikának, ami a nemzetiségek centrifugális erejét is enyhíthette volna.

A kötetet a szerző a „Romániai akció” mérlegével zárja, melyről azt mondja: „tekinthetjük úgy is, mint a darwinista létharc kelet-európai epizódját”. Ennek a harcnak az élét „csak” az tompítja – fűzi hozzá a recenzens –, hogy Budapest lemondott az asszimilációnak leginkább kitett moldvai csángók gondozásáról.

Makkai Béla kötete hiánypótló, olyan témát dolgoz fel, mely a történészek látókörének is a peremén van. Az olvasó nagyon olvasmányos, informatív (az igen tartalmas lábjegyzetekkel együtt), szakszerűen megírt alapművet tarthat a kezében.

E recenziót pedig aligha lehetne jobb gondolatokkal zárni, mint amiket Makkai Béla fogalmazott meg, és amikkel a recenzens is teljes mértékben egyetért: „S mennyivel célra vezetőbb lenne, ha egy ilyen széles körű kutatást a szomszéd népek tudományosságával karöltve végeznénk el, s jutnánk szélesebb összefüggésekben olyan dialektikus felismerésekre, hogy saját kulturális örökségét ápolva melyik náció milyen sikerrel szerzett érvényt saját politikai érdekeinek; s ugyanakkor mennyire volt megengedő, elfogadó más népek hasonló törekvéseivel szemben. […] Mert a közös munka így válhat tárgyilagos (kár)felméréssé saját mulasztásainkról, túlkapásainkról, s olykor elbukó, de akár követésre méltó kezdeményezéseinkről is. Eredményeinket szembesítve így juthatunk előítéletektől mentesített, érvényes ön- és szomszédságismerethez.” (439.) Makkai Béla nem lát erre reális esélyt, a recenzens viszont azt mondja, úton vagyunk…

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v31i3. 159

Horváth Csaba Péter*

Politikai földrajzi határok történeti megközelítésben

Jegyzet Bencsik Péter monográfiájához

Bencsik Péter: *Demarkációs vonaltól államhatárig. A határ menti társadalom és konfliktusai az 1920-as években.* Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2022. 155 oldal [Magyar Történelmi Emlékek – Monumenta Hungariae Historica. Értekezések – Dissertationes. Trianon-dokumentumok és tanulmányok, 11].

Bencsik Péter az I. világháborút követő európai politikai térszervezés/térszerveződés és a trianoni békediktátum következtében újabban kialakult határrezsimek kutatója. 2022-es, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Lendület Trianon 100 Kutatócsoport és az MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport támogatásával megjelent monográfiája is e tárgykörben szolgál további megállapításokkal, kérdésfelvetésekkel. A kötet előszava arról tájékoztat bennünket, hogy a könyv propedeutikus céllal született:[1] nem kívánja és nem is képes feldolgozni a trianoni országhatárok menti társadalom minden konfliktusát, ez az elkövetkező kutatások, kutatócsoportok feladata. A kötet nagyban épít a fenti kutatócsoportok kutatói, elsősorban Egry Gábor és Ablonczy Balázs eredményeire. Forrásbázisa eredendően a határ menti vármegyék levéltárainak anyaga. Mikrotörténeti elemzéseiben elsősorban a csempészetre, a kétoldali határrezsim kialakulására, a kettősbirtokossággra és az abból fakadó közlekedési-gazdasági nehézségekre, valamint a fegyveres összecsapásokra fókuszál, és kijelöli azokat a szempontokat, amelyek alapján a további kutatások iránya kirajzolódik, ugyanakkor meghatározza azok terminológiai kereteit is. A legfontosabb keretfogalmakat definiálja (határrezsim:

* A szerző művelődéstörténész a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen.
E-mail: hcsabapeter@gmail.com

1 „Rendkívül szerteágazó kérdésekről van szó tehát, amelyek kutatása egyenként is időigényes feladat. Némelyik ezek közül szinte alig kutatott terület. Ezért a kötet inkább kiindulópont akar lenni, egy olyan figyelemfelhívás, ami remélhetőleg számos kutatót sarkall majd további vizsgálatokra.” (9.)

19.; territorialitás: 135.). A határrezsimet saját korábbi kutatásai alapján ismerteti,[2] a territorialitást elsősorban angolszász szakirodalom és kortárs értelmezések tükrében ragadja meg. Megjegyzendő, hogy a hatalom már az emberiség államokba szerveződése időszakában is alapvetően territoriális természetű volt, így volt ez a történelem során mindig,[3] sőt napjainkban is, ez nem új keletű felfedezés. A 20. század első felének territorialitása az „egy ország – egy nemzet" koncepción alapul. Ehhez – Bencsik Péter szerint is – jelentősen hozzájárult az I. világháború során kialakult külső és belső határok és az azokat működtető intézményrendszer kiépülése. A világégés előestéjén Európát a nagy államterek uralták, annak lezárultával pedig új államok születtek, Európa politikai földrajzi képe töredezetté vált.[4] Számunkra itt most elsősorban az a fő kérdés, hogy a trianoni határok miképpen jelentek meg az új államhatár menti társadalom (az 1920 utáni Magyarország lakosságának 20%-a) tudatában, valamint hogy az új határokkal körülvett területi magyar állam miképpen reflektált az új, addig ismeretlen és kihívásokkal teli helyzetre. Már a kötet szerzője is megjegyzi, hogy a határ menti társadalmak számára nem volt újdonság a határellenőrzés, a szabad mozgás akadályozása, mivel a világháború során – a Kárpát–Dinári-karéj külső peremén történő harcok dúlásának, irányának megfelelően – külső és belső hadműveleti területeket határoztak meg, amelyek megközelítése vagy elhagyása engedélyköteles volt (lásd a kötet előzéklapjának térképmellékleteit). Csak éppen a perifériákon élő lakosság abban reménykedhetett, hogy ez a vegzatúra a háború elmúltával megszűnik, és minden visszazökken a régi kerékvágásba. Ez azonban nem következett be, a határ menti társadalmak új országok lakosai lettek, az ország belső területein pedig egyik

[2] Bencsik Péter: Az erőszak és az államhatárok. Elméleti megfontolások. In: Margittai Linda – Tomka Béla (szerk.): *Történelem és erőszak*. Szeged: Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, 2021. [Rendi Társadalom – Polgári Társadalom, 33]. 338–351.; Bencsik Péter: *Kelet és Nyugat között: Államhatárok, úti okmányok, határátlépés Magyarországon és Csehszlovákiában*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2019. [Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések]. Lásd továbbá: „A határtérség sajátosan különbözik az államterület egyéb részeitől – sajátos szakpolitikát igényel, fejlesztési igényei és fejleszthetőségének eszközrendszere különbözik az egyéb térségektől." Pap Norbert – Tóth József: Az európai államhatárok típusai. In: Horváth István – Kiss Jenő (szerk.): *A baranyai államhatár a XX. században. A Pécsi Tudományegyetemen 2008. február 15-én tartott nemzetközi konferencia előadásai*. Budapest: HM Hadtörténeti Múzeum és Intézet, 2008. 7–10., itt 10.

[3] A középkori territoriális szerveződésről l. Fügedi Erik: *Vár és társadalom a XIII–XIV. századi Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977. [Értekezések a Történeti Tudományok Köréből, új sorozat, 82.]; Engel Pál: Vár és hatalom. Az uralom territoriális alapjai a középkori Magyarországon. In: Engel Pál: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok.* Vál., szerk., jegyz. Csukovits Enikő. Budapest: Osiris Kiadó, 2003. [Millenniumi Magyar Történelem. Historikusok.] 162–197.

[4] Dudar Tibor – Hidas Gábor (szerk.): *Történelmi világatlasz*. Budapest: Kartográfiai Vállalat, 2001.

pillanatról a másikra új államhatárok jelentek meg, ez a korabeli szemlélők számára értelemszerűen teljesen új jelenség volt.

Bencsik könyvének legfontosabb megállapításai ezzel a konfliktusossággal kapcsolatban a következők: 1. A trianoni Magyarország határrezsimje – hasonlóan Köztes-Európa más államaihoz – átmeneti jelleggel bír: időben és térben rendkívül változatos módon ugyan, de magában foglalja egyrészt a nyugati típusú, megengedőbb, a lakosság és a kereskedelem szabadabb áramlását elősegítő határőrizetet, másrészt a keleti (szovjet) típusú, brutális határzár egyes elemeit is, amely nemcsak a külső fenyegetések távol tartását biztosítja, hanem saját állampolgárait is bezárja. Előbbit szűrő jellegű, utóbbit barrier-típusú vagy gátszerű határnak nevezik a politikai földrajzban.[5] 2. Az új határok mentén élő lakosságnak nem volt „határérzete", ugyanúgy közlekedtek a szomszédos településre piacozni, rokont vagy temetőt látogatni, esetleg földet művelni, mint korábban. Ezzel párhuzamosan kezdett kiépülni mindkét oldalt a határrezsim, amely az első időszakban megengedőbb volt az „illegális határátlépőkkel" szemben, egy-két év elteltével azonban már súlyosan büntették a határsértőket. Mindennek következtében folyamatosan csökkent a kettős birtokosok (mindkét oldalon túladtak határon túli földjeiken) és az illegális határsértők száma. (Nyitva maradt a kérdés, miszerint az alföldi, Romániával és Szerbiával határos részeken miért történt kevesebb határsértés a 20-as évek második felében, mint a Putnoki járásban a gömöri magyar–csehszlovák határszakaszon. Erre válasz lehet, hogy településföldrajzi szempontból eltér a két terület képe: az alföldi régióban a települések jóval messzebb helyezkednek el egymástól, mint a dombvidéki térszínen elhelyezkedő aprófalvak, amelyek szorosabb kötelékeket képeztek mind gazdasági, mind rokoni szinten.) Bencsik Péter helyesen állapítja meg, hogy a nemzeti érdek a deterritorializálás, azaz a határok minden szempontból történő átjárhatóvá tétele lett volna – ezt szolgálták a szomszédos államokkal kötött bilateriális egyezmények a kishatárforgalom megindításáról (lásd a hátsó fedlap térképmellékletét) –, azonban az államérdek felülmúlta a nemzeti érdek kereteit, és a határvédelem, határőrizet minél szigorúbb megnyilvánulásait erőltette: más a polgári és más a katonai logika. E két felfogás következtében létrejött hatások alakították a két világháború közötti territorialitással kapcsolatos diskurzusokat. A territorializálás (a mi értelmezésünkben: politikai térszervezés) során ugyanis nem lehet kivételezni: azokkal a magyarokkal szemben is oly módon kellett eljárni, akiken átlépett az országhatár, mint a szomszédos országok bármely nemzetiségű állampolgárával. Ez a logika még akkor is érvényben volt, amikor a politikai propaganda a teljes revízió képzetét sugallta Csonka-Magyarország lakosságának, és a hivatalos úti okmányokba a „megszállt terület" kifejezést írták a szomszédos országok neve mellé. (Később belátták, hogy ez kontraproduktív, és az immáron nemzeti kisebbségben élő „határon túli" magyarság érdekeivel ellentétes, mivel

[5] Pap–Tóth, 2008. 10.

ezek a kifejezések kiváltották az utódállamok nemtetszését.) A demarkációs vonalak ideiglenességét hangsúlyozó revíziós állampropaganda helyét a gyakorlatban a szigorúan őrzött államhatárok vették át.

Tudományos bevezető jellegén és céljain túlmenően a kötet kísérletet tesz – amint címe is mutatja – a trianoni országhatár történetének megragadására: egy sávszerű, a demarkációs vonalak centrumában futó, hol szűkebb, hol szélesebb terület, valamint a határmegállapító bizottságok tevékenysége következtében létrejövő új, vonalas országhatárrendszer kialakulása történetének megírására is (1918–1923). Az országhatárok változásának, a határ menti társadalmak működésének vizsgálata nem újkeletű a magyar történettudományban, itt pusztán két, a kora újkori oszmán–magyar ütközőzóna népességét bemutató monográfiára utalunk.[6] Ugyanebből az időszakról és ugyancsak a határrégió művelődéstörténeti jelentőségéről egy mikrotörténelmi monográfia is tudósít.[7] A határok problémája ugyanakkor mind a történelem-, mind a földrajztudomány gondja. Akik a határok bármilyen formájával és a különféle határtársadalmak történetével foglalkoznak, akarva-akaratlanul a politikai földrajz, illetve a geopolitika talajára merészkednek.[8]

Korántsem meglepődve tapasztaltuk, hogy Bencsik Péter könyvéből hiányoznak a legalapvetőbb politikai földrajzi, geopolitikai munkákra történő hivatkozások, a kötet szakirodalom-jegyzékében csupán a kiváló térképtörténész, Suba János két munkájára történt utalás; ez a módszertani hiány ugyanis szinte – tisztelet a kivételnek – a teljes magyarországi történettudományra rányomja bélyegét.[9] Természetesen nem rójuk fel a kötet szerzőjének, hogy nem hivatkozik a teljes történeti földrajzi vagy geopolitikai ismeretrendszerre, azonban egypár ponton rendkívül fontos és kikerülhetetlen hivatkozási alapul szolgálhatnának bizonyos határokkal foglalkozó földrajzi (a mi esetünkben tulajdonképpen „határtörténelmi") munkák, valamint inspiráló erővel hathatnak a német történeti geográfia és geopolitika történetét övező viták és a historiográfia tanulmányozása.[10] Különösen

6 Szakály Ferenc: *Magyar adóztatás a török hódoltságban.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981.; Őze Sándor: *A határ és a határtalan. Identitáselméletek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél.* Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2006. [METEM Könyvek, 54.]

7 Sebők Marcell: *Humanista a határon. A késmárki Sebastian Ambrosius története, 1554–1600*. Budapest: L'Harmattan, 2007. [Mikrotörténelem, 1.]

8 A geopolitikát eredendően alkalmazott politikai földrajznak tekintjük. Perényi Bálint: Adalékok a geopolitika kialakulás-történetéhez. *Geopolitikai Szemle*, 2020/5. 155–170.

9 Erre a problémára egy megjelenés alatt álló dolgozatunkban reflektálunk: Horváth Csaba Péter: Metaforák és mítoszok fogságában. „Kelet" és „Nyugat" a magyar historiográfiai hagyományban.

10 Ehhez l. Nagy Miklós Mihály: Politikai földrajzi határ a katonaföldrajzban. *Közép-európai Közlemények*, 2009/4–5. 113–120.; Dövényi Zoltán – Nagy Miklós Mihály – Perényi Bálint: *Legitim geopolitika. Tanulmányok a klasszikus német geopolitikáról*. Budapest: Pallas Athéné Könyvkiadó, 2021. A közeljövőben egy nagyobb terjedelmű és magyar nyelvű tudománytörténeti összefoglalóra is számíthatunk e kötet szerzőitől a klasszikus német geopolitikáról.

a baranyai államhatár vizsgálata esetében hiányoltuk a Pécsi Tudományegyetemen 2008. február 15-én tartott nemzetközi konferencia előadásait magában foglaló gyűjteményes kötetre való hivatkozást,[11] melyben számos releváns elméleti jellegű tanulmány és konkrétan a Baranya megyei államhatár történetével foglalkozó dolgozat is helyt kapott. Hasonlóképpen hiányoltuk a Maros menti határszakasz elemzésekor a Kókai Sándor Bánság-kutatásaira történő utalást is.[12]

A közigazgatási, illetve államhatárok – melyek „mindenekelőtt az egyes államok szuverenitásának kiterjedését jelzik"[13] – általános kialakulási folyamatát nagyrészt szemlélteti az 1920-as magyar országhatár létrejötte, ugyanakkor a „szerves történelmi fejlődés" tekintetében több szempontból ezektől az általános folyamatoktól elkülönül. Ezt három szempontból nézzük meg, legkevésbé sem a teljesség igényével. Az államhatárokkal kapcsolatban a történeti földrajzi szakirodalom két, a geopolitika egy harmadik irányból tesz fel kérdéseket: 1. egyrészt a kialakulási folyamataik tekintetében; 2. másrészt természetföldrajzi értelemben, miszerint mely természeti, a leggyakrabban domborzati faktorok determinálják a határok létrejöttét; 3. A 20. század első felében születő geopolitikai diskurzus pedig rávilágít mindazokra a körülményekre és összetevőkre, amelyek a születő, átalakuló, majd megszűnő államok, birodalmak territorialitását, térszervezését[14] meghatározzák.

1. A modern korig általános emberi tapasztalat volt, hogy a politikai határok – vagy bármely térbeli elválasztók – sávszerűek voltak,[15] majd az idők során vonalassá váltak. A 16–17. század fordulójától kezdve a mérőeszközök fejlődésének köszönhetően egyre-másra vonalas, absztrakt határok alakultak ki, ez mind a születő abszolút monarchiák, mind a földbirtokosok érdeke is volt; ezáltal a kartográfia is jelentős fejlődésen ment keresztül.[16] A többnapos járóföldnyi „senkiföldjétől", a határövezettől a lineáris határig tartó út hosszas fejlődés eredménye.[17]

---

[11] Lásd a 3. jegyzetet.

[12] Horváth Csaba Péter: A Bánság mint tipikus köztes-európai mezorégió a Kárpát-medencében. Jegyzet Kókai Sándor Bánság-kutatásaihoz. *Regio*, 2022/4. 145–154.

[13] Pap–Tóth, 2008. 7.

[14] Ehhez alapvető irodalom a svéd Rudolp Kjellén két monográfiája: Kjellén, Rudolph: *Der Staat als Lebensform*. Leipzig: Hirzel Verlag, 1917.; Kjellén, Rudolph: *Grundriß zu einem System der Politik*. Leipzig: Hirzel Verlag, 1920.

[15] Ehhez lásd a modern politikai földrajz megalapítója, Friedrich Ratzel és tanítványa, Otto Maull monográfiáit: Ratzel, Friedrich: *Politische Geographie, oder die Geographie der Staaten, des Verkehres und des Krieges*. München–Berlin: Oldenbourg Verlag, 1903. Ezzel szemben tanítványa már a vonalas határok mellett érvelt, mivel azok kevesebb félreértésre adnak okot: Maull, Otto: *Politische Geographie*. Berlin: Gebrüder Borntraeger Verlag, 1925.

[16] Klinghammer István – Pápay Gyula – Török Zsolt: *Kartográfiatörténet*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem – Eötvös Kiadó, 1995. Különös tekintettel a II. 2. 3. fejezetre (Reneszánsz és a XVI. század első fele).

[17] Dövényi Zoltán: A határ mint fikció és valóság. In: Horváth–Kiss (szerk.), 2008. 18–20.

A középkori magyar államtér esetében ilyen határvédelmi övezet volt a gyepűk rendszere,[18] majd azok lassú, az újkorig tartó benépesülése és az államtérbe integrálódása után a lakhatatlan hegyvidéki térszínek területe. A Párizs környéki békék nyomán megrajzolt új államhatárok véglegesítése az európai államok, így Magyarország esetében is egy folyamat következménye volt: amennyiben a nagyhatalmak (egyébként hazánk számára előnyösebb) határkijelölő javaslatait és a Kisantant követeléseit egymásra vetítjük, akkor – Romsics Ignác Trianon-könyve térképszelvényei alapján[19] – a határkijelölő bizottságok pont a két javaslatcsomag átlagában, lényegében a demarkációs vonalak mértani közepén vonták meg az országhatárt. (Ebből is látszik, hogy az országlakóknak semmi beleszólásuk nem volt az új országhatár megrajzolásába.) Így vált egy sávszerű senkiföldjéből, egy demilitarizált övezetből vonalas határ, erre épült rá fokozatosan a kétoldali határrezsim.

2. Az új, határ menti társadalom határérzékelését az a körülmény is nehezítette, hogy nemhogy bármiféle nemzetiség-, nyelv-, település-, közigazgatás- vagy gazdaságföldrajzi, de természetföldrajzi képletek sem játszottak szerepet az új országhatár megvonásában.[20] Az államfejlődés során az ókorban a kikötőépítésre alkalmas tengerpartok, a kora középkorban az észak-déli irányú folyók, majd alapvetően a medencetérszínek határozták meg leginkább az államkereteket, illetve ezek a medenceterületek lettek a későbbi birodalmak centrumtérségei (Párizsi-, Bécsi-, Kárpát-medence stb.). A 20. század elején heves vitákat folytattak a tekintetben, hogy mik a jó választóvonalak a térszervezésben. Sok helyütt még ma is a kisebb-nagyobb folyóvizek jelentik az egyes államok közti választóvonalat, azonban mivel a folyók sokkal inkább összekötnek, mint elválasztanak, többen kifejezetten rossz országhatárként tartják számon ezeket.[21] Az első világháború kezdetén Cholnoky Jenő kifejtette álláspontját, miszerint természeti határnak a hegykeretek jóval alkalmasabbak, ugyanis a hegygerincek vízválasztók is egyben, például az Alpok elválasztja a Bajor-medencét a Pó-síkságtól.[22] A Kárpát-medence feletti politikai

[18] Tagányi Károly: Gyepü és gyepüelve. *Magyar Nyelv*, 1913. 97–104., 142–152., 201–206., 254–266.; Fodor Ferenc: Adatok a magyar gyepük földrajzához. *Hadtörténeti Közlemények*, 1936. 27–35.; Vofkori László: A székelyföldi gyepűk történeti földrajzi adataiból. In: Frisnyák Sándor – Csihák György (szerk.): *Gyepűk, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895–1920). A Nyíregyházán 2004. november 26–27-én megtartott tudományos konferencia előadásai*. Nyíregyháza–Zürich: Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, 2004. 23–34.

[19] Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés*. Budapest: Helikon, 2020. 56–59.

[20] Példaként említhetjük a Marosszögnek mint Szeged gazdasági hinterlandjának szinte teljes elcsatolását. Erről l. Horváth 2022.

[21] Pl. Sölch, Johann: *Die Auffassung der „natürlichen Grenzen" in der wissenschaftlichen Geographie*. Innsbruck: Universitätsverlag Wagner, 1924.

[22] Cholnoky Jenő: Magyarország természetes déli határa. *Figyelő*, 1914/18. 432–437.

ellenőrzés elvesztésével az új magyar állam így megfosztatott természet adta régi határaitól, és alapvetően természetes védelem nélkül maradt.[23]

3. A politikai földrajz és a geopolitika statisztikai alapon kutatja az országhatárok állandóságát. A Kárpátok vízválasztóján, továbbá az Alpok keleti lábánál és a nyugat-balkáni hegyvidék északi peremén futó történelmi magyar államhatár nemcsak Közép- és Köztes-Európa, hanem a teljes kontinens egyik legtartósabb politikai választóvonalát jelentette.[24] A magyar államtér történelmi léptékben csak rövidebb időszakokban volt töredezett: az oszmán hódítás során a három nagymedencében és a környező vidékeken régi-új államok tömörültek (nyugati nagymedence: Magyar Királyság, központi medence: Oszmán Birodalom, Erdélyi-medence: Erdélyi Fejedelemség), az I. világháborút követően számos rövid idejű államalakulat (újabban ezeket kérészállamoknak nevezik)[25] alakult meg a területén. A trianoni új határokkal a Kárpát-medence szerves politikai földrajzi egysége felbomlott, területén számos, földrajzi értelemben amorf államalakulat jött létre.

Mindezen politikai földrajzi és geopolitikai felvetések nagyban hozzájárulhatnak az elkövetkező politika- és társadalomtörténeti kérdések megválaszolásához. Bencsik Péter kötete – híven a Magyar Történelmi Emlékek sorozat hagyományaihoz – igényes kivitelű és szerkesztésű, bár a személynévmutató az irodalomjegyzék neveit nem tartalmazza. Számos, történettudományi szempontból releváns megállapítást tesz, és részletesen tárgyalja a határ menti társadalmak konfliktusait, a határrezsimek kialakulását. Ugyanakkor nem mehetünk el szó nélkül a kötetnek a témához képest rövid terjedelme és az elméleti kérdések hiányos taglalása mellett. Mint Bencsik Péter előszavában is írta, munkája bevezető tanulmány kíván lenni, amely a további kutatások ösztönzésére, a források és a célterület bővítésére sarkall, reményeink szerint a historiográfia alaposabb ismertetésével. Várjuk a folytatást!

---

[23] Részletesebben l. Nagy Miklós Mihály: A magyar államhatár hadtörténeti földrajzáról. *Történeti Földrajzi Közlemények*, 2015/2. 14–24.

[24] [Rónai András:] *Hazánk*. Budapest: Országos Közoktatási Tanács, 1942. [Nemzetnevelők Könyvtára, 1. Nemzetismeret, 1]. 255.; Rónai András: *Térképezett történelem*. Budapest: Püski, 1993[2]. 40.

[25] Szeghy-Gayer Veronika – Zahorán Csaba (szerk.): *Kérészállamok. Átmeneti államalakulatok a történelmi Magyarország területén, 1918–1921*. Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó, 2022. L. még: Nagy Miklós Mihály: *Magyarország az első világháborúban. Térképek történelmi áttekintéssel*. Budapest: Kárpátia Stúdió, 2014.

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v31i3. 166

Kovács Szabolcs *

„Ezekről a dolgokról semmit nem tudok, és nem is akarok tudni”[1]

Egymásra épülő kollektív traumák

Boros Anikó: *Pusztavám 1944 − Tanú(ság) − vallomás − emlékezet.* Pécs: Kronosz, 2022. 376 oldal

A háborús erőszakkutatás a történettudomány sajátos ága, melyet joggal tekinthetünk interdiszciplináris kutatási területnek. Ennek egyik sajátossága, hogy a kutató számára eltérő perspektívák adódnak abból, hogy kit állít az elemzés középpontjába. A klasszikus erőszakkutatás leginkább az elkövetőkre fókuszál, ennek egyik iskolapéldája Richard R. Browning *Átlagemberek* című munkája, melyben a szerző azt az utat próbálja felvázolni az elérhető források jellegéből is adódóan, melynek során egyszerű honpolgárokból (átlagemberekből) professzionális gyilkológépek válnak. Ennek során kérlelhetetlenül be kell vonnia a pszichológiát is az elemzési körébe. Az erőszakkutatás egy másik lehetséges iránya az áldozatokra fókuszáló történetírás, mely jellegéből adódóan is a legnehezebb: az áldozatok – érthető módon – nem vagy nehezen szólaltathatóak meg. Boros Anikó sajátos perspektívából közelítette meg kutatása tárgyát: az események száraz leírása helyett emlékezetelméleti szemszögből vizsgálta az 1944. októberi pusztavámi eseményeket.

A II. világháborús erőszak kutatása Magyarországon még gyerekcipőben jár. 1944 októberében több magyarországi településen is történtek olyan atrocitások, melyeknek áldozatai zsidó munkaszolgálatosok voltak.[2] Ezeknek elkövetői az esetek nagy részében német katonák voltak, bár a háború utáni bírósági eljárások igyekeztek a helybéli (elsősorban a német etnikumú) lakosság felelősségét is felderíteni és/vagy bizonyítani. A cservenkai tömeggyilkosság történetét alaposan és részletekbe menően tárta fel Csapody Tamás,[3] a kiskunhalasi vérengzésel eleddig

* A szerző történész, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár munkatársa. E-mail: kovacsszabolcs92@gmail.com

1 Boros, 2022. 213.

2 Eddigi ismereteim szerint ilyen atrocitásokra került sor a bácskai Cservenkán, Debrecen mellett, Kiskunhalason és Pusztavámon.

3 Csapody Tamás: *A cservenkai tömeggyilkosság.* Budapest: Zsidó Tudományok Szabadegyeteme, 2014.

Végső István foglalkozott.[4] Ehhez a témakörhöz kapcsolódik e sorok szerzőjének könyve is,[5] melynek eseménytörténete azonban eltérő viszonylatokban értelmezhető, ráadásul az akkori Magyarország határain kívül, egy Romániához tartozó nagyközségben és környékén, és az elkövetők, illetve az áldozatok sem illeszthetők be abba a sémába, amelyikbe a többi említett esemény szereplői.

Boros Anikó esztétikát, illetve német nyelvet és irodalmat hallgatott a Pécsi Tudományegyetemen és a berlini Humboldt Egyetemen. Ez utóbbin védte meg doktori disszertációját is 2017-ben. Jelenleg a Herder Intézet Kutatási Akadémiájának társtagja, 2018-ban Humboldt-díjjal tüntették ki.

Boros öt nagy egységre tagolja munkáját. A módszertani bevezetőben felvázolja a kutatás aktuális helyzetét, részletesen tárgyalja a forrásadottságokat, és megfogalmazza kérdéseit. Az ezt követő történeti bevezetésben a kontextust és a kereteket ismerjük meg. Röviden összefoglalja a magyarországi németek és a zsidóság új- és jelenkori történelmét, majd az 1944. október 15-i kiugrási kísérletről ír, és ennek lecsapódásáról Pusztavámon, mely kiemelt fontosságot játszik a későbbi tömeggyilkosságban. A III. fejezet a könyv talán legterjedelmesebb része, amelyben az öldökléshez kapcsolódó, és ami még fontosabb: a különböző fórumok előtt keletkezett tanúvallomásokat elemzi, míg a IV. fejezetben a vérrontás emlékezetéről értekezik. Végül az összegzésben leírja legfontosabb megállapításait.

A könyv talán legfontosabb eleme a forrásokhoz való viszonyulás. Boros Anikó munkája során több ezer oldalnyi peranyagot nézett át, ezek a források képezik interpretációjának gerincét. Ebből kifolyólag munkájának egyik központi kérdése, hogy ezeket a dokumentumokat mennyire lehet alapul venni egy komoly tudományos kutatásnál. A történészek többsége hagyományosan fenntartásokkal kezeli ezeket a forrásokat, részben szubjektivitásukból, részben pedig abból a tényből kifolyólag, hogy egy jól meghatározható cél érdekében születtek, ezért tele vannak szándékos csúsztatásokkal. Azonban ezek nélkül nem lehetne vizsgálni a kérdést, a források egyébként is magukon viselik az adott helyzet lenyomatát. Közhelynek számit, hogy az ilyen jellegű iratokat nem mint objektív forrásokat kell vizsgálni, hanem mint konkrét szövegeket.[6] Ennek megfelelően Boros Anikó nem annyira az eseménytörténet feltárására törekszik munkájában – sőt, kihangsúlyozza, hogy ez a források szubjektív voltából kifolyólag nem lehetséges –, az egyes tanúvallomásokat sokkal inkább filológiai szempontból vizsgálja, arra próbálva választ találni, hogy ki hogyan és miért épp úgy emlékezik az 1944 októberében történtekre. Ennek

[4] Végső István: A 101/322 sz. munkaszolgálatos század lemészárlása Kiskunhalason. 2020. augusztus 31. URL: https://www.academia.edu/video/1MRZQl (letöltés ideje: 2023. szeptember 12.).

[5] Kovács Szabolcs: *A nagysármási zsidók meggyilkolása. Magyarok, románok és zsidók a magyar katonai megszállás alatt (1944).* Budapest: Clio Intézet – Múlt és Jövő Kiadó, 2022.

[6] Erre jó példa Takács Tibor némileg vitatott megítélésű könyve: *A párttitkár halála. Egy 1956-os gyilkosság története.* Budapest: Jaffa Kiadó, 2016.

megfelelően az általa megfogalmazott alapkérdések is elsődlegesen a forrásokra vonatkoznak. Milyen források állnak rendelkezésünkre a pusztavámi tömeggyilkosságról? Milyen körülmények között és mikor keletkeztek ezek? Hogyan alakul a mészárlásról rendelkezésünkre álló levéltári iratok transznacionális körforgása? Ezt követően tér rá a források feldolgozására, melynek során a legfontosabb kérdései: hogyan működik a tanúvallomás a pusztavámi mészárlás esetében? Kit idéznek meg tanúként és kit nem? Ki dönt úgy, hogy intézményi kényszer nélkül is tanúvallomást tesz? Milyen szemantikai-narratív struktúrákra lehet rámutatni a különböző tanúcsoportoknál? Az emlékezet kapcsán pedig a legfontosabb kérdései: Mennyiben tematizálták/tematizálják a pusztavámi pusztítást a régi és új hazában? Milyen emlékezethelyei vannak a pusztavámi öldöklésnek? Hogyan befolyásolja a menekülés és az elűzetés az egyén és a közösség önreflexióját és külső megítélését? Ki határozza meg magát áldozatként és hogyan?

A kontextus nagyon fontos eleme, hogy a vérengzésre egy magyarországi németek által lakott dunántúli faluban került sor. Ez a háború lezárását követően válik igazán fontossá, amikor a helybéli németek jelentős részét kitelepítik, a tömeggyilkosságot vizsgáló népbírósági eljárásokban a hatalmi szervek pedig a helybéli lakosok bűnrészességét igyekeznek bizonyítani, ezzel is alátámasztva a németek kollektív felelősségének tézisét. Ezért itt két kollektív traumával és két áldozati diskurzussal szembesülünk: az egyik a zsidó munkaszolgálatosok elleni bűncselekmény, a másik a kitelepített németek áldozati diskurzusa. Boros Anikó érzékletesen mutatja be, hogy a bajorországi Geretsriedbe kitelepülő pusztavámi németek hogyan teremtik meg saját közösségi folytonosságukat. Ennek a folytonosságteremtésnek fontos része a geretsriedi városi múzeum kiállítása, illetve a Heimatbuch, ahonnan azonban hiányzik bármilyen utalás a település határában lezajlott öldöklésre, kizárólag a jogtalan kitelepítés jelenik meg. Sőt, azt a Volksbund-vezetőt, akit a háború után a székesfehérvári népbíróság elmarasztalt a mészárlásban játszott szerepéért, ezek a források csak úgy mutatják be, mint a kitelepített pusztavámi németség életének újraszervezőjét. Itt ki kell térnünk arra is, hogy Boros Anikó – nagyon helyesen – nem veszi fel a bíró szerepét, nem szándékozik megállapítani az egyes szereplők felelősségét a vérrontásban. Ugyanakkor az említett Volksbund-vezető esetében ezt a felelősséget ki kellett volna mondania, ugyanis az illető felelősségét tényként kezeli: „Megállapítható, hogy valamilyen szerepet játszott a tömeggyilkosságban.” (175.) Ehhez viszont fontos lett volna az ellene zajló bírósági eljárást nem pusztán a vallomások, hanem maga az eljárás szemszögéből is bemutatni.

A szerző a magyarországi eljárások, de a Frankfurtban 1971-ben felvett vallomások kapcsán is részletesen elemzi egyrészt a bíróságok által érvényesített politikai koncepciókat, másrészt – amennyiben a tanúkihallgatások személyesebb tónusban folytak – a vádlottak és kihallgatók személyes motivációit is. A magyarországi tanúvallomások kapcsán meggyőzően bizonyítja, hogy a népügyészséget és a népbíróságot nem annyira a tulajdonképpeni elkövető személyének felderítése

érdekelte (beérték annyival, hogy német SS-katonák), hanem a pusztavámi németek kollektív felelősségét próbálták bizonyítani. Ennek megfelelően kizárólag helyi Volksbund-vezetőket ítéltek el, bár – mint arra maga Boros Anikó is óvatosan rámutat – nem kizárt, hogy nekik valóban volt némi felelősségük az eseményekben. Ugyanakkor az NSZK-ban és Izraelben felvett vallomások alapján lehetséges, hogy a valóságban egyes helyi lakosok, sőt, a faluban állomásozó magyar katonák közül is néhányan kifejezetten segítettek a zsidó munkaszolgálatosok megszöktetésében, ez azonban a század legénységének csupán egy töredéke volt. Ugyancsak beszédes, hogy a munkaszolgálatos század parancsnokát vád alá helyezték, de ügye nagyon hamar felmentéssel végződött: a szerző szerint ez is bizonyítja, hogy az ítélkezési fórum milyen prekoncepcióknak tett eleget az eljárások során (a németek kollektív bűnösségére helyezték a hangsúlyt). Az NSZK-ban lefolytatott eljárás már a valódi bűnösök felderítésével próbálkozott, de sikertelenül, így konkrét vádemelés nélkül zárult. A szerző részletesen elemzi azokat a tanúvallomásokat is, melyeket az 1950-es években vett fel Izraelben Theodor Lazar a Kneszet utasítására magyar származású holokauszt-túlélőktől, köztük a jolsvai munkaszolgálatos század több még élő tagjától. Ezek a tanúvallomások jobbára személyesebb hangvételű beszélgetések voltak. Boros Anikó rámutatott arra, hogy itt is megvoltak a kihallgató prekoncepciói. Például kifejezetten meglepődött, sőt, némileg rosszallotta, amikor az egyik beszélgetőpartnere akaratlanul is hitet tett magyar identitása mellett, melyet az átélt élmények után is megtartott. Boros a tanúvallomásokat a főbb csoportok szerint vizsgálja, kitérve az egyes kategóriákban jelentkező általános jelenségekre. Ez a négy csoport: a túlélő zsidó munkaszolgálatosok, a helyben maradt pusztavámi lakosok, a Németországba kitelepültek, illetve a Pusztavámon állomásozó magyar katonák, akik jobbára tétlen megfigyelői voltak az eseménysornak (és igyekeztek bárminemű esetleges felelősségüket tagadni). Ötödik tanúcsoportként nem jelenhettek meg a mészárlásban tevékenyen szerepet vállaló német katonák, bár ez természetesen nem a szerző hibája.

A tömeggyilkosság emlékezete kapcsán kitér a kollektív elfojtás jelenségére: sem helyben, sem Németországban nem tematizálják az öldöklést. Bár több évtizedig egy emléktábla figyelmeztetett az 1944 októberében történtekre, ennek ma már hűlt helye. E sorok szerzőjének véleménye szerint ez nem kizárólag Pusztavámon történt így, az emlékjeleket más helyeken is eltávolították. Míg a hivatalos emlékezetpolitika adott esetben napirenden tartja és tematizálja ezeket az eseményeket, a helyi közösség nem szívesen emlékszik vissza rájuk, helyi legendáriumok alakulnak ki a traumatikus eseménysor körül. Pusztavámon – bár a könyvben ez nincs kijelentve tételesen – a helyi emlékezetpolitikának nem volt érdeke a vérontás emlékének megőrzése és tematizálása. Ugyanakkor a Geretsriedbe települt németek esetében Boros Anikó egy másik elemet is valószínűsít a felejtés okaként. Az önazonosságukat újonnan megteremtő pusztavámi kitelepültek esetében a „makulátlan múlt” elengedhetetlenül fontos volt, ezzel pedig a mészárlás nem

fért össze. A kitelepült pusztavámi Volksbund-vezető visszaemlékezéseiben a tömeggyilkosságot kizárólag mint a németekkel szembeni boszorkányüldözés eszközét említette. A szerző szerint „a reprezentáció hiánya egyúttal egy bűncselekményt is elfed, és tagadja annak legitimitását a közösség kollektív emlékezetében." (304.)

Itt ki kell térnünk egy apróbb tévedésre. A szerző szerint: „A második világháború drasztikusan megváltoztatta a magyarországi németek sorsát. A sorköteles korban lévő férfiakat vagy a magyar hadseregbe vagy a német Wehrmachtba és más német harci egységekbe, mint például a Fegyveres-SS-be hívtak be." (173.) Ezt a kérdést érdemes lett volna tisztázni, ugyanis egyáltalán nem volt véletlenszerű, hogy a pusztavámi német férfiak a magyar vagy német fegyveres erők kötelékében teljesítettek frontszolgálatot. Magyarországon először 1942-től lehetett jelentkezni az SS-be, ekkor még önkéntes alapon, és ezzel a jelentkezők elvesztették magyar állampolgárságukat. 1944-től viszont minden, a Volksbund által készített listákon németnek minősített magyar állampolgárságú hadköteles férfi számára kötelezővé vált az SS-be való besorozás.[7]

A szerző munkájában leszögezte, hogy nem törekszik a tömeggyilkosság eseménytörténeti jellegű összegzésére. Az összegzésben éppen az „egyetlen rekonstrukció" lehetetlenségét igyekszik bizonyítani. (306–317.) E sorok szerzője ugyanakkor – talán túlságosan pozitivista hozzáállásából kifolyólag – mégis kicsit behatóbban vizsgálta volna a vérengzés eseménytörténeti jellegét is. Amit bizonyosan tudhatunk az öldöklés kapcsán: 1944. október 15-én, Horthy Miklós rádiószózatának hatására a faluban állomásozó jolsvai zsidó munkaszolgálatos század nyíltan örömének adott hangot a háború várható befejezése miatt. Ez – legalábbis a székesfehérvári népbíróság által megállapított tényállás szerint – riadalmat szült a helyi németség körében, melynek következtében egy helyi cipész, Volksbund-vezető jelentette a „lázadást" a Székesfehérváron állomásozó német katonai alakulatnak. A faluba érkező SS-, más források szerint Wehrmacht-alakulat október 16-án a század 216 tagját tömegsírba lőtte. Csak azok a munkaszolgálatosok menekültek meg, akik a századparancsnoksággal együtt a szomszédos Bakonysárkányban voltak elszállásolva. Bár a recenzens sem szeretne bírót játszani, az legalábbis gyanús, hogy a század tisztikara ennyire közönyösen tűrte a munkaszolgálatosok legyilkolását. Boros Anikó pusztán említés szintjén kitér egy olyan elemre, mely az ő vizsgálódása szempontjából valóban nem annyira fontos, de a pusztítást elkövető német katonák viselkedésére legalább részben magyarázatul szolgálhat. Mint megtudjuk, az alakulatot Romániából vonták vissza. Ez annak függvényében lehet fontos információ, hogy a katonák már átéltek egy „kiugrást", annak kaotikus következményeivel együtt. Az 1944. augusztus 23-a után Romániában állomásozó német katonák csak hatalmas nehézségek árán, folyamatosan harcolva tudták

[7] Erre vontakozóan adatokat közölnek – Pusztavám vonatkozásában is! Kovács Zoltán András – Számvéber Norbert: *A Waffen-SS Magyarországon*. Budapest: BusinessWeek – Paktum Nyomdaipari Társaság, 2001.

visszaverekedni magukat a még mindig szövetséges Magyarországra. Ez magyarázatot adhat arra, hogy miért csaptak le annyira kíméletlenül a készülő „zsidólázadásra”, bár természetesen ez hipotézis, és a legkevésbé sem menti fel a vérengzésben részt vevő katonákat.

Boros Anikó végkövetkeztetése némileg pesszimista, amikor felteszi a kérdést a mészárlás emlékezete kapcsán: „Mi marad?” Szerinte nem más, mint a „töredékes és kibékíthetetlen emlékezet”. (336.) A szerző szerint a megbékélés lehetősége a múlt megvitatása, illetve újratárgyalása. (341.) Boros Anikó könyve ennek a folyamatnak fontos állomása lehet, hiszen elemzésében – akarva, akaratlan – a tömeggyilkosság és a kitelepítés okozta kollektív trauma feldolgozásához is támpontokat nyújt.

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v31i3. 172

Zombory Máté*

Aktuálpolitika és historiográfia között: Kasztner Rezső mentőakciójának utóéletei

Olosz Levente: *Narratívák fogságában. A Kasztner-ügyről szóló tudományos és közéleti diskurzusok története.* Budapest: Clio Intézet, 2022. 242 oldal [Clio kötetek 10.]

Miután Olosz Levente 2021-ben megvédett, *Marton Ernő életrajza* című disszertációját érdeklődéssel és élvezettel forgattam, várakozással vettem kézbe (töltöttem le) újabb, tavaly megjelent könyvét is. Ebben a történész nem kevesebbre vállalkozik, mint hogy megírja a magyarországi zsidóüldözések egyik legvitatottabb fejezetéről szóló közéleti és tudományos diskurzusok 80 éves történetét. A kötet a budapesti cionista mentőbizottság 1944-es tevékenységéről folytatott vitákat és beszámolókat követi nyomon, különös tekintettel annak egyik vezető alakja, a kolozsvári újságíró Kasztner Rezső szerepére. Mint ismert, Kasztnernek és társainak elsősorban Adolf Eichmann és Kurt Becher SS-tisztekkel a megszállt Magyarországon és Svájcban folytatott tárgyalásai a megmaradt magyar (illetve európai) zsidóság áruért és különféle értékekért történő kivásárlásáról végül kudarcot vallottak, azonban egy 1684 fős csoportnak sikerült megmenekülnie az ún. Kasztner-vonaton. „A dolgozat célja – olvassuk a Bevezetőben – a Kasztner-ügy kapcsán kialakult polémia elemzése azáltal, hogy a két tábort, a Kasztnert hősnek és árulónak kikiáltók érveit és azok létrejöttének körülményeit megvizsgálja, ennek alapján a vita dinamikáját felvázolja, valamint magyarázza hevességének okait.” (8.) Ez az önmagában is ambiciózus célkitűzés bonyolódik azáltal, hogy rögtön a következő mondatból kiderül: „A két oldalon álló tábor mellett kialakult egy történészi, objektivitásra törekvő narratíva is, amely a közbeszédben mindmáig nem vált uralkodóvá.”

Olosz Levente rendkívül adatgazdag könyve alapos kutatás eredményeként született meg. Egyfelől áttekintette a Kasztner-ügyről született publikációkat Randolph Braham 2010-es holokauszt-bibliográfiája nyomán, másrészt digitális és könyvtári gyűjtemények alapján összeállított sajtóadatbázist elemzett. Emellett levéltári kutatást is végzett az Országos Levéltárban, a haifai Strochlitz Intézetben, a Moreshet Levéltárban, a Yad Vashem irattárában és a United States Holocaust Memorial Museumban.

* A szerző az ELTE TáTK oktatója, a TK kutatója. E-mail: zombory.mate@tatk.elte.hu.

A Kasztner-ügy hatástörténete tudományos és közéleti szereplőinek és a főbb vitapontoknak a számba vétele a téma gazdagságából adódóan már önmagában elismerésre méltó teljesítmény. Ugyanakkor Olosz Leventének nem sikerült maradéktalanul megvalósítania a maga elé kitűzött célt, vagyis hogy történeti magyarázatot adjon a Kasztner-ügy utóéletére. Ennek oka részben az, hogy elmarad a közéleti és tudományos diskurzusok egymáshoz való viszonyának tisztázása. Így például a szerző nem indokolja meg, hogy munkájában miért választ eltérő földrajzi fókuszt a közéleti és a tudományos nyilatkozatok esetében. A közéleti vitákat elsősorban, ha nem is kizárólag, a magyar és az izraeli nyilvánosságban veszi szemügyre, míg a szakirodalmi merítés ennél tágabb. A szöveg egyenetlen abból a szempontból, hogy a kiválóan megírt és érdekfeszítő részeket (például a kolozsvári és az izraeli magyar szcéna elemzése), melyek a szerző kutatási területéhez tartoznak, többé-kevésbé szokványos szakirodalmi összefoglalók váltják. A közéleti viták dinamikáját végül nem tárja fel a szerző, az újabb és újabb moralizáló összecsapások elemzési szempontból nem hoznak újat a korábbiakhoz képest. A könyv a Kasztner-diskurzusok történeti elemzéséből végül a közéleti állásfoglalások történettudományos cáfolatává alakul. Összességében Olosz munkája ahhoz áll közelebb, hogy a laikus viták szakmai bírálatát adja, a historiográfia dinamikájával sokkal kevésbé foglalkozik. Továbbá a Kasztner-akcióról tett állásfoglalások csoportosítása, azonkívül, hogy vannak pró és kontra megszólalások, ad hoc jellegűnek tűnik.

Első lépésben, mielőtt belekezdene voltaképpeni témájába, a Kasztner-akció narratíváiba, a szerző röviden összefoglalja, mi is történt valójában. Ez a tény vs. reprezentáció megközelítés nincs problematizálva, holott egyáltalán nem magától értetődő. A Kasztner-ügyről alkotott szakmai tudásunk is fejlődésen, illetve változáson ment keresztül. Leegyszerűsítve: egy ilyen változás lehet, hogy a kezdeti vádak később magyarázatokká alakulnak át azzal összefüggésben, ahogyan arra az elérhető történeti források bővülése lehetőséget ad. Olosz az elemzést „A háború utáni magyarázatok" címszó alatt kezdi, azonban magyarázatok helyett a háború utáni vádakat mutatja be, amelyek Kasztnert és akcióját érték. Cionista és nem cionista zsidó, illetve nem zsidó részről megfogalmazott ítéletekkel egyaránt foglalkozik. Elemzéséből nemcsak az derül ki, hogy a Kasztner elleni főbb vádak, miszerint nem informálta a zsidóságot, és ezzel hozzájárult a tömeges gyilkossághoz, a rokonainak és elvbarátainak kedvezett, tárgyalásai során anyagi hasznot húzott az áldozatokból, már ekkor, a negyvenes évek közepén elhangzottak, hanem az is, hogy a korabeli ítéletek markánsan különböztek a cionizmushoz fűződő viszony szerint. Egyrészről a háború alatti zsidó vezetőség megítélése radikálisan különbözött aszerint, hogy a zsidó tanácsokról vagy a cionista szervezetekről volt szó, másrészről aszerint, hogy a megszólaló hogyan viszonyult a cionizmushoz magához.

Ezt követően mutatja be a „mentésekben résztvevők értelmezéseit". Bár Olosz idéz Kasztner néhány leveléből, érdekes módon a kulcsforrást, Kasztnernek a Mentőbizottság tevékenységéről az 1946-ban Bázelben megrendezett 22.

Cionista Világkongresszuson benyújtott beszámolóját, az ún. Kasztner-jelentést, annak állításait, a rágalmak cáfolatait és Kasztner önbemutatását nem elemzi. Ezáltal lemond arról, hogy az irat közéleti vitákra és a historiográfiára gyakorolt hatását tekintetbe tudja venni. Nem mintha Olosz ne lenne tisztában a források elérhetőségének jelentőségével az ügy recepciójának alakulásában. A meggyilkolt cionista vezető, Komoly Ottó naplójával kapcsolatban megjegyzi, hogy azt lánya nem hozta nyilvánosságra a háború után, ami jelentősen befolyásolta a cionista ellenállásról alkotott képet.

A Kasztner-jelentésnek a magyar hatástörténetben kimutatható következményeit már csak azért is érdemes lett volna elemezni, mert ahogy Olosz felhívja a figyelmet, Zsolt Béla a *Haladás* hasábjain kivonatosan közölte a dokumentumot. Legalábbis Lévai Jenő „újságíróból átvedlett történész" megítélésére, amellyel Olosz a háború utáni magyarázatok utolsó részében foglalkozik, számottevő hatással bírt. A Kasztner-jelentés megismerése magyarázza ugyanis az elmozdulást Lévai *Szürke könyv magyar zsidók megmentéséről* című 1946-os könyvének kritikus hangvétele és a két évvel később megjelent *Zsidósors Magyarországon* megengedőbb álláspontja között. Olosz állításával szemben ugyanis Lévai a *Szürke könyv* írásakor nem ismerhette a beszámolót, amit Kasztner később mutatott be Bázelben. Hozzátehetjük ehhez, hogy az újságíró tőle szokatlanul a *Szürke könyv*ben viszonylag pontosan, fejezetenként közzétette a forrásait. Lévai az Eichmann-per magyarországi visszhangja kapcsán később is előkerül Olosz könyvében. A szerző ismerteti Lévai Kasztner-kritikus álláspontját, majd megjegyzi: „Nem világos, hogy Lévai előző munkájához képest (*Zsidósors Magyarországon*) minek köszönhetően változtatott újból Kasztner megítélésén, de valószínűleg nem tévedünk nagyot, ha a hatalom elvárásait vagy önkéntes konformizálódást sejtünk a háttérben." (87.) Jelentősen árnyalja a képet, hogy Lévai előző munkája valójában a *Zsidósors Európában* volt, amely rendkívül kritikus nemcsak a zsidó (világ)szervezetekkel, de a Kasztner-akcióval kapcsolatban is. Utóbbit egyenesen felelőssé teszi a magyarországi deportálásokról szóló svájci sajtókampány végzetes késedelméért (185–187.). Valójában tehát Lévainak a *Zsidósors Magyarországon*-ban elfoglalt elfogadóbb hozzáállása szorul magyarázatra.

A könyv gondolatmenete földrajzilag követi Kasztnert, és a következő részben palesztinai/izraeli megítélésével foglalkozik. Ennek jellegzetessége, mutat rá Olosz, hogy egyrészt „a magyar nyelvű kicsiny nyilvánosság hősként üdvözölte őt" múltbeli tetteiért, azaz megítélése egyöntetűen pozitív volt, másfelől pedig ismertsége lényegében a magyar nyelvű nyilvánosságra korlátozódott. Ez utóbbin Kasztner politikai ambíciói sem tudtak igazán változtatni. Kasztner a Munkapárthoz (Mapaj) tartozott, politikai karrierje csúcsán a párt választási listájára is felkerült, illetve előbb a közellátási, majd az iparügyi minisztérium tájékoztatási osztályvezetője volt. Kormányzati, illetve tágabban pártpolitikai szerepléséből következett életének az a fordulata, amely 1957-ben közvetve a meggyilkolásához

vezetett. Az izraeli belpolitika fejleményei, legalábbis az NSZK-val 1952-ben kötött jóvátételi megállapodástól kezdve, könnyűszerrel értelmeződtek a II. világháború és a holokauszt emlékezetének és történetének a kontextusában. Amikor egy jelentéktelen pamfletben Kasztnert kollaborálással és sikkasztással vádolták meg, a kormány politikai lehetőséget (vagy szükségszerűséget) látott a vádak megcáfolásában. Az 1954-ben induló rágalmazási per felpereséből Kasztner szimbolikus vádlottá vált, akit a bíró és a közvélemény egy jelentős része bűnösként ítélt meg.

Olosz legfőbb állítása, hogy a Kasztnerről szóló „narratívák" a perre vezethetők vissza: „Kasztner akciójának bírálata a perrel vette kezdetét, annak politikai vetülete miatt lett megosztó kérdés először Izraelben, majd az egész világon." (184.) Csakhogy ez ellentmond annak, amit saját maga korábban kimutatott. Ráadásul Kasztner nem csak Kolozsváron, magyar kontextusban kapott kritikát. A szerepéről sajtóvita bontakozott ki Svájcban, és a cionista világkongresszus 1946-ban vizsgálóbizottságot állított fel a kérdésben. Mindez ellentmond Olosz állításának, miszerint „Kasztner és általában a zsidó tanácsok felelősségének kérdése sokáig [azaz a pert megelőzően] csak a magyar-zsidó kulturális térre korlátozódott". (184.) Vajon milyen szereppel bírt a jeruzsálemi per azon túl, hogy felerősítette és mediatizálta a vádakat, mindenekelőtt azt, hogy Kasztner a tárgyalásaival a zsidó ellenállást hiúsította meg? Milyen szerepet játszott az a valóban újként elhangzott vád, hogy Kasztner a háború után tanúvallomásával mentette korábbi tárgyalópartnerét, Kurt Becher SS-tisztet, Heinrich Himmler Magyarországra küldött gazdasági (értsd: a zsidók kifosztásáért felelős) különmegbízottját? Sajnos ezekre a kérdésekre nem kapunk választ, mert a „Kasztner-per" a vizsgált diskurzusok origójaként értelmeződik.

Olosz szerint a pert követően a Kasztner-ügy „kiteljesedett" az izraeli sajtóban, könyve következő fejezeteiben ennek megfelelően mutatja be a pró és a kontra álláspontok főbb képviselőit. Ezek között ott van Joel Brand, aki szintén a Mentőbizottság tagja volt (és akinek az 1958-as angol kiadásban idézett könyve német eredetiben már 1956-ban megjelent), vagy a Mapaj párt politikai ellenfelei. A politikailag inspirált Kasztner-értelmezések megszilárdulnak, állítja a szerző. A további fejleményeket a holokauszt emlékezettörténete mentén tárgyalja: Eichmann-per és a hatvanas évek, hatnapos háború, illetve a könyv első nagy tematikus részének utolsó alfejezetében: „magyar államszocialista narratívák". Az Eichmann-per jelentőségét Olosz abban látja, hogy „a zsidó kollaboránsok ügye az 1960-as években egyértelmű átértékelődésen ment át", és általában véve a megértés nehézségeit hangoztató (nincs jogunk az ítélkezésre, mert nem voltunk még hasonló helyzetben) hozzáállás került előtérbe. Ez való igaz, azonban Olosz arra is felhívja a figyelmet, hogy az 1961-es per sajátosságai miatt Kasztner akciója kimaradt a kollaboráció átfogó újraértékeléséből. „A holokausztemlékezetben beállt változás Kasztner megszilárdult megítélésén nem változtatott, a kollaboráció vádja tovább kísérte." (81.)

Bár Olosz „a magyar államszocialista narratívák” taglalásakor a holokauszt témájának tabusítását cáfoló újabb kutatásokból indul ki, mégis mintha nehezen hinne ezek eredményeiben. Így azt állítja, hogy a Kasztner-perről „néhány másodrendű orgánum érintőlegesen beszámolt” (86.), melyek közül ugyanakkor a hivatalos pártlap *Szabad Nép*et idézi. Hasonlóan, a „Kasztner-per” követségi jelentéseken keresztüli magyarországi értelmezésére nem az államszocializmusra vonatkozó fejezetben kerül sor, ami azt a benyomást kelti, hogy a magyar vezetés (ez esetben a külügy) a „tabusítás” jegyében nem foglalkozott a témával. Az Eichmann-per hazai recepciójáról írtakat jelentősen árnyalják a témában megjelent legújabb publikációk (lásd a *Múltunk* 2022/1-es különszámát).

Ezzel végére is értünk a könyv első nagy tematikus egységének, amelyben Olosz Levente a Kasztner-üggyel kapcsolatos közéleti álláspontokat rekonstruálja. Azonban ahelyett, hogy a Kasztnerrel szembeni vádak, illetve mentő ítéletek történeti genealógiáját végezné el, voltaképpen előfeltételezi a „két tábort”. A könyv olvasója már a Bevezetőben megtudja, hogy egyesek hősnek, míg mások árulónak tartják Kasztner akcióját, és tudása csak annyiban gyarapodik, hogy értesül számos állásfoglalásról, amelyeket a szerző besorol valamelyik kategóriába. Persze ez sem kevés. A Kasztner-akcióról szőtt diskurzus az elmúlt 80 évben olyan terebélyessé vált, hogy ember legyen a talpán, aki képes minden kétséget kizáróan rendet vágni ebben a burjánzó szöveghagyományban. Ugyanakkor az Olosz könyvében (intuitíve? – mindenesetre implicite) alkalmazott csoportosítás bizonytalan lábakon áll. A „zsidó közösség kritikái” cím alatt például a baloldali nem zsidó sajtóban megfogalmazott vádakat és cionista elismerő nyilatkozatokat is ismertet. Egy másik példa a Kasztner izraeli megítélésében feltételezett „magyar vonal”: „Magyar vonalon számottevő erő nem sorakozott fel Kasztner ellen” (64.) – írja, majd sorra következnek az ennek ellentmondó esetek: pamfletek, bizottságok, vagy az Izraelbe delegált akkori magyar diplomaták Kasztner-kritikus megállapításai. A „magyar vonal” odáig vezet, hogy „[A] sajtóban és magánkiadványokban folyt polémia megosztotta az izraeli magyar nyelvű közösséget.” (68.) Vagyis nem volt „magyar vonal”, a megszólalásokat nem lehet megfelelően csoportosítani a magyar/nem magyar kritérium alapján.

Milyen alapon lehetne csoportosítani a Kasztner-akcióval kapcsolatban elfoglalt álláspontokat? Olosz több kategorizációs elvre hagyatkozik: a megszólaló mentésben való érintettsége, politikai pártállása, lakóhelye (ország). Azonban részlegesen és implicite teszi ezt. Érdemes lett volna a munka során reflexió tárgyává tenni a csoportképző változókat: melyik alkalmazható és milyen sikerrel? Lehet-e egyáltalán érdemlegesen csoportosítani a Kasztner-diskurzusokat? Mi következik abból, ha nem?

A helyzetet tovább nehezíti, hogy Olosz a Kasztner-ügy hatástörténetének időbeli változásait is nyomon kívánja követni. Ahogy láttuk, az időbeli változást a holokauszt emlékezettörténetének nagy narratívája révén igyekszik megragadni,

ahelyett, hogy a Kasztner-recepció sajátosságaiból kiindulva igyekezne periodizálni (amiről persze kiderülhet, hogy követi a holokausztemlékezet történeti mintázatát). A két történet korántsem azonos. Ezzel Olosz is tisztában van, amikor rámutat, hogy a holokauszt emlékezettörténetében bekövetkező áldozati fordulat nem érintette Kasztner megítélését, mivel a döntéshozók – okulva a hat évvel korábbi per explozív hatásaiból – igyekeztek a Kasztner-ügyet elválasztani az Eichmann-pertől. Hasonlóan, az „államszocialista narratívák" esetében nem világos, hogy Olosz megállapításai a holokauszt egészére, az Eichmann-perre vagy sajátosan a Kasztner-ügyre vonatkoznak-e.

A fogalmi nehézségeket tovább fokozza, hogy Olosz Levente könyve a közéleti ügy története mellett számot kíván adni a Kasztner-akcióról szóló tudományos diskurzusokról is. A „Történeti feldolgozások" című, második nagy tematikus rész „Az első izraeli és nemzetközi feltárásokkal" indul. Ebben az a meglepő megállapítás fogalmazódik meg, hogy ezek a feltárások az 1970-es években indultak. Vágó Béla történész mellett a szerző ide sorolja Major Róbert újságírót, a megemlékezés- (jizkor-) könyveket és Biss András, Kasztner Mentőbizottságbeli munkatársát, végül pedig Randolph Brahamet. Persze a történettudomány határai képlékenyek, de hogy e furcsa felsorolásban említettek munkássága minden esetben tudományosnak tekinthető-e, legalábbis kérdéses. Ráadásul Olosz nem tárgyalja a klasszikusnak tekintett korai holokauszt-historiográfiát, ami pedig értékes hozadékokkal szolgált volna. Léon Poliakov (1951), Gerald Reitlinger (1953) vagy Raul Hilberg (1961) mind foglalkoznak a kérdéssel. Különbségeik ellenére abban megegyeznek, hogy a Kasztner-féle tárgyalások legitimitását elfogadják, sikertelenségét pedig a szövetségesek számlájára írják. Mindezt a „Kasztner-per" előtt és után is teszik, ami legalábbis kérdésessé teszi Olosz álláspontját, amely szerint a történetírás a perben megfogalmazott vádakra reagál. (A Kasztner-jelentés historiográfiára gyakorolt hatása valószínűleg nagyobb).

Mindez új megvilágításba helyezi „Az izraeli történészek szemléletváltozása" című fejezet állítását is, amely szerint Kasztner pozitív megítélésére a történetírásban a nyolcvanas években került sor (Izraelben). 1981-ben „[Dov] Dinur könyve volt az első, amely a történelemtudomány módszereivel, elsődleges források tömkelegét felhasználva megkérdőjelezte a tárgyalás során kialakul[t] negatív Kasztner-képet". (102.) Olosz tekintélyes mennyiségű tudományos munkát tárgyal a következőkben, azonban bármiféle, a Kasztner-ügyre fókuszáló argumentáció nélkül. Többé-kevésbé korrekt összefoglalások sorjáznak egymás után, és sajnos nem derül ki, ezek milyen viszonyban vannak egymással, van-e valamilyen fejlődéstörténet vagy időbeli változás ezek között, esetleg vita. Az mindenesetre kiderül, hogy az izraeli szakma egyöntetűen megcáfolta a Kasztner ellen a perben felhozott vádakat.

Olosz a magyar történeti irodalomról is alapos összefoglalást ad a nyolcvanas évek végétől, „ekkor kezdődött ugyanis el a holokauszt alapos történészi

feldolgozása". (120.) A magyar szerzők tárgyalása is arra fut ki, hogy kutatásaik megcáfolták a Kasztnert ért vádakat: a lázadásra vagy szökésre 1944-ben hiányzott az alap-infrastruktúra, és lehetőség sem volt rá; a cionisták igyekeztek tájékoztatni a vidéki zsidóságot a rájuk leselkedő életveszélyről, de egy kiterjedtebb felvilágosítási kampányt nem tudtak volna megvalósítani; a Mentőbizottság stratégiája (tárgyalás az SS-szel) az adott körülmények között célravezetőnek tűnt, a „Kasztner-vonaton" kívüli további kivándorló csoportok szervezésének balsikere nem rajtuk múlt.

Ezzel eljutottunk a könyv háromnegyedéig. Még két nagyobb rész következik, azonban az utolsó ötven oldal olvasását megnehezíti, hogy az érvelés redundánssá válik. Az „Új feldolgozások, bekövesedett narratívák, újra kiújult viták" című részből megtudjuk, hogy „A kétezres évektől a szaktörténészek mellett hobbitörténészek, írók, értelmiségiek[,] Kasztner megmentettjei, barátai vagy kritikusai ragadták magukhoz a történetszövés fonalát. A történeti művekkel párhuzamosan, azoktól sokszor függetlenül regényes, féltudományos vagy áltudományos művekben tovább erősítették az áruló narratíváját, esetlegesen azokat további szélsőséges nézetekkel egészítették ki". (148.) Persze az olvasó ekkor már jól tudja, hogy ez korábban is pontosan így volt, de sajnos arra nem kap választ, hogy mennyiben más a 2000-es évektől datált korszak, ha pedig nem más, akkor miért érdemes tárgyalni. Sorjáznak tovább a Kasztner-ügy egyes aspektusairól szóló művek rövid összefoglalói anélkül, hogy a korábbiakhoz képest bármiben is újat hoznának a gondolatmenetbe. Persze elképzelhető egy olyan állítás is, amely a Kasztner-ügy utóéletének lefolyásában az állandóságot és időtlenséget fogalmazza meg, de itt valószínűleg nem erről van szó. Ilyen állítást Olosz nem fogalmaz meg, ehelyett egyfajta történeti változást feltételez, legalábbis erre utalnak a fejezetek, alfejezetek címei.

Nem biztos, hogy minden kétséget kizáróan szét lehet szálazni a Kasztner-komplexum fejlődéstörténetét. Mindenesetre Olosz munkájából kitűnik, hogy a megszólalások pozíciója (érintettség) alapján erre kísérletet lehet tenni. A történész világosan megfogalmazza, hogy egy közéleti (közhasználatú) és egy objektivista tudományos szál fut egymás mellett történetileg. Ezeken belül pedig van némi koherencia: előbbi a mindenkori jelen kontextusában hasznosítja újra a hős vagy áruló morális kategóriáit, utóbbi pedig kvázi állandósággal, „egyrészt-másrészt" szemléletben a mindennapi megismerés számára nehezebben hozzáférhető tapasztalatokat közvetíti. Persze bonyolítja a képet, hogy a két szál időről időre metszéspontba kerül. Ennek történeti vizsgálata sajnos elmaradt, pedig valószínűleg újszerű eredményekkel járt volna.

A könyv „Kasztner közéleti emlékezete" címmel a művészi feldolgozások – színmű, film, emlékmű – felsorolásával zárul. Ez a rész szintén nem jár a korábbiakhoz képest érdemi többlettudással, mivel a művészi megformálás elemzése helyett lényegében besorolja az alkotásokat a „két narratíva" valamelyikébe.

Sajnos a könyv nyelvi állapota lesújtó, a helyesírási, egyeztetési hibák, elütések néhol a megértést veszélyeztetik. Kár, hiszen átfogó jellege és adatgazdagsága miatt Olosz Levente munkája méltán tarthat igényt a tág értelemben vett Kasztner-recepció iránt érdeklődő olvasók figyelmére.

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v31i3. 180

Filep Tamás Gusztáv*

Létstilisztikai obligó

Cseke Péter: *Beckett Erdélybe jön. Páskándi Géza második alkotói korszaka (1963–1973)*. Kolozsvár: Polis Könyvkiadó, 2021. 267 oldal

Az erdélyi magyar irodalomnak a kommunista diktatúra első szakasza utáni nagy kánonváltása, bár ezt csak az irodalomtörténet-írás tudta utóbb kibogozni és tudatosítani, visszafelé haladva, az 1956 előtti periódus ismeretében válik igazán értelmezhetővé: az önkényuralom akut időszakában, az 1950-es évek közepén kezdődik, de egy pillanattal később megszakad. 1957-ben számos vezető értelmiségi került börtönbe, a magyarok ellen rendezett romániai perek egyikében a már akkor ismert alkotók közül Páskándi Géza is, akinek második, nagyjából egy évtizeden át, 1963-as kiszabadulásától, illetve közlési jogának két évvel későbbi visszaadásától Magyarországra való 1974 eleji áttelepüléséig tartó pályaszakaszáról az itt tárgyalandó munka szól. Hatévi börtön után, melynek kirovatala valószínűleg mások elrettentésére is szolgált,[1] ő volt az, aki a legtöbb irányban s a legkövetkezetesebben építkezett az akkori romániai magyar írók közül, számos hagyományvonulat rekuperálása mellett új módszereket, nyelvezeteket, formákat ötlött ki vagy honosított meg; a három klasszikus műnem, a líra, a dráma, az epika (sőt, az ezeket kontamináló műfajok) mellett cikkekben, esszékben, elméleti írásokban egyaránt.[2]

A nyelvi-formai-tartalmi megújulás kezdetét az erdélyi magyar irodalomban az első kötetesek 1961-ben induló sorozatáról elnevezett első Forrás-nemzedékhez szokták kötni (ide tartozott mások mellett Szilágyi Domokos, Lászlóffy Aladár,

* A szerző történész, a HUN-REN TK Kisebbségkutató Intézetének kutatója. E-mail: filep.tamasgusztav@tk.hu

1 A per másik (hét évre ítélt) vádlottja, az akkor egyetemi tanársegéd Dávid Gyula többször utalt rá, hogy Páskándi súlyos büntetése az írók megfélemlítésére is szolgálhatott; l. pl.: „Páskándinak, a fiatal költőnemzedék legtehetségesebbjének elítélése egyébként a renitenskedő magyar írótársaknak is szólt." Dávid Gyula: 1956 Erdélyben – és ami utána következett. In: uő: *1956 Erdélyben és ami utána következett.* [Budapest]: Nap Kiadó, [2016] (Magyar esszék), 26.

2 Cseke Péter az 1965 és 1973 közötti Utunk-évfolyamokban az „első átlapozás" során a közlés sorrendjében a következő műfajba-típusba tartozó Páskándi-szövegeket találta: „karcolat, regényelemzés, esztétikai értekezés, novella, kritika, lírael mélet, mitológiai játék, vers, vitairat, versmagyarázat, párbeszéd, geometriai eposz, irodalomtörténeti jegyzet, mesekomédia, drámatörténeti eszmefuttatás, komédia, elbeszélés, irodalmi jegyzet, tudomány-népszerűsítő párbeszéd, tréfás mese". (101.)

Hervay Gizella, Bálint Tibor és Szilágyi István is), de azt már évtizedekkel ezelőtt is úgy tudtuk, hogy a kezdetek főképp (a nemzedéken kívüli) Páskándinak a letartóztatása előtt megjelent és kevés, a kiadó által megmentett példányon kívül rögtön bezúzott, *Piros madár* című verseskötetéhez nyúlnak vissza – akkor is, ha ezt a kötetet szerzője utóbb „zsengés"-nek, „igen zsengé"-nek minősítette,[3] pontosabban annak ellenére. (Cseke Péter még Kányádi Sándornak az ugyanazon évben, 1957-ben megjelent, s a forgalomból szintén kivont *Sirálytánc*át is hasonló jelentőségűnek tartja.)

Az 1960-as évek közepétől aztán Páskándi versben és novellában, legfőképpen azonban drámáival gyökeresen újat hozott a még mindig a neodogmatizmussal és sematizmussal viaskodó, de lassan azért gyógyuló erdélyi irodalomba,[4] ahol a poétikai megfontolásokat a politika a burzsoá ideológia szüleményének tekintette, s ahol ekkor még a szabadvers létjogosultságáért is meg kellett küzdeni, ráadásul azon kevesek közé tartozott, akiknek magas árfolyama már akkor mérhető volt Magyarországon is, amikor még Romániában élt (pontosabban: akkor volt igazán mérhető, de erről később), sőt, neve, szemlélete, egy-egy műve más utódállamok magyar kulturális életében sem volt ismeretlen, akár revelációként is hatott, összmagyar vonatkozásban is a hangnemváltó írók között tartották számon, joggal. Ezek a munkái 1965-től jelentek meg; a szabadulása utáni első két évben csak műfordításokat publikálhatott *álnéven* (a Cseke által összeállított s a főszöveget követő bibliográfia e munkáinak adatait is tartalmazza).

Az 1960-as években a proletkulttal és a neoszocreállal szemben a klasszikus modernség (a Nyugat-eszmény), a népi írói hagyomány és az avantgárd egyaránt a megújulás útjai és formái a romániai magyar irodalomban; Páskándi volt az, aki második indulása idején rejtélyes módon teljes fegyverzetben, ki tudja, mikor, hol megszerzett hatalmas műveltség birtokában jelent meg a páston, mindegyik irányzathoz adekvát módon szólt hozzá cikkeiben, mindet iparkodott visszahonosítani, mindegyik nyelvezetet tudta alkalmazni, integrálni, továbbépíteni. Saját élettörténetét, sorsát, úgy érzékelem, elsősorban nem hagyományos drámaként, hanem

[3] L. a Cseke által is gyakran idézett fontos forrásban: Páskándi Géza: *Begyűjtött vallomásaim. (Egy észjárás emlékiratai.)* Lakitelek: Antológia Kiadó, 1996, 102., illetve 97. Ugyanitt (102.) írja Páskándi, hogy szabadulása utáni első reprezentatív kötete, a *Holdbumeráng* összeállítása idején a kiadó figyelmeztette rá: a *Piros madár*ból egyetlen verset sem vehet át. Azt hiszem, ezt nem sajnálta.

[4] A monográfia is figyelmeztet rá, hogy az 1960-as évek elején az előző nemzedék ítészei közül többen is a szocreál „eszményének" nevében iparkodtak letorkolni a fiatalokat, a Forrás első nemzedékének költő tagjait, s ekkoriban még utóbb klasszikusnak tekintett alkotók is a dogmatizmus nyelvén írták verseiket. (Például Méliusz József – noha 1949-től ő is épp hat évet töltött börtönben. Vagy éppen azért?) Naivság volna azt hinni, hogy Páskándi a kiszabadulása után 56-os jelszavakkal ágált, illetve ágálhatott volna. A *Begyűjtött vallomásaim*ban aggályos részletességgel leírja, milyen rejtőszíneket vett föl. Csakhogy ebből már az 1960-as évek második felére érvényes irodalom született.

a groteszk egyik változataként értelmezte; ötletbankár, gegtulajdonos, nyelvváltozat-birtokos volt; létformája lett az, amit (helyesen vagy nem) abszurdnak neveztek, de „beszélte" a 16. századi hitvitadrámák nyelvét is, pontosabban azok ismeretében alkotott önálló stílusváltozatot. Már maga az is abszurd, hogy műveltsége megszerzésében vagy bővítésében, vitaszellemének fejlesztésében, logikája kiélezésében, akár még a dialógusépítésben is saját hasznára tudta fordítani a börtönéveket, ahogy azt Cseke is kiemeli könyvében. Páskándi Kolozsváron, Szamosújváron és a Duna-delta egyik munkatáborában töltötte ezt az időt, volt, amikor kimagasló szellemek körében, elit társaságban, ahol a vezető értelmiség forgalomból kivont tagjai egyetemi szintű előadásokat tartottak egymásnak. Amint a monográfiából kiderül, a magánzárka viszont a töprengésre, elmélyült gondolkozásra szolgáltatott remek közeget. Az azonban nem valószínű, hogy esztétikai szempontból jól összeválogatott könyvtár működött volna a büntetés-végrehajtási intézetekben. Mire pedig Páskándi kiszabadult, kolozsvári könyvtárának (pontosabban vándorkönyvtárának, amit korábban, gondolom, magával hurcolt Bukarestbe, majd onnan Kolozsvárra is) értékes hányadát már elitta az a rokona, akinek vigyáznia kellett volna rá.

A korszak általánosságban szimpla prózájához viszonyítva Páskándi sűrített, sokszor párbeszédekké redukált novellái nemegyszer több rétegből összeépülő szerkezetükkel, filozófiai kérdésföltevésükkel, lírája sajátos, összetéveszthetetlen metaforaértelmezésével és -alkalmazásával, logikailag átgondolt, feszes formalazításával, kép és fogalmiság bonyolult viszonyával (egyik utalása szerint: a kép gondolattá bővítésével) szakaszhatár az erdélyi magyar irodalomban. Legnagyobb visszhangja azonban színdarabjainak volt a magyar nyelvterületen. A monográfus a műnemeknek szentelt fejezetekben Páskándi tájékozódási irányait filológiailag föltárja, álláspontját másokéival, így a hivatalosabb irodalomkritikusokéival szembesíti, eredményeit pedig önmagánál hivatottabbnak tartott esztétáktól, irodalomelméleti szakemberektől (például Láng Gusztávtól, Földes Lászlótól, K. Jakab Antaltól, Szakolczay Lajostól, Borcsa Jánostól) vett bőséges idézetekkel is alátámasztja, közben Páskándi-breviáriumot ad, s nem mellékesen szemléletesen rekonstruálja a korabeli irodalmi életet, visszatekintve röviden az előzményekre, a letartóztatások előtti időszakra.

Páskándi 1960-as évekbeli és későbbi lírája meghökkentően új volt nemcsak a kortársi közeghez, de saját előzményeihez képest is. Én magam ezt most egy tőle származó, ráadásul az egyik színpadi párbeszédébe beépített passzusával próbálom érzékeltetni, nem azért, mintha ezt a könyv más eszközökkel és citátumokkal nem tenné meg. Nos, Páskándi (egyik színpadi alakja) például erre a következtetésre jut a líráról: „[…]a *líra* […] *az érzéki legrövidebb útja az absztrakthoz és az absztrakt legrövidebb csapása vissza az érzékihez* […] van úgy, hogy az érzéki és

elvont asszociáció közé egy másik ékelődik, amely átmenetet teremt: ez az áthidaló asszociáció."[5]

A drámák vonatkozásában Cseke idézi Páskándi véresen komoly viccét, hogy egymaga végigírja a világirodalom drámatörténetének stílusait és műfajait. Ez valószínűleg nem a cenzúra megtévesztésére szolgált, bár sok passzusról talán még mindig nem tudjuk bizonyosan, mi volt az igazi célja; az író szövegeiben sok helyütt bukkanunk tudatos többértelműségre. Távolról sem csak politikai okokból, bár azokból is. „A többértelműség a jóslat és a művészet becsülete…" (idézve: 177.) Ahogy a a történelmi (és egyéb) parabola sem csak cenzúraelaltatási célokból született, hanem „episztemológiai óvatosság"-ból, a „pontosság tévedéseitől" való tartózkodásból; Páskándi sosem tudott elszakadni tőle. („[…] nem csak a Cenzúrától, de az Univerzumtól is tarthatunk."[6]) Van úgy, hogy ezek a tudatos félrevezetések a monográfust is megtéveszthetik; Cseke egy helyütt olyan jelentést tulajdonít a szövegnek, amelyet szerinte Páskándi direkt elhallgat, illetve álcáz. Ő a *Rejtekhely* című, az állítólagosan nagy francia forradalom idején játszódó drámát 1956-tal hozza összefüggésbe; az én olvasatom ellentétes ezzel: én a tömegektől elszakadó, fejük fölött konstruált forradalom önfelszámolásának logikáját olvastam ki belőle, különösen a Danton kontra Jaint-Just–Robesbierre konfrontációból. Ez persze nem gyöngíti ugyanennek a darabnak a történelmet kibekkelők iránti kritikáját (megvetését?). Csak éppen árnyalja azt. A *Galvani békája* című komédiában (mely ebben a sorozatban, „mammuttervében" a commedia dell'artét testesítette meg) a szereplők jellemzése során egyikükhöz (beszélő neve: Baromini) odakanyarítja: „A darabban mindenkinek van magához való esze, de mindenki »hülyének nézi« a másikat."[7]

Drámái két fő csoportját szokták megkülönböztetni, bár inkább formai jegyek alapján (a színdarabírói életmű persze tovább is tagolható). Az egyik az „abszurd" – noha ő maga, ahogy mindjárt idézem is, nem ezt a terminust használta saját munkáira, hanem az abszurdoidot, reprezentatív kötetét (amelyből az idézet származik) pedig utólag groteszknek nevezte. A másik a történelmi dráma, amelynek nevéhez kapcsolódó első darabjait akkoriban többen parabolaként fogták föl (ő maga is így, vagy inkább *így is* írta őket), illetve tézis- vagy vitadrámaként emlegették. Ez a didaxis szempontjából megjárja. Valójában azonban korai történelmi drámáiban is ott a groteszk, vagy akár az abszurd is. Abszurdoidjai fő implikátora pedig a történelem.

Ezért hiszem azt, hogy drámáinak ez az elkülönítése Páskándi szemléletével sem vág teljesen egybe, még ha e címkék formai szempontból magyarázhatóak-védhetőek

---

5 Páskándi Géza: Haljon meg bután. In: uő: *Az eb olykor emeli lábát. Párbeszédek, színjátékok.* Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1970. 12.

6 Páskándi Géza: *Begyűjtött vallomásaim.* I. m., 117.

7 Páskándi Géza: Galvani békája, avagy ne nézzetek hülyének senkit! „Bohóc-zat" commedia dell'arte stílusban, három felvonásban, „il ripaccio" modorban. *Igaz Szó*, 1972/7. 69.

is; nem véletlen, hogy ugyanannak az 1970-ben megjelent kötetnek (*Az eb olykor emeli lábát. Párbeszédek, színjátékok.* Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1970), amelyben a legalábbis groteszk *A bosszúálló, a kapus, avagy: kérjük a lábat letörölni* és talán legsikeresebb történelmi dámája, a *Vendégség (Dávid Ferenc, avagy Unus est Deus?)* megjelent, így kezdődik a szerzői fülszövege: „Az a fajta színház, amilyet én szeretnék, nem abszurd, sokkal inkább abszurdoid. Az abszurd jelenség, a képtelenség, az észellenesség, a véletlenek uralma ott van a világban, a múltban, a jelenben, sőt a jövendő történelmében is mint fájó, eszünket bontó lehetőség. Ezt a jelenséget szeretném a legpontosabban körülírni, mert szerintem a pontosság esztétikai kategória. Én nem igenlem az abszurdot, nem is kerget kilátástalanságba, de tudomásul veszem azt is, hogy egyetlen fegyverem van ellene; a precizitás: az értelem indulata." (Idézve: 179.)

Bár Cseke könyvéből és a Páskándi önéletrajztöredékeit tartalmazó, a monográfusnak (is) fontos támpontokat kínáló szövegekből az derül ki, hogy a terjedelmesebb műveit bevezető passzusokat az író sokszor pusztán a cenzúra megtévesztésére iktatta be, a teljes igazságot valószínűleg nem fedik ezek az utólagos megjegyzések. Ha a korabeli nyugat-európai abszurd „a polgári társadalom válságtünete", akkor a Páskándi-darabok a szovjet övezet társadalmainak közvetlenebbül megtapasztalható és gyökeresebb válságából születtek. Az importált abszurd irányzatával emlékeim szerint a béketáboron belül nem volt szabad maradéktalanul azonosulni, de produktumait az Ostblockban színre lehetett vinni, meg lehetett jelentetni nyomtatásban (hogy a Szovjetunióban is így történt-e, azt nem tudom), hiszen azok úgymond a kapitalizmus „embertelenségét" leplezték le. Páskándi viszont a kommunista régió és korszak abszurditásáról beszélt, és saját hasonló darabjainak abszurdoidokként való minősítésének, azt gyanítom, kettős éle volt: a nyugati mintadaraboktól való s a műfajelnevezésben megnyilvánuló elhatárolódás nemcsak taktikai elem, az is benne rejlik, hogy ezek a művek igenis konkrét borzalmakról szólnak. A tapasztaltabb vagy műveltebb olvasó számára természetesen nem is volt kérdéses, hogy a Páskándi-művekben megjelenő élettapasztalat elsődlegesen az átélt diktatúra egzisztenciális élményéből származik, nem valamely egzisztencialista tézisből. Nem árt egyébként emlékeztetni rá, hogy a nyugati dráma élő klasszikusai ekkor már jelen voltak Erdélyben, legalábbis a Partiumban. Monográfiája 22–23. oldalán Cseke felsorolja azokat a jeles szerzőket, akiknek munkáit Csiky András, a szatmárnémeti színház igazgatója színre segítette 1965 és 1969 között: Jean Anouilh, Arthur Miller, Edward Albee, Albert Camus. Máshol idézi, hogyan üdvözölte és értékelte Páskándi John Osborn *Dühöngő ifjúság*ának bemutatóját.[8] A legmodernebb érvényes esztétikák tehát hathattak Romániában. Fontos azonban, hogy Páskándi (saját vallomása szerint, amiben semmi okunk

[8] Megjegyzendő itt, amit Cseke is világossá tesz: Páskándi darabjai az első években csak diákszínjátszók előadásaiban kerültek a közönség elé.

nincs kételkedni, ha csak futólag is ismerjük a tárgyalt korszakban írt irodalomtörténeti vonatkozású cikkeit) mindent elsősorban, illetve már korábban a magyar előzményekből emelt ki, az abszurdot ismerte Mikszátból, Karinthyból, Tamási Áronból, az egzisztencializmust Adyból, József Attilából. Hogy mennyire tartotta a Biblia-fordító Károli Gáspárt vagy Bornemisza Pétert modernnek, arról is sokat lehetne tőle idézni. Károlit eleve a magyar kultúra nyelvi Homéroszának nevezte. Már 1967-ben leírta, hogy a groteszk az európai kultúra masszív hagyománya Apuleius *Az aranyszamár* című antik regényével kezdődően. A folklórban pedig, amint az egyik 1965-ben publikált cikkében szerepel, ugyanúgy ott van az abszurd, mint az ilyen nevű modern irodalmi irányzat produktumaiban: „[…] ha a királylány békává változik, és ott brekeg minden este kedvese ablakában (sőt később még vissza is változik), mennyivel kevésbé »abszurd«, mint az, hogy Ionesco hősei rinocéroszokká változnak?" (Idézve: 182.)

Fontos tudatosítanunk, hogy tematika, költői kép, de sokszor talán még a szókötésmód is a *létstilisztika* alkotóeleme lehet Páskándi akkori munkásságában (részben talán Magyarországon is, ahol a „tűrt" kategóriába tartozott). Rettenthetetlen esztétáknak ajánlanám tudományos kutatás tárgyaként: a közlésre szánt gondolat irodalmiságát vajon mennyire segítette elő, mennyiben szolgálta a rangos erdélyi magyar irodalom létrejöttét az áthallásos nyelv, az áttételesség, a „megelőzés kényszere", a „stiláris transzformáció", a „cenzorkábítószer". Hogy csak a legkézenfekvőbb és legegyszerűbb példát hozzam föl (többszörösen bonyolultabbak is szerepelnek a *Begyűjtött vallomásaim* című, már említett posztumusz kötetben, amelyben a szerző viviszekciót is végez, részletesen taglalja: meddig volt pártos költő szinte még gyerekként az ötvenes évek elején, milyen engedményeket tett szövegszinten utóbb, s hogy milyen többes szándékkal): van Páskándinak egy novellája, amely nyilvánvalóan a Duna-deltában történt gátépítés tapasztalataiból ihletődött, s nem jelenhetett volna meg akkoriban. Az író egy idő után *egy kicsit* átdolgozta a szöveget. Az eredeti kéziratban például az állt egy büntetését töltő ügyvédről, hogy három dolgot nem szeretett: a kormányt, a kását és a rabokat felügyelő őrmestert. Minthogy a helyszín, az épített gát töltése miatt a sztori hozzávetőleges időpontja azonosítható lett volna, az író ide beszúrt egy szót, a „kormány"-t „Sztójay-kormány"-nyá toldotta, s így a történet már nem 1956 után, hanem 1944-ben játszódott, a benne tükröződő léthelyzet, lélektani szituáció viszont változatlan maradt. De még ebben a megoldásban is volt két csavar. Egyrészt a Sztójay-kormány mint a Magyarországot megszálló „Hitler bábja […] Jolly Jokere volt a gyűlöletnek", azaz nem csak a kommunisták utálták, másrészt neve első szótagja azonos volt az orosz sztoj (állj!) paranccsal, ami egybehangzott az ugyane jelentésű, „sztáj"-ként kiejtendő román „stai!"-jal.[9] Az emlékezetes *Weisskopf úr, hány óra?* című novella, amely a még híresebb Bacsó Péter-film, a *Hány az óra, Vekker úr?*

[9] Páskándi Géza: *Begyűjtött vallomásaim*. I. m., 78.

alapjaként szolgált, szintén a börtönévek egyik élményét távlatosítja, bár itt a történet már eleve a II. világháború korszakába plántálódik.

Folytatva, amit a két drámacsoport (az abszurd[oid] és a történelmi) szétválasztásáról igaznak vélek: az író egyik nyilatkozata szerint a gondolat találja meg a témát, az meg a saját formáját; máshol arról beszél, hogy a jelen is történelem, legalábbis minden jó irodalmi mű, így a „ma" játszódó is történelmi, hiszen nem egyetlen korszakban előfordulható „szituációt, jellemet, típust, lélekhelyzetet ragad meg".[10] Azokban a műveiben, amelyeket történelmi modell- és/vagy vitadrámáknak neveztek, szintén ott vannak a nyilvánvaló „abszurdoid elemek". Az egyik legjelentősebb (s egykor talán a legismertebb) Páskándi-darab, a *Vendégség* alapszituációja: a korábban, János Zsigmond fejedelemsége idején szinte uralkodó vallássá tett (az uralkodó vallásává is vált) unitarizmus pozíciója a katolikus Báthoryak korában megrendül, vezetőinek egyike, Blandrata György, a fejedelem olasz orvosa az egyház védelmében a szintén olasz Socinót (a történeti valóságban: Socini Faustót) beszállásoltatja Dávid Ferenchez, az egyházalapítóhoz, hogy az jelentse, nem akarja-e a püspök további újításokkal veszélyeztetni az egyház legitimitását. Láng Gusztáv, Páskándi barátja és egyik első értője-értelmezője írja: „A drámai helyzet […] abszurd elemeket is tartalmaz. A püspök új gondolatainak egyetlen értő befogadója van: a besúgója. E gondolatoknak azonban nem hozzá kellene eljutniuk, hanem a gyülekezethez, ezt azonban Blandrata és a fejedelem lehetetlenné teszi. A besúgóban mintegy elhalnak Dávid Ferenc eszméi, és jelentései által tanításból vádpontokká változnak. Ugyanakkor kettejük viszonya a mester és a tanítvány bensőségességére emlékeztet."[11]

Cseke Péter filológusi pontosságára jellemző, hogy a saját írói teljesítmények mellett Páskándinak arra a munkájára is kitér, amelynek eredményei mások műveibe épültek be. Fölkutatta az 1970-es években álláshoz jutó, a Kriterion Könyvkiadó szerkesztőjeként dolgozó író lektori jelentéseit, följegyzéseit, egy-egy műről a magyarországi partnercégeknek írt ajánlásait, a fülszövegeket összevetette az eredeti kézirattal.

Ezekben a munkaköri feladatként született dokumentumokban az író, legalábbis a citátumok alapján, nemegyszer szakszerűbben elemzi a kéziratokat, mint utóbb a megjelent műveket a kritikusok (nem beszélve arról, hogy a könyvek végső formájának kialakításában nagyobb szerepet vállalt annál, mint ami feladatköréből következett volna). Arról a mifelénk nem sok ismert példával alátámasztható esetről van itt szó, amikor a szerkesztői jelentések, az általuk véglegesülő kiadói

[10] Páskándi Géza: Miért írok (írunk) történelmi drámát? In: uő: *Az intellektus méltósága. Válogatott esszék.* Válogatta Páskándiné Sebők Anna. Szerkesztette és az utószót írta Jánosi Zoltán. Budapest: Magyar Napló – Írott Szó Alapítvány, (Rádiusz könyvek 6), 2019. 132.

[11] L. G. [Láng Gusztáv]: Páskándi Géza: Vendégség. In: Falusi Márton − Pécsi György (főszerk.): *Magyar irodalmi művek 1956–2016*. Budapest: MMA Kiadó, 2021. (MMA lexikonok), 231., illetve https://www.mmalexikon.hu/kategoria/irodalom/vendegseg

tervek, programok, a Magyarországra küldött ajánlások önmagukban is kánonképzők. (A könyvkiadó nevének kiválasztása nem ötletszerűen vagy a jó hangzás miatt történt.) Páskándi rengeteg fontos és sok maradandó mű megszületésénél bábáskodott, csak 1972-ben „tizenhét kéziratot véleményezett" (112.), például Bálint Tibor, Kenéz Ferenc, Király László, Lászlóffy Aladár, Panek Zoltán emlékezetes szépirodalmi munkái mellett K. Jakab Antal esztétikai-irodalomelméleti tanulmányait, Nagy Olga néprajzi munkáját, Nagy Kálmán *Kalevala*-fordítását (ez utóbbi posztumusz kiadás, szerzője 1971-ben lett öngyilkos), s ott van a keze olyan munkákban is (a számomra legkedvesebbek közül például Szabó Gyula *Gólya száll a csűrre* című könyvében), amelyek már áttelepülése után jelentek meg, ezért nevét nem lehetett beléjük nyomtatni. Itt most mégsem a magyar művekről írt jelentésekből idézek Cseke nyomán, hanem egy fontos, románból fordított kéziratról szóló, (gondolom) másokra is revelatív erővel ható, a Ionesco és Caragiale szellemi rokonságát megvilágító megjegyzést: „Aki járt valaha Bukarestben, bukaresti kiskocsmákban, utcán, parkban, az rögvest érzi azt a levegőt, mely körüllengi [Caragiale – F. T. G.] alakjait, de a sajátos azt[12] is meglegyinti, aki a tájakat, az urbánus tájat nem ismerné. Ám azt is mindjárt meg kell éreznünk, hogy hasonlókat mi is ismerünk, csak azok épp más nyelven beszélnek, más parkban sétálnak, más kiskocsmákban iddogálnak, másak a szokásaik, más sztereotípiákat ismételnek, de lényegében ugyanők azok is. […][13] Caragiale groteszkjében előfutárát kell látnunk annak, amit jóval később például Ionescu csinál. Ionescu *Orrszarvú*jának fűszerüzlete körül mintha ott lappangana azoknak a »băcănie«-knek [fűszer- és vegyesbolt, románul] a képe mint őskép, amely Caragiale írásainak hangulatában is ott lebeg…" (125., Páskándi 1972. június 12-i keltezésű, egy Caragiale-prózaválogatáshoz írt jelentéséből.)

Ki vezette még vissza az egyetemes rangú francia abszurdot a legklasszikusabb modern román irodalmi hagyományhoz? Méghozzá ilyen elegánsan? Ráadásul az 1970-es évek elején?

Talán világos a föntiekből, hogy a romániai magyar irodalom, színházkultúra, maga az irodalmi-közművelődési tudat Páskándi nélkül nem lett volna olyan, amilyen lett a kisebbségtörténelemnek az itt szóba kerülő, 1989-ig tartó szakaszában, noha annak utolsó másfél évtizedében ő már Magyarországon élt.

Jó lenne egyszer majd az összmagyar irodalomra gyakorolt hatását is kimutatni (hogy nyugaton hogyan fogadták, arról Cseke e monográfiában ír röviden). És nem elfeledni, hogy szituációi *közvetlenül* a romániai magyar kisebbség történetéből absztrahálódtak. Visszatérve a *Vendégség*re: nemcsak a témaválasztás „regionális", tudniillik hogy egyetemes jelentőségű erdélyi gondolkodót állított a mű középpontjába. Sűrűn szerepelnek benne ilyen passzusok: az embernek csak annyi

[12] Az eredetiben, nyilván nyomdahibaként: „ezt".
[13] A kihagyás Csekétől származik.

szabadsága maradt, hogy két árulás között választhat, hogy a saját hittestvér által írott följelentés hitelesebb-e, mint az idegené; vagy hogy az egyházpolitika irányítóinak hipotézise szerint van, akit föl kell áldozni, megtartani pedig azokat kell, akik az egyházat megtartják és így tovább. Különben a darab előtt közölt eligazító szöveg iskolapéldája a cenzúramegtévesztés (naiv?) szándékának. Páskándi azt írja ott, hogy célja *pusztán* a püspöknek való emlékállítás volt.

Cseke monográfiáját Páskándi második alkotókorszakában közreadott műveinek bibliográfiája zárja. Jó, hogy elkészült, s nem zavarja különösebben a tanulmányozását, hogy egy-egy évszám kimaradt vagy hogy nem minden adatsor szerepel ugyanabban a rendben. Lehetséges online változatát ki lehet majd egészíteni néhány adattal. Egyelőre külön kutatás nélkül is meg lehet állapítani, hogy a bibliográfiában nem szerepelnek például az Utunk-évkönyvekben megjelent Páskándi-írások; a sorozatnak az 1968-as indulásától az író áttelepüléséig megjelenő darabjai közül egy (az 1972-es) kivételével mindben ott van valamilyen műnemben született szövege: vers, párbeszéd, esszé, még az áttelepülése évében az utcára került 1974-esben is (amelynek nyomdai munkálatait még 1973-ban végezték). S hiányzik egy könyvként kiadott önálló munka, a *Beavatkozás* című bölcseleti-lélektani alapú, mindenesetre bölcsködő krimi (talán ebben a műfajban is ő jelentkezett először értékelhető művel az erdélyi magyar irodalomban), amely 1974-ben látott napvilágot,[14] korábban pedig az *Ifjúmunkás* című lap sorozatban közölte az 1967–1968-as évfolyamaiban.

Gondolom, kiderült: Cseke könyvét jelentősnek tartom, és nagyon örülök neki, hogy megíródott. Ami nem szorosan a könyvhöz, „csak" hőséhez kapcsolódik a föntebbiekből, az is a monográfia kapcsán jutott eszembe, illetve annak olvasása késztetett további dokumentálódásra. Az is jó hír, hogy kutatását a monográfus nem zárta le, a Polis Kiadónál hamarosan megjelenik Páskándi *A vándor-líra* főcímű, általa sajtó alá rendezett, eredetileg az *Utunk* 1972-es évfolyamában elkezdett, a következő év nyarán az *Igaz Szó*ban folytatott esszésorozata. Amint Cseke bizonyítja, ennek sorsa sem pusztán irodalmi tényezőkön múlt. Az írók 1972-es konferenciáján Nicolae Ceaușescu beszédet tartott, az *Utunk*ban tehát úgy gondolták, hogy annak értelmében (aláíratlan) vezércikkben hadat kell üzenni az „új formalizmus, új esztéticizmus, a neo-l'art pour l'art" fenyegető rémének. Ehhez csatlakozott egy glosszával Szőcs István irodalomkritikus, s bár Páskándinak még volt módja válaszolni Szőcsnek, azaz „replikázni", föltehetően a főszerkesztő, a szegény ártatlan, bár politikailag magasan pozicionált Létay Lajos azt látta taktikusnak, ha a sorozat közlését a lap beszünteti. Az *Igaz Szó* főszerkesztője, a párt- és az államvezetéshez, sőt, a belügyhöz közelebb álló Hajdu Győző ezzel szemben úgy gondolta, hogy *az ő folyóiratában* a sorozat folytatódhat. Így is történt, ám nem sokkal később, Páskándi kivándorlását megelőzően, minthogy a nevét már

[14] Páskándi Géza: *Beavatkozás. Regény.* Kolozsvár: Dacia Könyvkiadó, 1974.

nem lehetett leírni Romániában, *A vándor-líra* közlése az *Igaz Szó*ban is abbamaradt. Ilyen fordulatok is színesítik a korszak erdélyi magyar irodalmának történetét.

Cseke könyvének tárgyához nem tartozik hozzá Páskándi magyarországi pályaszakasza; itt talán abból is levonhatunk egy-két tanulságot. Nem csupán vele fordult elő az ünnepelt erdélyi írók közül, hogy áttelepülésük után az itthoni szakma már nem fogadta őket a korábbi, szinte egyöntetűnek tetsző elismeréssel. 1974 előtt úgy tűnt föl, hogy az összmagyar irodalmon belüli jelentőségét az irodalomkritika, sőt az irodalmi élet is el- és fölismeri. Az áttelepült író azonban már egy esztétikák, etikai és ideológiai vezéreszmék, célképzetek és egyéb szempontok szerint rendkívül tagolt, ám szellemi vitákra és érdekegyeztetésre különböző okok miatt akkor alkalmatlan szellemi közegbe érkezett, ahol döntő fontosságúak voltak a személyi kapcsolatok, s nyilván a csoportérdekek is, bár ez a demokrácia beköszöntéig körön kívülről esetleg nem volt oly szembeszökő. Megtörténhetett, hogy a tegnapi nemzeti hős másnapra szimpla konkurenssé vált. Emlékeim szerint Páskándi Magyarországon is sikeres író lett, de már nem tartozott a kivételesek közé. Az életmű oly kiterjedt, szerteágazó lett ekkorra, oly sok könyvészeti tétel kapcsolódott létrehozója nevéhez, hogy már eligazodni is nehéz volt benne, nemhogy lépést tartani vele. Az sem kizárt, hogy *művei között* ekkor éppen csökkent a *remekművek* aránya. Drámáiban, különösen a történeti tárgyúakban egy idő után mintha tudatosan a tanító jellegre helyezte volna (át) a hangsúlyt, s volt köztük olyan is, amelyiket az alacsony esztétikai értékű „illusztráló történelmi drámák" csoportjába lehetett sorolni. Börtönévei után rekordgyorsasággal, néhány év alatt jutott a magyar irodalom élvonalába – hogy mára hívei kis csoportján meg az irodalom néhány fanatikusán kívül szinte a nevére se emlékezzenek. Ebben a magyar szellemi élet konstans tényezőjének, a kontinuitáshiánynak is szerepe lehet, ám van itt egyéb ok is. Az 1989 után létrejövő demokratikus politikai irányzatok közül a Magyar Demokrata Fórumot támogató Páskándi nem ahhoz csatlakozott, amelyikhez a kánonalakító esztéták. S azt hiszem, filológiailag is igazolható lehet, hogy ezt nem tudták neki megbocsátani.

Arra, hogy a bizonyos közvélekedések szerint megingathatatlan „pesti" esztétikai állásfoglalások mennyire gyenge lábakon állhatnak, hadd utaljak egy igen korai kritikára, mely Páskándi *Tornyot választok* című drámájának a Békés megyei Jókai Színházban tartott ősbemutatójáról szólt, a *Színház* folyóirat 1973/2. számában jelent meg, s arra figyelmeztet, hogy az 1989 utáni Páskándi-recepciónak az az iránya, melyre föntebb finoman utaltam, nem volt előzménytelen. Ennek a háromfelvonásos műnek a középső része azt a megtörtént és dokumentált esetet állítja színpadra, amikor 1655. szeptember 24-én, egy Basirius Izsák és Apáczai Csere János között folyó kiprovokált nyilvános vita lezárásaként II. Rákóczi György fejedelem ráförmedt professzor Apáczaira: „Isten engem úgy segéljen, Apáczai uram, a Medgyesi presbitériumot, amíg én élek, ide be nem hozza ked. Mást ne tanítson,

mert Isten engem úgy segéljen, valaki mást tanít, a Marosba vettetem, vagy a toronyból hányatom le."

Földes Anna korabeli, veretesen fanyalgó kritikája,[15] ha jól olvasom, kétségbe vonta, hogy a *Tornyot választok* igazi dráma lehetne, mert a hierarchikus helyzetből, illetve abból következően, hogy a vita a fejedelem előtt zajlik, és azt ő zárja le, Apáczai eleve nem nyerhet, „nincs választása". A darabban tehát, ha jól értem, csak sorsának, nem pedig igazságának van drámai tétje.

Eltekintve attól, hogy ebben a vitában Apáczai sem a történelmi hűség, sem a történelem logikája szerint nem győzhetett, meg attól, hogy a mű a 20. századi értelmiségi léten edzett olvasók-nézők számára íródott (hogy ismerjenek magukra és korukra), miért ne volna drámai az a helyzet, amelyben a professzornak programja, a nép fölemelése érdekében úgy kell vitatkoznia, hogy közben koncessziókat tesz vagy kompromisszumokat köt, miközben az egésznek sötét távlatot ad a *Tornyot választok*ban rejlő másik dráma, amit Földes is meglátott: a mellékszereplőkből főszereplőkké váló csonka-bonka koldusoké az első és a harmadik felvonásban. A történelemnek a harmincéves háborúban harcoló és nyomorékká váló nyomorultjai, akik az egész első felvonást végigkántálják, összecsődítik – fölvillantva talán Apáczai népfölemelő pedagógiai munkájának esélytelenségét is – a nyilván majd adakozó közönséget a torony alá, mert úgy tudják, hogy onnan le fognak dobni valakit. A megjósolt lehányattatás azonban elmarad, így a látványosság meghiúsulása miatt fölháborodott gyülekezet föltehetően (függöny után) meglincseli a koldusokat.

Fölteszem, Földes Anna nem tudott igazán mit kezdeni „[A] történelem tényeire építő vitadráma és az abszurd expozíció [általa emlegetett – F. T. G.] ambivalenciá"-jával.

Végül még egy megjegyzés a kánonról: minél zártabb, annál rosszabb. Tudjuk, alakítható, sőt manipulálható. A maiban Páskándi Gézának nemigen van helye. Az, hogy az új generációk tagjai nem olvassák, nem abból ered, hogy nem volna érvényes, amit írt, inkább abból, hogy nem tudnak róla. S mintha azok közül is sokan elfelejtették volna, akik felhívhatnák rá a fiatalok figyelmét. Ám, ahogy Dávid Ferenc püspök mondja a *Vendégség*ben az őt letartóztatni érkező katonák parancsnokának: „Csak a méltatlanok agyából szököm meg."

[15] Földes Anna: Páskándi-ősbemutató Békéscsabán. *Színház*, 1973/2. 6–9.

DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v31i3. 191

L. Balogh Béni*

Ceaușescu, a zsarnok

Betea, Lavinia: *Ceauşescu şi epoca sa* [Ceauşescu és kora]. Cuvânt către cititor de Ioan-Aurel Pop. Bucureşti: Corint Istorie autori români, 2021. 828 oldal

„Nincs halálosabb méreg,
mint az emberek felett gyakorolt hatalom."
Maxim Gorkij[1]

Hogyan lép fel a türannosz, a zsarnok? Melyek a jellegzetes tulajdonságai? – tette fel a kérdést mintegy 2400 évvel ezelőtt Platón. Válasza így hangzott: „Ugyebár eleinte, az első napokban, mindenkire mosolyog, s mindenkit, akivel csak találkozik, szívesen üdvözöl, hangoztatja, hogy ő nem türannosz, s egyeseknek és az egész népnek mindenfélét ígér".[2] Később azonban „uralkodása során sem a törvények, sem az ősi szokások alapján nem jár el, […] ezzel szemben csak holmi vágyakozás és tudatlanság a vezetője".[3] Lavinia Betea szerint Románia egykori diktátora, Nicolae Ceaușescu is hasonló utat járt be, és ezt az állítását meggyőzően bizonyítja monumentális életrajzában.

A szerző a kolozsvári Babeș-Bolyai Egyetem Történelem–Filozófia Karának filozófia-történelem szakán végzett, majd pszichológiából doktorált. Jelenleg az aradi Aurel Vlaicu Egyetemen belül működő, a francia kultúrát népszerűsítő Serge Moscovici Európai Intézet igazgatója, és ott tanít politikai és szociálpszichológiát. Kiemelkedő tudományos, valamint tudományos ismeretterjesztő tevékenységet fejt ki a pszichológia és a történelem területén: szerzőként és szerkesztőként 25 kötete, mintegy száz tanulmánya és ennél is több publicisztikai írása jelent meg eddig. Történészként elsősorban a romániai kommunizmus mintegy négy évtizedes története érdekli, azon belül is a korszakot meghatározó személyiségek életrajza. Az 1954-ben koncepciós eljárás nyomán kivégzett kommunista politikusról,

* A szerző történész, levéltáros, a HUN-REN Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézetének tudományos munkatársa. E-mail: L. Balogh.Beni@tk.hu

1 Gorkij, Maxim: *Forradalom és kultúra*. Ford.: Szabó Endre. Budapest: 1920. 93.

2 Platón: Állam. Nyolcadik könyv. In: *Platón összes művei*. Ford.: Devecseri Gábor et al. Második kötet. Budapest: Európa, 1984. 580.

3 Uő: Az államférfi. In: *Platón összes művei*. Ford.: Devecseri Gábor et al. Harmadik kötet. Budapest: Európa, 1984. 121.

Lucreţiu Pătrăşcanuról szóló monográfiája 2003-ban elnyerte a Román Akadémia díját.[4]

A Nicolae Ceaușescuról írt kötete nem előzmény nélküli. 1989 után több egykori román kommunista politikussal készített hosszú életinterjúkat, köztük például Ion Gheorghe Maurerrel, akinek kulcsszerepe volt Ceaușescu 1965-ös hatalomra kerülésében.[5] Fontos műveket jelentetett meg a román pártfőtitkár nagyhatalmú feleségéről, Elenáról,[6] és dokumentumkötetet szerkesztett Nicolae Ceaușescu „legfényesebb" évéről, 1968-ról.[7] A 2010-es évek első felében társszerzőkkel együtt háromkötetes Ceaușescu-életrajzot publikált, amely a recenziónk tárgyát képező könyve alapjául szolgált.[8]

Betea ez utóbbi művében végigvezeti az olvasót Nicolae Ceaușescu életútjának minden fontosabb szakaszán, ugyanakkor – a címnek megfelelően – átfogó politikai, társadalmi korrajzot is nyújt. A 31 tematikus fejezet kronologikus sorrendet követ, a fejezetcímek szellemesek és találóak.[9] Amint azt az előszóban Ioan-Aurel Pop, a Román Akadémia elnöke is kiemeli, a szerző árnyaltan és kiegyensúlyozottan elemez, nem ítélkezik, hanem igyekszik a lehető legnagyobb pontossággal feltárni a múltat. Stílusa könnyed és olvasmányos, annak ellenére, hogy szigorúan tudományos műről van szó. A bőséges lábjegyzetekből és a könyv végén található terjedelmes irodalomjegyzékből is látszik, hogy Betea fontos levéltári alapkutatásokat végzett, munkájába ezenkívül beépítette a témára vonatkozó román és nemzetközi szakirodalmat, akárcsak a már említett interjúit, beszélgetéseit az egykori kommunista nómenklatúra tagjaival. Nem ad teret a számos korabeli pletykának, mendemondának, vagy ha említ is ilyeneket, kritikus szemmel vizsgálja valóságtartalmukat. Hangsúlyos törekvése, hogy szembesítse az olvasót az 1990 előtti évtizedek kommunista propagandájának Ceaușescuval kapcsolatos hamis állításaival, torzításaival, és így új, a valóságnak megfelelő képet rajzoljon személyiségéről, tevékenységéről és Románia 20. századi történelmében betöltött szerepéről.

4 Betea, Lavinia: *Lucreţiu Pătrăşcanu. Moartea unui lider comunist*. București: Humanitas, 2001.

5 Uő: *Partea lor de adevăr. Alexandru Bârlădeanu despre Dej, Ceauşescu şi Iliescu, Convorbiri. Maurer şi lumea de ieri. Mărturii despre stalinizarea României. Convorbiri neterminate cu Corneliu Mănescu*. București: Compania, 2008.

6 Uő: *Ultimul an din viaţa Elenei Ceauşescu. Agenda Tovarăşei în 1989*. București: Corint Books, 2018; Uő: *„Tovarăşa". Biografia Elenei Ceauşescu*. București: Corint Istorie autori români, 2021.

7 Betea, Lavinia (coord.) – Mihai, Florin-Răzvan – Ţiu, Ilarion: *21 August 1968. Apoteoza lui Ceaușescu*. Ediția a II-a. București: Corint Books, 2018.

8 Betea, Lavinia (coord.) – Diac, Cristina – Mihai, Florin-Răzvan – Ţiu, Ilarion: *Viaţa lui Ceauşescu. Vol. 1. Ucenicul Partidului*. București: Adevărul Holding, 2012.; *Vol. 2. Fiul Poporului*. București, Adevărul Holding, 2013; *Vol. 3. Tiranul*. București: Editura Cetatea de Scaun, 2015.

9 Néhány közülük ízelítőül: 10. Meghalt Dej, éljen Nicolae Ceaușescu!; 22. Óriási remények, nagy csalódások. 23. A fantazmagória aranya és a valóság ólomja; 30. Le Ceaușescuval, ébredj román!

Ilyen torzítás például – csak néhányat említve közülük –, hogy Ceaușescu szegényparaszti származású volt, ezért már kisgyermekként megismerte a kegyetlen osztályelnyomást. A valóság ezzel szemben az, írja Betea, hogy szülei 10 hektár földdel rendelkeztek, és így a falu – az olténiai Scornicești – módosabb lakosai közé tartoztak. Mind a mai napig nem tudjuk, hogy születése dátumaként a későbbi pártfőtitkár miért írta be minden önéletrajzába az 1918. január 26-i napot, holott az anyakönyvi bejegyzés szerint három nappal korábban, 23-án született. Az egyik korabeli feltételezés szerint azért, mert úgy gondolhatta, születésnapját elhomályosítja a másnapi nagy román ünnep: január 24-e (1859-ben ekkor egyesült Havasalföld és Moldva), ezért távolabb tette attól. A szerző nem cáfolja, de nem is erősíti meg ezt a magyarázatot, amely ha igaz, sokat elmond Ceaușescu hiúságáról és grandomániájáról.

Mindössze négy elemi osztályt végzett, és bár később autodidakta módon megpróbálta a hiányzó tudás legalább egy részét pótolni, műveletlensége egész életében végigkísérte. Az 1990 előtti hivatalos propaganda állításaitól eltérően nem volt kiváló tanuló, de a jók közé tartozott. Ellenkező irányú hamisításról is olvashatunk a könyvben: az 1970-es években, amikor a szülőfalujában létrehozott emlékházban kiállították iskolai bizonyítványait, a vallástanból szerzett tízes (azaz jeles) átlagokat utólag átírták és lerontották. A kiváló hittanjegyek rossz fényt vetettek volna az ateizmust elkötelezetten hirdető kommunista pártfőtitkárra.

Tizenegy vagy tizenkét éves korában elhagyta szülőfaluját, felköltözött Bukarestbe a már cselédként ott dolgozó nővéréhez, és beállt cipészinasnak. Jóval később – valótlanul – azt állította magáról, hogy csizmadiamestersége van, holott még az inasvizsgát sem tette le, és minden bizonnyal egyetlen lábbelit sem készített el.

A kommunista eszmékkel 1933-ban került először kapcsolatba, és ez radikális fordulópontot jelentett életében. Egy számára teljesen új világba lépett be, tagja lett „az illegalisták furcsa közösségének", amelyet Belu Zilber nyomán[10] Betea kisebbségiekből, álmodozókból és sikertelen emberekből álló kirakós játéknak (puzzle-nak) nevez (61.). Nehéz eldönteni, hogy a 15 éves serdülő miért csatlakozott a kommunista mozgalomhoz. Valószínű, hogy a tanulatlan, de intelligens és igen becsvágyó fiatal így próbált kitörni a társadalom perifériájáról, ebben vélte felfedezni érvényesülésének útját. Hite ugyanakkor őszinte volt, és élete végéig forradalmárnak tartotta magát. Betea csak a szenzációra éhes újságírók 1989 utáni kitalációjának nevezi a történetet, amely szerint a cipészinas Ceaușescu kijelentette volna mesterének, hogy ő Románia Sztálinja szeretne lenni.

Csakhamar összeütközésbe került a hatóságokkal: több alkalommal is rövid időre őrizetbe vették, majd 1936-ban két év börtönre ítélték. Büntetése nagy részét a hírhedt doftanai börtönben ülte le, amely úgy maradt meg emlékezetében, mint „a forradalmi gondolkodás akadémiája", mivel az elítéltek kölcsönösen tanították

[10] Zilber, Belu: *Actor în procesul Pătrășcanu*. București: Humanitas, 1997.

egymást. Itt egy ízben rajtakapták, amint megdézsmálta beteg cellatársa ennivalóját. Ehhez később egykori illegalisták azt a legendát fűzték, hogy helytelen cselekedete miatt társai megverték, és emiatt vált dadogóssá.[11] Valójában azonban Ceaușescu kisgyermekkora óta dadogott, egyes szavakat pedig még idős korában is helytelenül ejtett ki. A romániai kommunista történetírás hamisításai közé tartozik, hogy az 1939. május 1-jei nagy bukaresti tüntetést ő és későbbi felesége, Elena Petrescu szervezték a párt megbízásából, hiszen még az sem bizonyítható, hogy egyáltalán részt vettek-e azon. Mint ahogy az sem igaz, hogy Ploiești városában 1939 nyarán két hónapig káderiskolába járt. 1940–1944 között ismét börtönben, illetve internálótáborban volt, amiért Betea szerint lehet, hogy még szerencsésnek is tarthatta magát, mivel így nem vitték ki a frontra.[12]

Politikai karrierje az 1944. augusztus 23-i román átállást követően vette kezdetét, és több mint 45 évig, az 1989. december 26-i kivégzéséig tartott. A hatalom csúcsára 1965 márciusában került, amikor is az elhunyt Gheorghe Gheorghiu-Dej halála után őt választották meg a Román Munkáspárt Központi Bizottsága első titkárává. Az ugyanazon év júliusában megrendezett IX. kongresszuson a párt nevét Román Kommunista Pártra változtatták, ő maga pedig első titkárból főtitkár lett, hogy ezáltal is növelje tekintélyét. Mivel recenziónk célja nem Ceaușescu politikai karrierjének bemutatása,[13] ezért a továbbiakban Betea rendkívül adatgazdag könyvének csupán néhány további fontos gondolatát emeljük ki.

A cipészinasból illegalista forradalmárrá, majd pártaktivistává és politikussá vált Ceaușescuban igen korán, már a börtönből való szabadulása után kezdett kikristályosodni kommunista küldetéstudata, az a mély meggyőződése, hogy kiválasztott sorsra érdemes. Ambiciózus, energikus volt, jó szervezőkészséggel és nagy munkabírással rendelkezett. Börtönévei miatt tekintélye volt a pártban, és előnyt jelentett román származása,[14] fiatal kora, valamint proletár múltja is. Baj

[11] Mások azt híresztelték, hogy a börtönökben elszenvedett kínzások miatt dadog, azonban ez sem volt igaz, mivel nem kínozták.

[12] Zárójelben jegyezzük meg, hogy mennyire viszonylagos a „szerencse” fogalma: Rákosi Mátyásnak is „szerencséje” lehetett azzal, hogy magyar börtönben vészelte át a harmincas évek második felét, és nem a Szovjetunióban élt, így nem esett áldozatul a nagy sztálini tisztogatásnak.

[13] Erre nézve Betea könyvein kívül lásd még Burakowski, Adam: *Dictatura lui Nicolae Ceaușescu 1965–1989. Geniul Carpaților*. Iași: Polirom, 2011.; Gheorghe, Eliza: Nicolae Ceaușescu. In: Wright, Jonathan – Casey, Steven (eds.): *Mental Maps in the Era of Détente and the End of the Cold War 1968–91*. London: Palgrave Macmillan, 2015. 60–80.; Kunze, Thomas: *Nicolae Ceaușescu. Eine Biographie*. Berlin: Ch. Links Verlag, 2000.; L. Balogh Béni: A nép szolgálatában? Nicolae Ceaușescu, a „bölcs vezető. *Korunk*, 2023/8. 63–76.

[14] A Komintern szekciójaként 1921-ben megalakult, majd 1924-ben betiltott Kommunisták Romániai Pártja 1944-ig marginális szerepet játszott, és népszerűtlen volt a román lakosság körében. Elsősorban amiatt, hogy a Komintern határozatainak megfelelően Romániát többnemzetiségű államnak minősítette, kimondva, hogy a nemzetiségeknek joguk van a teljes politikai elszakadást választani. Éppen ezért a nemzetiségiek, elsősorban a magyarok és a zsidók

volt viszont a szónoki képességeivel, az ebből fakadó kisebbségi érzését igen gyakran erőszakossággal kompenzálta. Ahogy ívelt felfelé a karrierje, egyre inkább kiütköztek negatív tulajdonságai: mértéktelen hatalomvágya, impulzív, erőszakos természete, voluntarizmusa és az a meggyőződése, hogy ő mindenhez ért. Keménykezű és ellentmondást nem tűrő vezetőnek bizonyult, ezért párttársai közül többen a „proletárkalapács" jelzővel illették. Személyiségére nagy hatást gyakorolt az a több mint négy és fél év 1950-től 1954-ig, amíg Emil Bodnăraș honvédelmi miniszter egyik helyettese volt. Habár soha nem teljesített katonai szolgálatot, vezérőrnaggyá nevezték ki; büszkén viselte az egyenruhát, katonásabb lett a magatartása, és sokak szerint beképzeltté vált. Nyomot hagyott rajta a kaszárnyai stílus.

Szervezési ügyekért felelős titkárként 1954-ben gyakorlatilag már a párt második embere volt. Klientúrát épített, igyekezett minden fontosabb párttisztségbe a saját választottjait ültetni, Gheorghiu-Dejzsel szemben ugyanakkor szolgálatkésznek és tisztelettudónak bizonyult. Ügyes intrikus volt, és értett embertársai manipulálásához. Ezt bizonyítja az is, hogy közvetlenül Gheorghiu-Dej halála után még a tapasztalt Ion Gheorghe Maurer miniszterelnököt is sikerült valódi szándékait illetően megtévesztenie. Amint azt Maurer jóval később Lavinia Beteának bevallotta, 1965-ben azért segítette hatalomra Ceaușescut, mert még nem ismerte grandomániáját és voluntarizmusát, szerénynek és tudásra éhesnek gondolta. Alexandru Bârlădeanu, Maurer akkori helyettese így emlékezett vissza: „Ahogy Jézus szamárháton bement Jeruzsálembe, úgy vitte be Maurer Ceaușescut a hatalom Jeruzsálemébe. Úgy képzelte, hogy a »műveletlen kisfiú«, akit ő megismert, nem fog kikerülni a befolyása alól. Mindent megtett, hogy teljhatalmat adjon neki." (273.)

A hatalom csúcsára kerülve Ceaușescu jól átgondolt „imázskampányba" kezdett. Első hivatalos találkozója a tudósok, akadémikusok képviselőivel volt, akiknek szerényen a Politikai Büró egyszerű küldötteként mutatkozott be. Nem sokkal ezután írókkal, újságírókkal és művészekkel találkozott, majd pedig egykori illegalistákkal. Fellépett (szavakban legalábbis) a személyi kultusz ellen, és a kollektív vezetés fontosságára figyelmeztetett. Ha valaki azt képzeli magáról, hogy ő „az egyedüli mindentudó, akkor már nem jó" – hangoztatta. (281.) Mindezzel sok ember szimpátiáját elnyerte, és illúziókat keltett bennük. A IX. pártkongresszuson is igyekezett szerénynek mutatkozni, megtiltotta például, hogy skandálják a nevét. Jó benyomást keltett a nyugati tudósítók körében is, akik a pártélet demokratizálódása és a külpolitikai nyitás folytatójának állították be.

1968 a diadal éve volt számára. A „prágai tavasz"-nak nevezett csehszlovákiai demokratizálási kísérlet eltiprásának tervébe Brezsnyev nem vonta be, ő azonban sejtette, hogy ez be fog következni, de nem tudta, hogy mikor. Az augusztus 20-áról 21-ére virradó éjjel megindult katonai intervenció hírére sürgősen összehívta

számaránya aránytalanul magas volt a pártban. A párt nemzeti jellegének erősítése és népszerűségének növelése végett volt jelentősége Ceaușescu román származásának.

a párt vezető testületeit, majd kora délután a Köztársasági Palota terén összegyűlt mintegy százezres tömeg és a rádió mikrofonja előtt határozottan elítélte a Varsói Szerződés csapatainak agresszióját. Beszéde – írja a szerző – méltóságteljes büszkeséggel töltötte el az ország lakosságát, ami az első, egyben az utolsó ilyen eset volt a romániai kommunizmus történetében. Kihasználva az 1968. augusztusi össznépi lelkesedést, a propagandaszervek nekiláttak Ceaușescu személyi kultuszának kiépítéséhez. Betea szerint ezt Maurer kezdeményezte, aki egy visszaemlékező szerint kijelentette: „jelenleg Romániát Ceaușescu személyesíti meg. Tisztsége jellegénél fogva Ceaușescunak magára kell vállalnia az országra leselkedő összes politikai veszélyt. […] Ezért egyértelműen szolidárisnak kell lenni Ceaușescuval, feltétel nélkül támogatni kell, pozíciója révén ő jeleníti meg teljes mértékben a pártot, az országot, a népet." (400–401.) A pártfőtitkár személyiségét torzító, hosszú távú következményei is lettek az 1968-as eseményeknek. Elkezdett félni attól, hogy úgy járhat, mint Alexander Dubček, és őt is megfosztják tisztségétől, vagy netán meggyilkolják. Sugárzásmérő műszert hordott zakója zsebében, külföldi útjaira pedig otthonról vitte magával az ágyneműt, a törülközőt, sőt még az élelmet is.

Regnálása első éveit az értelmiségiek egyfajta ideológiai lazításként élték meg. A színházakban és mozikban immár „kapitalista" alkotásokat is meg lehetett tekinteni, lehetővé tették az írók, művészek külföldi utazásait, és még az alsó tagozatos iskolások egyenruháit is lecserélték: a korábbi fehér-fekete szovjet mintát a fehér-kék színkombináció váltotta fel. Betea meggyőzően cáfolja a szakirodalomban széles körben elterjedt nézetet, mely szerint a részleges nyitásnak véget vető, 1971-ben elfogadott ún. júliusi tézisek megalkotására Ceaușescut az előző hónapban, júniusban tett kínai és észak-koreai látogatásai inspirálták volna. Az alkotói szabadság megnyirbálásáról és az ideológia nacionalista mázzal történő bevonásáról ugyanis már közvetlenül az ázsiai útja előtt döntött, sőt már jóval korábban, 1970 tavaszán felmerült az „ideológiai tevékenység tökéletesítésének" kérdése. Így a látogatás csak megerősítette elhatározásában, része volt egy hosszabb folyamatnak, de semmiképpen nem alakította át radikálisan a pártfőtitkár gondolkodását.

A könyv több fejezete is részletesen foglalkozik Ceaușescu külpolitikájával. E téren az elődje által megkezdett úton haladt mindvégig: folytatta a szocialista táboron belüli ún. különutas politikát és a Nyugat felé nyitást. Gheorghiu-Dejtől eltérően azonban sokszor meggondolatlanul cselekedett, voluntarista és rugalmatlan volt. Fontos világpolitikai tényezőnek és a román diplomácia géniuszának gondolta magát. Be akart kerülni a történelemkönyvekbe. Közvetítő szerepet vállalt nemzetközi konfliktusokban, így például a vietnami háborúban vagy a Közel-Keleten, közvetített Kína és az Egyesült Államok között. Évekkel később Henry Kissinger dicsérő szavakkal emlékezett meg a román vezető diplomáciai tevékenységéről: „Ceaușescu két dolgot tett: próbálta megelőzni, hogy a Szovjetunió azt művelhesse

Romániával, amit Magyarországgal és Csehszlovákiával tett.[15] Másodszor fontosabbá próbálta tenni Romániát, mint amilyen fontos volt a Varsói Szerződés egyszerű tagjaként. És ezt figyelemre méltó ügyességgel és valamelyes bátorsággal tette." (548–549.) Mértéktelenül felnagyítva tényleges érdemeit, belföldi propagandistái ugyanakkor zseniális stratégának és a béke bajnokának nevezték.

Voluntarizmusa és a valóságtól való egyre fokozódó elszakadása leginkább gazdasági téren mutatkozott meg. Betea találó megállapítása szerint Ceaușescu csodákról álmodott nyitott szemekkel. A gazdaságot egyfajta óriási futószalagként képzelte el, amelyet ő működtet, és amely egyre nagyobb sebességgel halad a fényes jövő felé. Ha az irreálisan magas célokat kitűző nemzetgazdasági tervet nem sikerült teljesíteni, mint például 1979-ben, akkor kizárólag a rossz szervezést hibáztatta, és képtelen volt szembesülni a valósággal. Soha nem volt elégedett a fejlődés ütemével. Túlságosan magasra emelte a beruházási rátát és az ötéves tervek gazdasági előirányzatait, erőltette a nehézipar, mint például az energia- és nyersanyagfaló vaskohászat vagy petrolkémia fejlesztését, tehát a sztálinista modellt követte.

Az 1970-es évek elején Románia energetikai válságba került, és ebből később már nem tudott kilábalni. Kőolaj-exportálóból hamarosan kőolaj-importáló állammá vált, a vasércet és a kokszszenet már korábban is a Szovjetunióból hozták be. Az ország külföldi adóssága 1978-ban ötmilliárd, 1981-ben pedig már tizenegy milliárd dollár volt. A szocialista országok vezetői közül egyedül ő döntött úgy az 1980-as évek elején, hogy minden külföldi adósságot visszafizet. Betea szerint Ceaușescu úgy vélte, hogy ezáltal eltávolíthatja az ország kommunizmushoz vezető útjáról az imperialista akadályokat. A siker kulcsának az export növelését és ezzel párhuzamosan a behozatal, valamint a lakossági fogyasztás csökkentését tartotta. Mindent a takarékosságnak rendelt alá. „Racionalizálta" a lakosság élelmezését, eltűnt az üzletekből például a kávé vagy a csokoládé, az alapvető élelmiszercikkek esetében pedig fokozatosan bevezette a jegyrendszert. Korlátozta az üzemanyag-vásárlást, a személygépkocsi-forgalmat, a televízióadásokat napi két órára csökkentette, a lakások pedig sötétségbe borultak, és megszűnt bennük a fűtés. Falun, akárcsak az 1950-es években, bevezette a kötelező beszolgáltatási rendszert, és önkényesen állapított meg termésátlagokat, amelyektől nem lehetett eltérni. Arra próbálta kényszeríteni a lakosságot, hogy nap mint nap dolgozzon többet és fogyasszon kevesebbet. Úgy vezette az országot, mintha a saját feuduma lett volna.

Mindeközben megalomán építkezések folytak. 1984-ben közvetlen irányítása alatt elkezdték Bukarest új közigazgatási negyedének építését, ahol mintegy húszezer munkás dolgozott éjjel-nappal.[16] Ezenkívül új lendületet kapott a már

[15] Utalás az 1956-os magyarországi forradalom, valamint az 1968-as „prágai tavasz" eltiprására.

[16] Közkeletű vélekedés szerint e téren Kim Ir Szen észak-koreai vezető volt a példaképe, Betea szerint azonban inkább Mohammad Reza Pahlavi iráni sah inspirálhatta. Ceaușescut már 1971-ben elkápráztatták a perzsa birodalom 2500 éves fennállása alkalmából rendezett grandiózus ünnepségek. Ennek hatására dönthetett úgy később, hogy Romániában is megemlékeznek

korábban elkezdett településrendezés, és Ceaușescu a „városrendezés” után a „falurendezést” is tervbe vette. A „falurombolásként” emlegetett terv nagy felzúdulást váltott ki Nyugaton, és még jobban megbélyegezte az 1980-as évek közepétől nemzetközileg már egyre inkább elszigetelődő Romániát. Az ország mintha egy óriási elmegyógyintézet lett volna, írja a szerző, ahonnan csak menekülni lehetett.

A szerző a diktátor mindennapjait, személyes szokásait és azok változásait, a magánéletét is igyekszik bemutatni. Könyvéből megtudhatjuk, hogy Ceaușescu szinte teljesen a hatalom bűvkörében élt, gondolatvilágát a forradalmi hév töltötte ki, amit beosztottjaira is rá akart erőltetni. 1965 végén leérettségizett, egy hónap múlva (!) pedig már egyetemi oklevelet szerzett közgazdaságtanból. 1978-ban két doktori címet is adományoztak neki: egyet politikai tudományokból, a másikat közgazdaságtanból – annak ellenére, hogy tudományos tevékenységet soha nem fejtett ki. 1985-ben akadémikus lett, mi több, az akadémia tiszteletbeli elnöke. Írása azonban mindvégig botladozó maradt, néha befejezetlen szavakkal és helyesírási hibákkal. Életében valószínűleg mindössze két regényt olvasott el,[17] de nem érdekelte a politológiai szakirodalom sem. Olvasás helyett inkább a legkülönfélébb területek szakértőivel beszélgetett, ilyenkor – írja Betea – úgy érezhette, hogy okosabb náluk. 1965-től másfél évig heti két alkalommal magánórákat vett jogból, egy ideig szónoklatra is tanították. Kiváló memóriája, elsőrangú politikai ösztöne és taktikai érzéke volt, jó helyzetfelismerő, illetve problémamegoldó képességgel rendelkezett.

Elena Petrescut 1947-ben vette el feleségül, három gyerekük született: két fiuk és egy lányuk. Feleségével osztotta meg legőszintébb gondolatait, egyedül előtte nyílt meg, és idővel teljesen a befolyása alá került. 1966-tól a nyári hónapokat a Fekete-tenger partján, neptuni villájában töltötte családjával együtt, ott fogadta vendégeit, és ott dolgozott. Hétvégeken – a nyári időszakot leszámítva – a Bukaresttől mintegy negyven kilométerre északra fekvő snagovi székhelyén tartózkodott. Vasárnap reggelente itt jelentek meg legközelebbi munkatársai feleségükkel együtt. A férfiak általában röplabdáztak, a nők kártyáztak. Ebédre hagyományos ételeket szolgáltak fel: töltött káposztát, halat, töltött paprikát, sülteket, desszertként pedig főtt kukoricát, pattogatott kukoricát, kalácsot és palacsintát. Kávét nem ivott, és a csokoládét sem szerette. A több óráig tartó étkezésnek olyan volt a hangulata, mint egy értekezletnek: a pártfőtitkár bírálta a résztvevők munkáját, és elemezte a világpolitikai helyzetet. Ebéd után ismét röplabdáztak, fürödtek, majd sakkoztak. Este minden vendég egyszerre távozott, Ceaușescu pedig ezután a feleségével táblajátékot játszott. Egyik legkedveltebb időtöltése a vadászat volt: legszívesebben medvét, vaddisznót, fácánt lőtt. Nemzetközi mércével is kimagaslóan sok érmet nyert, Betea adatai szerint összesen 418-at, ezek közül 270 arany volt.

a Burebista által létrehozott „első központosított és független” geto-dák állam létrehozásának 2050. évfordulójáról.

[17] Marin Preda: *Morometii*; Titus Popovici: *Setea*. Az első közülük ugyanazt az élethelyzetet ábrázolja, mint ami az övé volt: a faluról városba kerülő fiatal sorsát.

Az 1980-as évek második felére szemmel láthatóan nagyon megöregedett. Már nem röplabdázott, nem sakkozott, a vadászat viszont továbbra is egyik kedvenc elfoglaltsága maradt. Külföldről külön neki behozott és lefordított filmeket nézett. Az ebédek már nem voltak olyan bőségesek, mint régen. Élete utolsó éveiben súlyos cukorbeteg volt. Eleinte visszautasította az inzulinkezelést, később azonban kénytelen volt azt elfogadni. A fizetését természetesen nem érintette az 1980-as évek súlyos gazdasági válsága: 1989-ben pártfőtitkárként havi 16 ezer lejt kapott, ehhez járult 4 ezer lej vezetői pótlék és újabb 20 ezer az államelnöki tisztség után.[18] A felesége 20 ezer lej fizetésével együtt ez havi 60 ezret jelentett, ami akkor egy kétszobás lakás vagy egy Dacia gépkocsi ára volt.

A merényletektől való paranoiás félelme egyre jobban elszigetelte a világtól: testőrei nélkül szinte egyetlen lépést sem tett, személye megközelíthetetlenné vált az egyszerű emberek számára. A civil társadalom szervezett ellenállásától, belső lázadástól azonban nem tartott, mivel úgy vélte, mindent megtett annak megelőzéséért, és azt hitte, hogy személye nélkülözhetetlen. Abban az illúzióban élt, hogy a munkások szeretik, és szükség esetén megvédik egy külföldről érkező támadástól.

A munkásosztályba vetett töretlen bizalma – írja a szerző – először 1989. december 22-én rendült meg, amikor a bukaresti munkások tömegesen vonultak a Központi Bizottság székháza elé, és a lemondását követelték. Előtte már december 17-én a hadsereget is bevetette a temesvári tüntetők ellen, és parancsba adta, hogy meg kell ölni a „huligánokat". Hazatérve háromnapos iráni látogatásáról, 20-án kijelentette: a temesvári eseményeket „revansista" és „revizionista" körök szervezték külföldről. Másnapra a bukaresti Köztársasági Palota térre nagygyűlést hívott össze. A televízió által is közvetített beszédét azonban a tömeg félbeszakította, lehurrogták, és pánik tört ki.[19] A nagygyűlés rendszerellenes tüntetéssé változott, amelyet brutálisan vérbe fojtottak. 22-én délben, miután a Központi Bizottság épülete elé vonult munkások kifütyülték és megdobálták, feleségével egy helikopter fedélzetén elhagyta a székházat. Târgoviștén tartóztatták le, majd egy helyi laktanyába szállították. Mindvégig reménykedett a szabadulásában, és változatlanul meg volt győződve arról, hogy külföldi beavatkozás történt. Karácsony első napján végezték ki Elenával együtt, miután egy rögtönítélő katonai bíróság népirtás bűntette, az államhatalom aláásásának bűntette, valamint egyéb súlyos bűncselekmények miatt golyó általi halálra ítélte.

A rövid utószóban Lavinia Betea Ceaușescu emlékezetéről ír. Megtudhatjuk belőle, hogy a volt pártfőtitkár személye élesen megosztja a román közvéleményt:

[18] Ceaușescut pártfőtitkári tisztsége mellett 1974-ben választották meg Románia Szocialista Köztársaság elnökévé.

[19] A szerző megemlíti, hogy Ceaușescu beszéde közben ismeretlen eredetű éles, süvítő hangot lehetett hallani a téren, és ennek hatására tört ki a pánik. Nem tér ki azonban arra, honnan eredhetett a titokzatos hang, csak sejteti, hogy esetleg diverzió is lehetett. Ennél többet azonban nem tudunk meg.

több évtizeddel a kommunista rezsim bukása után nagyjából ugyanannyian tartják az elmúlt száz év legjobb román politikusának, mint amennyien a legrosszabbnak. Ennek ellenére a szerző úgy véli, Ceaușescunak nem sikerült a „románok lelkét" az általa kívánatosnak tartott „új ember" mintájára átalakítani. Fernand Braudel terminológiáját alkalmazva, a kommunista rezsim néhány évtizede csak egy „konjunkturális ciklus" volt az igazán fontos „hosszú időtartamhoz" (longue durée) képest.

A kötet nyilvánvalóan nem Ceaușescu nemzetiségpolitikájáról szól, a recenzens mégis hiányol legalább néhány sornyi összefoglalót arról, hogy a rendszer elnyomó politikája miként befolyásolta a Romániában élő magyarság és a többi nemzetiség életét. A románok történetét röviden összefoglaló, 2020-ban megjelent könyvében Ioan-Aurel Pop például kiemeli, hogy az elnyomás különösen súlyosan érintette az etnikai, vallási és szexuális kisebbségeket. Az „egységes dolgozó nép" megteremtésére irányuló törekvés mélységesen sértő volt főleg az etnikai kisebbségekre, amelyeknek megvolt a maguk nyelve és vallása, továbbá sajátos hagyományokkal és szimbólumokkal rendelkeztek. A hatalom korlátozta és szigorúan ellenőrizte a kisebbségi oktatást, és igen hátrányos volt a kisebbségekre nézve a „falurendezési terv" is.[20] Betea könyvében szívesen olvastunk volna arról is, hogy Ceaușescu személy szerint hogyan viszonyult a magyarokhoz és a többi nemzetiséghez, milyen volt a magyar, német vagy zsidó kapcsolati hálója.

Téves a szerző azon állítása, hogy az 1956-os forradalom során „a magyarok" kétségbe vonták a II. világháború után megállapított államhatárokat, így Románia nyugati határát is. (208.) Tudjuk, hogy ez a vád Ion Popescu-Puțuri budapesti román nagykövet jelentéseiben szerepelt, és a magyar fővárosba 1956. október végén inkognitóban kiküldött két román megbízott, Aurel Mălnășan és Valter Roman is románellenes hangulatról számolt be, sőt Roman szerint Kádár Erdély autonómiáját követelte. Mindezt azonban a magyarországi levéltári dokumentumok nem támasztják alá, de manipulációjuk kulcsszerepet töltött be a későbbi román belpolitikai lépésekben.[21] Valótlan az a megállapítás is, amely szerint 1988-ban a budapesti román nagykövetséget több alkalommal is szinte megostromolták a tüntetők, akik Erdély „felszabadítását" vagy „autonómiáját" kérték.[22] (695.) Valójában mind az 1988. február 1-jei, mind pedig a június 27-i Ceaușescu-ellenes budapesti tüntetés rendzavarás nélkül zajlott le, a rendőrség szavatolta a román külképviselet biztonságát, az ott dolgozók szabad mozgását. Egyik tüntetés célja sem Erdély

[20] Pop, Ioan-Aurel: *Scurtă istorie a românilor*. București: Litera, 2020. 492. Ceaușescu magyarságpolitikájáról lásd Novák Csaba Zoltán (összeáll.): *Aranykorszak? A Ceaușescu-korszak magyarságpolitikája I. 1965–1974*. Csíkszereda: Pro-Print, 2011; Uő (összeáll.): *Holtvágányon. A Ceaușescu-rendszer magyarságpolitikája, 1974–1989*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2023.

[21] Bottoni, Stefano (főszerk.): *Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság (1956–1959).* Csíkszereda: Pro-Print, 2006. 35–36.

[22] Lavinia Betea Adam Burakowski Ceaușescuról szóló monográfiájára hivatkozik, de a megadott oldalszámon nem található ez a mondat. Burakowski: i. m. 344.

„felszabadítása" vagy autonómiája volt, hanem Ceaușescu politikája, illetve a romániai falurombolás ellen tiltakoztak. A június 27-i tüntetésen a résztvevők például olyan feliratokat vittek, mint: „Nem Erdélyt akarjuk, hanem emberi életet Erdélyben!"[23] Valószínűleg a korabeli román propagandaszólamok kritikátlan átvételével magyarázható az a hamis állítás is, hogy Nagy Imre 1989. június 16-i újratemetésén Magyarország és Erdély közös antikommunista jövőjéről hangzottak el nyilatkozatok. (706.) Az újratemetésen elhangzott beszédekben ugyanis semmilyen utalás nem hangzott el Romániára vonatkozóan, még Nagy Imréék snagovi deportálása kapcsán sem.[24] Elírás, hogy Petru Groza 1957-ben lett a Nagy Nemzetgyűlés Elnökségének elnöke, Chivu Stoica pedig ugyanabban az évben miniszterelnök, hiszen Groza 1952-ben, Stoica pedig 1955-ben került e tisztségekbe. (212.) Végezetül pedig nagyon hiányzik a személynévmutató, amely megkönnyítené a vaskos kötet használatát, a lapalji jegyzetekben szereplő életrajzokat pedig szerencsésebb lett volna talán a könyv végére tenni, legalábbis a fontosabbnak ítélt személyek esetében.

Mindent összevetve, Lavinia Betea kiváló művet írt, amely megkerülhetetlen a romániai kommunizmus történelmével foglalkozó kutatók számára.

[23] Földes György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989*. Budapest: Napvilág, 2007. 412.

[24] Uo. 467.

CONTENS

NEW HUNGARIAN DIASPORA

Eszter Kovács – Csilla Zsigmond
Characteristics of transnationalism and integration among Hungarian emigrants 3

Attila Papp Z. – Eszter Kovács
The impact of COVID-19 and the perception of pandemic management among Hungarian emigrants 23

Katalin Kovály – Ágnes Erőss
Why did they stay? The subjective experience of success among Hungarians living in the United Kingdom 44

GENERATIONAL CHANGE OF DISCOURSE IN MINORITY POLICY

Letter of Károly Tóth to László Dobos, September 1986.
Publication and introduction by Gusztáv Tamás Filep 67

Ágnes Kiss
Ellenpontok: a Hungarian samizdat in 1980s' Romania – social conditions, impact, reception 82

PLACE NAMES

László Andor
„The greatest irredentism: the use of Hungarian place and street names". Street names in countries neighbouring Hungary between 1918 and 1938 101

REWIEW

Réka Marchut
Struggle on the margins – the Hungarians of Old Romania 149

Béla Makkai: Magyarok temetője, Ó-Románia. A regáti magyarság a dualizmus kori nemzetpolitikában. [The Hungarians of Regat in the national politics of the dualism era.] Budapest: Magyarságkutató Intézet, 2021.

Csaba Péter Horváth
Political Geographical Boundaries in a Historical Approach. Notes to the Monograph of Péter Bencsik 159

Péter Bencsik: Demarkációs vonaltól államhatárig. A határ menti társadalom és konfliktusai az 1920-as években. [Border region society and its conflicts in the 1920s.]Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2022.

Szabolcs Kovács
„I know nothing about these things, and I don't even want to know". Collective traumas building on each other. 166

Boros Anikó: Pusztavám 1944 − Tanú(ság) − vallomás − emlékezet. [Pusztavám 1944 - Witness - Testimony – Memory] Pécs: Kronosz, 2022 [Pécs: Kronosz, 2022.

Máté Zombory
Between Contemporary Politics and Historiography: the Aftermath of Rezső Kasztner's Rescue Operation 172

Levente Olosz: Narratívák fogságában. A Kasztner-ügyről szóló tudományos és közéleti diskurzusok története. [The history of academic and public discourse on the Kasztner case.] Budapest: Clio Intézet, 2022.

Gusztáv Tamás Filep
Obligation of Existential Stylistics 180

Péter Cseke: Beckett Erdélybe jön. Páskándi Géza második alkotói korszaka (1963–1973). [Beckett comes to Transylvania. Géza Páskándi's second creative period (1963–1973)] Kolozsvár: Polis Könyvkiadó, 2021.

Béni L. Balogh
Ceaușescu, the Tyrant 191

Betea, Lavinia: *Ceauşescu şi epoca sa* [Ceauşescu és kora]. Cuvânt către cititor de Ioan-Aurel Pop. Bucureşti: Corint Istorie autori români, 2021.